

Єфіменко Г.Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917-1919 рр.): Київ: Інститут історії України, 2008. - 230 с.

ISBN 978-966-02-4918-9

В монографії політика більшовицького керівництва щодо України розглядається під кутом зору економічних інтересів Кремля. Застосований автором модернізаційний підхід допомагає збагнути причини виникнення радянської України та зрозуміти обмеженість більшовицьких поступок українському національно-визвольному рухові. Особливу увагу приділено аналізу діяльності керівництва радянської України, яке у дослідженні розглядаються не лише як об'єкт, але і як суб'єкт політичної влади на території України.

Автор наголошує, що саме економічні інтереси стали тим основним чинником, який зумовив більшовицьку політику щодо України як у 1917-1919 рр., так і в наступні десятиріччя. Керівництво РКП(б) не уявляло можливим подальший розвиток Росії без українських продовольчих, промислових та людських ресурсів. Це, поряд із потребами стрімкої модернізації, і зумовило сувору підпорядкованість української економіки Кремлю з одночасним наданням Україні значної автономії в культурно-освітній сфері.

Відповідальний редактор:

д.і.н. Кульчицький С.В.

Рецензенти:

д.і.н. Верстюк В.Ф.,

д.і.н. Даниленко В.М.,

к.і.н. Юркова О.В.

**Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Інституту історії України НАН України
10 червня 2008 року**

ISBN 978-966-02-4918-9

**© Інститут історії України
НАН України, 2008.**

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Потреба аналізу політики Кремля щодо України під кутом зору економічних інтересів.....	6
Розділ II. Народження радянської України (грудень 1917 – липень 1918 р.).....	28
2.1. Вплив Першої світової війни на зміну суспільних очікувань.....	31
2.2. Становище України в Російській імперії.....	35
2.3. Створення радянської УНР: політичні передумови та перші дні існування.....	45
2.4. Економічні чинники створення радянської УНР	59
2.5. Фінансово-економічна політика Народного секретаріату та взаємовідносини з Раднаркомом	65
2.6. «Час кинути гру»: небезпечні для Раднаркому настрої керівництва радянської України	81
2.7. «Існування Народного секретаріату ... є фікцією шкід- ливою»: оцінка більшовиками своєї діяльності.....	88
Розділ III. Економічні аспекти «воєнно-політичного союзу» (листопад 1918 – серпень 1919 р.).....	99
3.1. Опанування більшовиками України в 1919 р.: зміна завдань та методів управління.....	99
3.2. Спроба будівництва України неукраїнським руками ...	106
3.3. Україна як ресурсна база «світової революції»	124
3.4. Промисловість та фінансові взаємовідносини.....	138
Висновки.....	161
Додатки	168
Список скорочень і абревіатур.....	207
Іменний покажчик.....	208
Примітки	211

ВСТУП

У добу переходу від аграрного до індустріального суспільства, потреба якого стала на часі на початку ХХ ст. на українських землях, дедалі більшої ваги в ухваленні політичних рішень набувають економічні чинники. Незалежно від того, що було першопрчиною у визначенні політичного курсу – економічні інтереси, державно-політичні вимоги чи ідеологія правлячих верхів – ключовими при обранні тактики дій стають економічні потреби. Така економічна зумовленість політичних рішень червоною ниткою проходила через діяльність більшовицького керівництва, яке з кінця 1917 р. стало найбільш впливовою силою на терені колишньої Російської імперії. Насамперед це стосувалося ставлення більшовицьких керманичів до України.

Необхідність суворої підпорядкованості більшовицькому центру усіх економічних ресурсів України стала однією з основних причин, що зумовили її окупацію. Така централізація допомогла більшовикам перемогти у боротьбі за панування над переважною частиною колишньої Російської імперії. Водночас, добре усвідомлюючи значення «національної стихії» та розуміючи непопулярність в Україні «єдинонеділимських» гасел, більшовицькі керманичі були змушені зробити формальні кроки у напрямку підтримки української державності. Так виникла радянська Україна, факт появи якої, незважаючи на всю її декларативність, з одного боку зумовив перемогу більшовиків у боротьбі за територію республіки, а з іншого – став вагомим чинником впливу на їх політику щодо України.

Поява з кінця 1917 р. української радянської державності, здавалося б, мала передбачати певну автономію в управлінні економікою, рівномірність і рівноправність у фінансуванні України порівняно з центральною Росією. Таке розуміння державності здавалося цілком природним в Україні, але викликало категоричне неприйняття з боку Кремля, бо відверто суперечило

централізаторським програмним засадам більшовицької партії. Варто підкреслити, що наявність розбіжностей або поліваріантність у поглядах та поточні взаємини з Кремлем (і в першу чергу – в економічній та управлінській сфері) поряд з існуванням у компартійно-радянському керівництві УСРР різних підходів до бачення шляхів подальшого розвитку були характерними для радянської України аж до 1933 р. Непевність становища, за якого було можливе подальше поглиблення подібних розбіжностей, могло призвести до втрати контролю над Україною, а відтак – до розпаду СРСР. Спроба запобігти цій небезпеці стала однією з основних причин влаштування Кремлем голодного мору в українському селі, нищення компартійно-радянської верхівки УСРР та навіть прорадянської української інтелігенції у 1930-тих роках. Неподолані наслідки цього донині негативно впливають на розвиток України. У свою чергу, існування такої «небезпеки відокремлення» спонукає дослідника до більш ретельного аналізу часів формування радянської влади в Україні, а відтак – до вивчення джерел суперечностей і різнобачень тих років та їх впливу на подальші події. Неабиякого значення у дослідженні взаємовідносин між більшовицьким центром та радянською Україною у перші роки існування радянської влади в Україні набувають економічні чинники, що є вирішальними для будь-якої влади у добу переходу від аграрного до індустріального суспільства.

Особливої актуальності аналіз економічних чинників у стосунках між радянською Україною та ленінським Раднаркомом набуває при вивченні перших двох спроб встановлення більшовицької влади в Україні. На відміну від подальших років, на відносини між радянською Україною та Кремлем посилений вплив мали зовнішньополітичні чинники та неусталеність радянської форми влади в самій УСРР, що зумовлювало й різні підходи більшовицького центру до зовнішньої оболонки та внутрішнього наповнення радянської влади в Україні. Саме в цей час були започатковані ті поступки «національній стихії» та, зокрема, українському компартійно-радянському керівництву, які Кремль у такій жорстокій формі ліквідував у 1930-х рр.

Тому **хронологічні межі** дослідження охоплюють період 1917-1919 рр. Нижня межа, грудень 1917 р., пояснюється датою створення першої форми української радянської державності – радянської Української народної республіки (УНР), що претендувала на ті ж території, що й УНР Центральної Ради. Верхня межа (серпень 1919 р.) визначається закінченням другого етапу існування більшовицько-радянської влади в Україні. Дати до жовтня 1917 р. подаються за чинним у тогочасній Росії юліанським календарем, з жовтня 1917 р. по лютий 1918 р. називається “подвійна” цифра, де у дужках називається старий стиль, а починаючи з 1 березня 1918 р., усе датування відбувається лише за григоріанським календарем.

Територіальні рамки дослідження обмежуються територією радянської УНР 1917-1918 та УСРР 1919 років. Поза аналізом залишається та частина території України, що перебувала протягом цього часу під владою небільшовицьких політичних сил.

Розділ I.

ПОТРЕБА АНАЛІЗУ ПОЛІТИКИ КРЕМЛЯ ЩОДО УКРАЇНИ ПІД КУТОМ ЗОРУ ЕКОНОМІЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

Від самого початку свого існування з грудня 1917 р. українська радянська державність була створена на противагу національним урядам і ставила за мету їх побороти. Тому на перший погляд видається закономірним висновок про москвоцентричність (а не україноцентричність) як родову і незмінну ознаку компартійно-радянського керівництва України. При цьому не завжди береться до уваги, що більшовицький центр був вимушений в Україні «гратися в уряд та республіку» (сталінський вислів початку квітня 1918 р.), а відтак українське радянське керівництво з самого початку свого існування стало територіальною організацією. Іншими словами – несло відповідальність за довірену йому територію і мало певним чином турбуватися про її розвиток. Частина надісланих із більшовицького центру керівників внаслідок існування деяких формальних ознак незалежності України, інтернаціональної риторики та перебування під впливом суспільства через деякий час неминуче набувала певних ознак національних діячів.

Історики, незважаючи на визнання сучасними істориками “бунтівного” характеру КП(б)У та досить ґрунтовно досліджене питання про політичні суперечності між керівництвом УСРР та Кремлем, звикли дивитися на ті події очима центральних органів влади або очима тих суперників, що були на протилежному боці барикад. Як у радянській, так і в зарубіжній та в сучасній українській історіографії недостатньо уваги звертається на захист керівництвом *радянської України* власне *українських*, територіальних і національних, економічних інтересів. Тому автор у цьому розділі поставив *за мету* визначити роль економічних чинників у формуванні взаємостосунків між більшовицьким центром та керівництвом радянської України, проаналізувати їх вплив на формування більшовицької політики щодо України та ставлення українського керівництва до ви-

мог і побажань Кремля. Досягненню цієї мети підпорядковано акті завдання:

– **по-перше**, слід показати, чим нове бачення обраної тематики дослідження відрізняється наявних в історичній науці поглядів. Для цього необхідно у найбільш загальних рисах охарактеризувати недоліки чи неповноту наукових праць на цю тематику. Потрібно також обґрунтувати новизну запропонованої теми та пояснити причини того, що вона не розглядалася раніше під визначеним у цьому дослідженні кутом зору;

– перше завдання важко відокремити від **другого**, яке полягає в необхідності пояснення змістовного навантаження уживаного у праці понятійного апарату. І досвід спілкування з істориками, і спостереження за повсякденним життям та політичними перипетіями змушує зробити висновок, що далеко не завжди при вживанні тих чи інших дефініцій співрозмовники /опоненти/ мають на увазі одне і теж. Пояснення авторського підходу до найбільш уживаних у дослідженні понять має за мету зняти зайву недоречність у розумінні наукової позиції дослідника та більш конкретно окреслити завдання, які постали перед автором під час вивчення названої проблеми;

– **по третє**, тісно пов'язаним з попереднім виступає інше завдання, яке полягає в обґрунтуванні основних принципів та методологічних засад, згідно яких дослідник здійснював вивчення теми.

Взаємостосункам радянської України і більшовицького центру та, як це зазначалося в історичних працях радянської доби, аналізу перебігу «добровільного» входження до того «незалежної» радянської України до складу держави нового типу – СРСР, присвячено чимало досліджень у радянській історіографії – як загальносоюзній, так і українській. У багатьох з таких праць чимало уваги приділялося значенню економічних чинників у створенні СРСР¹. Завдяки наявності значного фактичного матеріалу ці праці залишаються для дослідника з наукового погляду цінними і сьогодні. Однак усім цим працям притаманні вагомні вади концептуального плану, що були зумовлені причинами ідеологічно-пропагандистського характеру. Одними з найбільш важливих

недоліків виступають *безособовість, виклад матеріалу суто під кутом зору центру, концентрація уваги на формі, а не на змісті національної політики, замовчування ряду ключових проблем економічних та політичних відносин.*

Основною причиною цих вад була повна підконтрольність історичної науки впливу відповідальних за поширення комуністичної ідеології відділів ЦК КПРС / ЦК КПУ. Оцінка з боку істориків дій владних структур і, зокрема економічних відносин між більшовицьким центром та радянською Україною, в радянській історіографії залежала не від вивчення реального становища в досліджуваній період, а від тих ідеологічних настанов, що давалися «згори» на час виходу у світ тієї чи іншої праці. В цьому і була основна суть *«марксистсько-ленінської» методології*, яку Генріх Йоффе, один із учасників останнього проекту видання історії КПРС, правда, – ненадрукованої, образно назвав «еклектичною порохнею, що складається з добірки цитат, які підганялися під політичну кон'юнктуру»².

Разом із тим і в працях радянської доби, особливо в період змін владних еліт у СРСР, часом з'являлися факти, що свідчили про ігнорування українських економічних потреб більшовицьким центром. І хоча вони були ідеологічно «забарвлені» відповідними коментарями, а відтак не впадали в око цензору, але при уважному прочитанні висновки з самих фактів випливають протилежні стосовно тогочасних ідеологічних засад. Так, порівнявши у зіставних величинах дані з книги Михайла Куліченка, побачимо наступне: лише «за період з 12 квітня по 5 травня 1918 р. з боку Харкова, Донбасу та Ростова *було евакуйовано (виділення моє – Г.Є.)* 714 паровозів, 7 134 навантажені товарні вагони і 1931 пасажирський вагон»³. Зате за перші 4 місяці 1919 року, коли «Радянська Росія брала на себе також фінансування народного господарства України», до УСРР було відправлено (це уже вважалося «братньою допомогою») аж «кілька сотень паровозів, 800 вагонів»⁴. Зрозуміло, у висновках як позитив показувалося те, що уряди України та Росії «ніколи не обумовлювали себе якимись розрахунками... Уряди України та Росії керувалися тільки щирим бажанням допомогти одне одному»⁵.

Якщо інформативна насиченість деяких праць радянської доби була досить ґрунтовною, то проблема із «заселенням» історії особами відчувалася надто гостро. Аналізуючи цю проблему української радянської історіографії, знаний український історик Віталій Сарбей на засіданні круглого столу «Актуальні проблеми історичної науки і сучасність» у березні 1988 р. підкреслив, що науковці втратили інтерес до пошуку нових імен, бо ж введення нового імені в науковий обіг було пов'язано з багатьма труднощами, оскільки треба було довести лояльність того чи іншого діяча до комуністичної ідеології⁶. Тож діяльність небажаних для влади осіб, як і ті факти та явища, що не вписувалися у визначену концепцію, приховувалися від широкого загалу. Так з'являлися «білі плями» історії. Варто додати, що навіть у 1988-1991 рр., коли з кожним роком посилювалося вивчення «білих плям» вітчизняної історії, у концептуальному підході до вивчення періоду 1917-1919 рр. мало що змінилося. Відтак, за винятком введення у науковий обіг імен репресованих у другій половині 1930-х рр. діячів ВКП(б), «схема» радянської історії цих років залишилася без змін. Цьому явищу є просте пояснення просте – на чолі Комуністичної партії у перші роки існування радянської влади стояв Ленін, а він до кінця існування СРСР був поза критикою. «Розвінчувати» дозволялося лише «деформації» соціалізму, передусім часи сталінського тоталітаризму та брежнєвського «застою».

Подібних ідеологічних упереджень, як і цензурних обмежень, не було в середовищі української нерадянської (діаспорної) історіографії. Однак брак джерельної бази поряд із абсолютним переважанням уваги стосовно дослідження періоду 1917-1919 рр. до інших проблем, насамперед пов'язаних з національно-визвольним рухом, не дав змоги розглянути питання детально і цілком неупереджено. Та навіть при вивченні історії радянської України найперше аналізувалися політичні та національно-культурні аспекти. У тих же працях, де висвітлюється тема економічних взаємин, відсутність жорстко детермінованого «марксистсько-ленінського» (чи якогось іншого) підходу дозволила деяким історикам, перш за все це стосується праць

Богдана Винара⁷, зробити цікаві спостереження дійти до нетрадиційних висновків, суть яких використовує і поглиблює їхнє трактування у своєму дослідженні і автор цієї праці. У той же час у зарубіжній історіографії недостатньо уваги приділяється аналізу впливу керівних діячів радянської України на визначення більшовицької політики, весь компартійно-радянський апарат УСРР часом розглядається як знаряддя «колонізаційної» або централізаторської політики. Тобто діаспорну історіографію єднає з радянською ігнорування керівництва радянської України як суб'єкта владної політики. Такий підхід заважає всебічному аналізу тогочасної ситуації, тому автор у своїй праці чимало уваги звертає на захист компартійно-радянським керівництвом УСРР інтересів республіки.

При вивченні періоду 1917-1919 рр. є труднощі зі статистичними даними, що відіграють роль основних джерел при аналізі економічної ситуації у мирний час. Узагальнених даних за цей період не існує, і це свого часу визнавалось і в працях радянських дослідників⁸. Однак історик не є бухгалтером. То ж його завданням і не виступає складання бухгалтерського звіту по роках, тим більше зважаючи на те, що територія радянської України не була сталою до 1920 р. включно, не кажучи вже про 1917-1919 рр. Навіть без огляду на територіальне «наповнення» УСРР варто підкреслити, що відсутність цілісних даних була спричинена насамперед структурою і способами фінансування господарських потреб радянської держави в ті роки. Бюджет натуралізувався і основними джерелами його прибутку до запровадження нової економічної політики, як зауважував в середині 1920-х рр. нарком фінансів СРСР Григорій Сокольников, були: «1) ресурси селянського господарства, що надходили як натуральний платіж (хлібом, м'ясом, маслом та іншою продукцією сільського господарства), 2) продукція промисловості у порядку нееквівалентного її здавання, тобто поступового проїдання основного капіталу промисловості та транспорту, 3) запаси та резерви, що лишилися від дореволюційного періоду»⁹. Перерозподіл тодішніх доходів здійснювався завдяки грошовій емісії, яка вважалася одним із засобів боротьби з буржуазією.

Лише за перші 5 місяців 1918 р. більшовицька влада майже на 50% збільшила кількість грошової маси порівняно з тією, що була на початок року¹⁰. Дослідити, як при подібному перерозподілі враховувалися потреби України і як ставилися до врахування Кремлем потреб України керівники УСРР, і є завданням дослідника. На його виконання джерел цілком достатньо. Такий підхід до дослідження проблеми є справді новим, оскільки ні радянська, ні закордонна історіографія загалом питання з такого погляду не розглядали.

Після здобуття Україною незалежності увага українських істориків зосередилася на раніше заборонених темах, пов'язаних у межах 1917-1919 рр. передусім з українською національною (нерадянською) державністю або соціально-економічними та національно-культурними аспектами політики радянської держави на території України. Ставлення більшовицького центру до УСРР як цілого і, зокрема, вплив на політику центру економічних аспектів залишалися поза пильною увагою істориків. Виходячи з предмету своїх досліджень, а також йдучи у фарватері радянських (з часів Йосипа Сталіна) уявлень про складові частини *національної політики*, українські історики часом отожднювали поняття «українізація» (коренізація) і «національна політика». При цьому аналізувалася передусім кадрова, мовна та культурно-освітня політика серед українців чи представників інших національних меншин.

Повністю вийшов із ужитку інший, досить поширений до кінця 1920-х років і, можливо, термінологічно більш правильний з огляду на наявність української державності в ті часи, зміст цієї дефініції, що стосувався взаємовідносин союзних та республіканських органів. Ще 1929 року в результаті проведення ініційованої 26 лютого 1929 р. президією ЦКК ВКП(б) перевірки здійснення *національної політики* в Україні,¹¹ проблема взаємостосунків центральних і республіканських органів влади, передусім у господарській площині, виявилася першим з трьох напрямків (поряд з українізацією та політикою щодо національних меншин) в переліку складових національної політики¹². Саме під таким кутом зору використовується поняття «націо-

нальна політика» і в цьому дослідженні, що цілком закономірно: автор звертає увагу передусім на ставлення більшовицького центру до України як єдиного цілого, а не на вирішення національного питання керівництвом України у своїй республіці.

Термін «*національна політика*» є важливою і невіддільною складовою аналізованої проблеми, і тому його вживання потребує додаткових пояснень. Автор розрізняє і розмежовує поняття «етнос» і «нація». Термін «національна політика» розглядається як похідна від поняття *нації як політично, державно організованого народу*, яким, без сумніву, навіть з формального боку, був український народ у досліджуваній період. Власне кажучи, нижня хронологічна межа (1917 р.) розпочинається саме від часу першої спроби більшовиків «*політично, державно організувати український народ*» – нехай навіть ця спроба була вимушена національно-визвольним рухом і нехай навіть з метою підпорядкувати собі цей рух. У цього терміна є, безумовно, і етнічне «наповнення», однак суто етнічні питання, не пов'язані з діяльністю державно організованого народу, у праці не розглядаються.

Слід також зауважити, що про міждержавні відносини, тобто про стосунки між **незалежними** державами радянського типу, ні в 1917 р., ні пізніше говорити не доводиться. Створені Леніним форма і зміст компартійно-радянської державності безумовно передбачали залишення усіх реальних важелів влади в руках єдиного центру. Інакше кажучи, враховуючи вищезазначене визначення нації, під терміном «*національна політика*» (у ставленні Кремля до України) у дослідженні розуміється *політика керівництва багатонаціональної держави стосовно тих націй, що політично і державно зорганізовані на її території*.

При такому визначенні названої дефініції предметом дослідження стає політика більшовицького центру щодо України як цілісного державного утворення та ставлення керівних кіл УСРР до дій Кремля, аналіз їх бачення місця та значення України в радянській державі. Варто також наголосити, що усі аналізовані у роботі погляди, події, постанови, рішення, конфлікти стосуються безпосередньо відносин у межах підконтрольної

керівництву РКП(б) однієї радянської держави, **що до 1923 р. не мала власної офіційної назви, а з 6 липня 1923 р. почала називатися Союзом Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**¹³. Відтак взаємовідносини із небільшовицькими урядами України не вивчаються. У випадку, коли у тексті вживається назва «Україна» чи говориться про «українські інтереси» йдеться саме про УСРР.

І в назві, і в тексті постійно вживається словосполучення *«взаємовідносини центру із керівництвом УСРР»*. Вживання такої та подібної термінології допомагає підкреслити, що компартійно-радянське керівництво радянської України було активним, а не пасивним агентом впливу у здійсненні національної політики, або, іншими словами, було суб'єктом владної політики. З огляду на те, під яким кутом зору ці взаємовідносини розглядаються у дослідженні, варто дослідити вплив економічних чинників на позицію українських керманічів. Йтиметься, звичайно, і про факти та причини врахування чи ігнорування вождями більшовизму потреб УСРР. Адже далеко не з усіма пропозиціями керівництва УСРР Кремль погоджувався, і саме за московськими урядовцями залишалося останнє слово в ухваленні рішень у тій чи іншій спірній ситуації.

Оскільки суперечності у взаєминах безумовно існували, то слід проаналізувати, чим вони були викликані. Для цього варто простежити, під впливом яких чинників у надісланого до УСРР з Москви республіканського керівництва змінювалося ставлення до місця і ролі радянської України у взаємостосунках з Москвою. Іншими словами – коли, під впливом яких обставин Україна стає для цих діячів не лише об'єктом, а й суб'єктом більшовицької політики і у визначенні своїх кроків вони починають керуватися не лише директивами Кремля, а й українськими інтересами. Наприклад, неможливо не помітити різниці (а відтак важливо з'ясувати обставини) між позицією Християна Раковського у різні роки. Щойно призначений на початку 1919 р. на посаду керівника радянського уряду України, він тоді наголошував: «Временное рабоче-крестьянское правительс-тво Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его

органом і проводить все распоряження и приказы ЦК РКП без-условно»¹⁴. А ставши вже досвідченим українським діячем, він у 1922-23 рр. запекло відстоював економічні інтереси України перед центром, добився збільшення фінансування для УСРР і, врешті, завадив здійсненню сталінського плану «автономізації». Це вже не кажучи про нереалізовані його наміри, що теж мали вплив на процес ухвалення рішень у Кремлі.

Ще одна важлива дефініція з авторського дослідження стосується поняття «**централізація**». Аналізуючи ступінь централізації господарського життя підконтрольної більшовикам держави і, зокрема, місце та роль УСРР в системі її економічних відносин, автор звертає увагу не на те, наскільки всеохопним був контроль Кремля над усіма «пароплавами та теплоходами» радянської України. Не таємниця, що у ті буремні роки найчастіше при радянській владі реальна влада належала саме керівникам місцевих рад, які досить часто ухвалювали рішення самостійно, не цілком враховуючи побажання вищих радянських органів влади. Це вже пізніше ради стали важливою ланкою диктатури. У згаданий же період йдеться насамперед про ті права, про той ступінь самостійності уряду України в ухваленні господарських рішень та спрямуванні фінансових потоків, який визнавався Кремлем чи який був реальністю в радянській Україні. Таким чином протилежним за змістом терміну (економічна) «**централізація**» у дослідженні даної теми автор вбачає словосполучення «**господарська самостійність**» радянської України. Необхідно підкреслити, що лише за наявності такої «господарської самостійності», при реальному, а не декларативному врахуванні інтересів України як єдиного цілого можна говорити про більш чи менш реальну незалежність чи навіть автономність УСРР. І таке розуміння лише підкріплює те величезне значення, якого надавав господарським питанням в ухваленні політичних рішень Володимир Ленін.

При вживанні терміну «централізація» автор не торкається сфери повноважень місцевих (губернських, повітових, районних, округових) органів влади чи їх підзвітності вищим органам влади. Не розглядається і ступінь контрольованості Крем-

лем українського суспільства. В умовах громадянської війни та національно-визвольних змагань, в умовах неусталеності самої радянської форми влади про всеохопний контроль над Україною, навіть після її захоплення, говорити, звичайно, не можна. Причому такого роду «неохоплення владою» було характерним явищем не лише для України як державного утворення, а й для усіх більш-менш віддалених від Москви регіонів Російської Федерації. Однак із відсутності жорстко централізованої вертикалі влади не впливає теза про відсутність господарської єдності, або, іншими словами кажучи, не впливає **визнання права на господарську самостійність** тих чи інших територій, без чого декларація про визнання незалежності перетворюється на порожні гасла, що мають суто пропагандистське значення. Автор намагається дослідити саме централізацію економічних відносин у взаєминах між Кремлем та урядом УСРР, а не проаналізувати ступінь контролю в той чи інший період над територією України.

З понятійним апаратом стосовно радянського періоду історії загалом не все гаразд. На наш погляд, це викликано передусім явною невідповідністю термінології часів СРСР реальному наповненню вживаних дефініцій. Термінологічний апарат був занадто заідеологізований і нерідко мав не змістовний, а емоційний характер. Чимало тогочасних кліше і донині живе в пострадянському суспільстві. Тому автор, наскільки це можливо, намагається користуватися незаангажованими в радянську добу термінами. Якщо ж користуватися традиційним для радянської історіографії понятійним апаратом, то централізованість владної вертикалі доведеться пояснювати «диктатурою пролетаріату у формі радянської влади»¹⁵, а перебування реальних важелів влади в руках компартійних структур обґрунтовувати тим, що, як висловлювався Лев Троцький, «з партії державу отримати можна, а з держави партію – ніяк»¹⁶.

Прикладом такого заідеологізованого поняття, що не вживається у цьому дослідженні, є, здавалося б, термінологічно пов'язана з термінами «національна політика», «централізація», «взаємовідносини з центром», дефініція «**колонія**», що, на

думку частини істориків, насамперед представників української діаспори¹⁷, відображає становище України у підвладній більшовикам державі. Відсутність цього терміну та похідних від нього понять («*колоніальна політика*», «*колоніальне становище*» тощо) в авторському дослідженні пояснюється рядом об'єктивних та суб'єктивних чинників. При характеристиці становища України в СРСР сам термін «колонія» у діаспорній та пострадянській українській історіографії, подібно до критичної оцінки діяльності «імперіалістичних держав» у працях радянської доби, вживається переважно із негативним підтекстом. Подібне трактування терміну “колонія” є неповним і не відбиває його змісту. У таких працях ігнорується та обставина, що у «класичному вигляді» між метрополією і колонією існували такі відносини, за яких більш розвинута метрополія не лише «викачувала» ресурси з колонії (від чого, до речі, мали користь не тільки правителі метрополії, а й усе її населення), а й певним чином організовувала та підносила на більш високий щабель розвитку її економіку. Варта уваги з огляду на це думка російського письменника Антона Чехова, який з приводу критики росіянами англійського колоніалізму в Гонконгу писав про те, що британці можливо і експлуатують місцеві народи, але навзаєм дають їм різні блага, тоді як росіяни «теж експлуатують, але що дають натомість?»¹⁸.

У Кремлі на Україну як на колонію ніхто не дивився навіть у випадку категоричного неприйняття її національної окремішності – для таких осіб Україна була «півднем Росії», але ніяк не «колонією». Тим більше не можна говорити про ставлення до України як до «колонії» з боку тих більшовицьких діячів, які тією чи іншою мірою справді визнавали за Україною право на національну «окремішність». Підкреслимо: СРСР скоріше був етнократичною, а не колоніальною імперією. Врахування національних чинників було продиктоване передусім модернізаційними потребами.

Стосунки між Кремлем та Україною не вкладаються у формат взаємин між метрополією та колонією і за іншими ознаками. Слушним є заперечення проти вживання цього терміну, вислов-

лене українським істориком Станіславом Кульчицьким: «Протиставлення «метрополія-колонія» властиве для суспільств, які розвиваються нормально, тобто для цивілізацій з неконцентрованою приватною власністю на засоби виробництва. Тим часом керманічі СРСР стали власниками всіх засобів виробництва після їх одержавлення в різних формах. Вони враховували національний чинник у своїй внутрішній політиці, навіть побудували країну на засадах етнократизму з «титультними» націями кількох рівнів, але між центром і периферією (безвідносно до того, чи не була периферія національною) не виникало відносин, властивих між метрополією і колонією»¹⁹.

Внаслідок централізованої структури самої більшовицької партії ставлення Кремля до України та її керівництва формувалося на основі відносин «центр» – «субцентр» влади, а не «метрополія» – «колонія». Остаточо перекреслює можливість вживання «колоніальної» термінології той факт, що, на відміну від корінних мешканців традиційних колоній, в радянській державі не існувало перепон у кар'єрному зростанні вихідцям з національних республік, в тому числі і з України. Мало того, з початком політики коренізації їм навіть створювалися пільгові умови для такого зросту. І та обставина, що кар'єрне зростання етнічних українців часто-густо було можливим лише за чітко вираженого негативного ставлення до так званого «українського націоналізму», не заперечує недоцільність вживання терміну «колонія» щодо України, оскільки вона стосується інших понятійних категорій.

Не є загальноновизнаним у історіографії і вживаний у дослідженні термін *«Кремль»*. У сучасній науці не існує усталених (чи загальноприйнятих) термінів щодо назви керівництва реальної наявної єдиної держави, яке з певних причин декларувало наявність незалежних держав на підвладній йому території. Дефініції на кшталт «керівництво «неоформленої Федерації»»²⁰, яку вживав, приміром, Лев Троцький, автор вважає все-таки недоречним, тому серед інших й використовує для цього термін *«Кремль»*. Тим більше, що цю дефініцію стосовно більшовицького керівництва перших років радянської влади

використовують у наукових працях у схожій ситуації і російські історики²¹. Синонімами терміну «Кремль» у цьому дослідженні є «більшовицький центр», «вищі компартійно-радянські органи влади», «керівництво РКП(б)» тощо, тобто наголошується на тому, що головним центром ухвалення політичних рішень були керівні компартійні органи, які, у свою чергу, були надзвичайно тісно пов'язані з радянськими органами влади. Однак навіть порівняно з названими понятійними синонімами термін «Кремль» видається більш адекватним, оскільки існували суперечності поміж представниками, приміром, «керівництва РКП(б)» і т. ін., які представляли ЦК РКП(б) у національних республіках (наприклад, Раковський), з тими членами керівних ланок, чиє безпосереднє місце роботи було в історичному центрі Москви. Варто підкреслити, що синонімом до терміна «Кремль», якщо брати до уваги тогочасні настрої українського керівництва, можна вважати поняття «Москва». Приміром, на початку квітня 1918 р. у телеграмі до Скрипника Затонський писав: «надсилаю вам додаткові міркування і заперечення проти політики Москви»²². Однак цей термін, якщо можна так висловитись, занадто «національний», а то й навіть «міський» (Москва – велике місто), тоді як автор намагається підкреслити насамперед компартійний характер народжуваного централізму.

Для першого періоду владарювання більшовиків в Україні автор визнав за доцільне при означенні формально більшовицько-лівоесерівського на той час керівного центру вживати термін «Раднарком». Це зумовлено рядом обставин. По-перше, керівний центр нової влади на перших порах розташовувався у Петрограді, а не в центрі Москви. Тож наголошувати на Кремлі було б некоректно навіть з формального боку. По-друге, у той час в Україні не було Раднаркому – радянський уряд називався Народним секретаріатом. І єдиний «Раднарком», з яким мав справу уряд радянської України, – це ленінський. І по-третє, протягом кінця 1917 – початку 1918 рр. більшовицьке керівництво лише починало створювати власну владну вертикаль, відтак і більш-менш усталених форм ще не існувало. Іншими словами – більшовицьке керівництво ще не було тим централі-

заторським “Кремлем”, на який воно перетворилося у наступні роки.

Декларативне проголошення «незалежних» національних держав радянського типу при фактичній їх окупації було потрібне більшовикам для створення сприятливої для своєї влади атмосфери на цих територіях. Ще до жовтневого перевороту радикальні (не лише для російського суспільства, а частково навіть для українського) національні гасла більшовицького ***керівництва*** (підкреслено, оскільки більшовики на місцях, зокрема в Київській організації РСДРП(б), часом були, м’яко кажучи, менш лояльними до національних вимог українців) сприяли тому, що РСДРП(б) не лише не викликала неприйняття широких верств прихильників національного визволення України, але й користувалася певною підтримкою серед них. Про це під псевдонімом «Скоровстанський» (відштовхуючись від «Скоропадський») по живому сліду подій 1917 р. писав у 1918 р. Василь Шахрай: «Украинские массы поняли это (*боротьбу більшовиків проти заборон українського національного руху – Г.С.*) так, как и могут понять это массы, что большевики (а это российская партия, ибо у нас, у украинцев, большевиков нет – говорили украинцы) искренние друзья Украины, которые не станут на пути нашего национального освобождения, а этого национального освобождения и быть не может без права наций на самоопределения вплоть до отделения. Как говорят сами большевики»²³. Відверто знехтувати подібними очікуваннями більшовицьке керівництво, звичайно, не могло.

Таким чином, враховуючи потужність національних прагнень українців, власні національні гасла на кшталт права націй на самовизначення та ті очікування, що склалося наприкінці 1917 р., більшовицьке керівництво після захоплення влади було змушене певним чином сприяти національній державності. Так і з’явилася радянська Україна – певний сурогат національної державності, де реальне керівництво залишалося за єдиним компартійним центром. Не викликає заперечень теза про те, що «Ленінська національна політика відпрацьовувалася і випробувалася на Україні. Спочатку «незалежна» радянська Україна

була створена з тактичних міркувань — тільки щоб полегшити поглинення УНР»²⁴. Зауважимо, що зовнішні форми української радянської державності змінювалися протягом 1917-1919 рр. Це цілком зрозуміло, оскільки йшлося про пошук найбільш оптимального варіанта.

Основною методологічною засадою дослідження стала концепція модернізації, під якою автор розуміє передусім об'єктивно назрілу необхідність такої перебудови суспільних відносин, яка б дала змогу в найкоротший строк здійснити перехід від аграрного до індустріального суспільства. На доконечній потребі такого переходу образно наголосив Ернест Гелнер: «Людство неповоротно стало на шлях індустріального суспільства, виробнича система якого базується на постійному розвитку науки і технології. Лише це суспільство здатне забезпечити життєдіяльність нинішнього і майбутнього населення планети, гарантувати той життєвий рівень, який зараз вважається нормальним. Аграрне суспільство вже не розглядається як варіант, оскільки повернення до нього прирікає переважну більшість населення на голодну смерть, не кажучи вже про жакливі, неймовірно злидні для меншості, яка виживе»²⁵.

Усвідомлення невідворотності переходу до індустріального суспільства було характерним для багатьох тогочасних політичних сил. Для партій марксистського спрямування подібне модернізаційне спрямування взагалі було домінантним, хоча б тому, що формальною їх опорою був робітничий клас і саме з його збільшенням пов'язувалася перемога комуністичних/соціалістичних ідей. Нагальна потреба модернізації та особливе значення України для успішної її ходи в Росії стали визначальними факторами у формуванні політики Кремля щодо радянської України. Тому для того, щоб картина тих подій була зрозумілою, варто зупинитися на особливостях модернізації в Україні.

Модернізаційні процеси на українських землях розпочались, але не були і навіть не могли бути, завершені ще в Російській імперії. Там сам собою нелегкий процес створення індустріального суспільства був значно ускладнений «навздогінністю» модернізаційних процесів, зумовленою стрімким економічним розвит-

ком країн Заходу в XIX – на початку XX ст. Для того, щоб успішно конкурувати з провідними країнами світу, російській владній еліті необхідно було здійснити прискорену модернізацію. А це означало, що поряд з потребою кардинальної перебудови виробничих відносин доконче необхідним стало реформування політичної системи, створення нових принципів розвитку освіти та культури, створення нового формату взаємостосунків церкви та держави тощо. Найскладнішим в багатонаціональній Російській імперії в умовах модернізації було національне питання.

Необхідно підкреслити безпосередній взаємозв'язок між всіма складовими модернізаційного процесу – перехід до індустріального суспільства не міг бути успішним у разі змін в одній сфері суспільних відносин і консервації в інших. Це образно підкреслює російський дослідник Святослав Каспе: «Про модернізацію у власному розумінні цього слова можна говорити лише тоді, коли процеси, що розвиваються у різних секторах соціальної реальності, набувають взаємно кумулятивного ефекту, підсилюючи дію одне одного, призводячи до тотального перетворення усіх форм соціальності та надаючи йому незворотності»²⁶.

Царизм виявився нездатним гідно відповісти на виклики часу. Окрім спроб не допустити змін в політичному устрої та національній політиці, царські уряди початку XX ст., незважаючи на всі свої проросійські гасла, допустилися ключової при визначенні методів реформування села помилки – перетворення здійснювалися не на російських національних (колективістських), а скоріше на українських (індивідуалістичних) засадах. Слушним видається зауваження російського вченого Ю.Васильєва, який, вказуючи на примусовий характер столипінського переходу до індивідуального землекористування, наголошував на неможливості створити ефективну систему господарювання при насильницькій, антагоністичній усталеним звичаям зміні форм землекористування²⁷. Водночас у цьому випадку, як і взагалі в російській історичній науці, не аналізується різниця поміж українцями та росіянами у сприйнятті столипінської реформи, як, до речі, і колективізації.

Варто підкреслити, що більшовицька партія ще до революції у своїх програмних засадах активно пропагувала, хоча й під іншими назвами, цінності міського суспільства і наполягала на якомога скорішому переході до нього. Її керівництво усвідомлювало потребу максимально можливого врахування усіх вищеназваних особливостей модернізаційних процесів для вдалого здійснення поставлених завдань. Водночас, як влучно зауважив російський науковець Віктор Красильщиков, радянська модернізація була у суті своїй імперською, оскільки її основним завданням стало оновлення заради збереження імперії²⁸. На його думку, така модернізація ніколи не ставила перед собою за мету покращення життєвого рівня населення, надання широкому колу членів суспільства власності і навіть не прагнула збагачення керівної верхівки. Якщо під час модернізації щось подібне мало місце, то це стало лише побічним результатом перетворень. Основним завданням імперської модернізації було створення потужного воєнно-промислового комплексу: сильної армії, оснащеної сучасною зброєю, та підприємств, що працюють задля цього.

Навіть імперській модернізації для **кінцевого успіху потрібні були дві основні складові – матеріальні ресурси і певна підтримка та усвідомлення необхідності змін з боку широких верств населення**. Неминучість і необхідність перетворень широким верствам населення допомогли усвідомити події Першої світової війни, які водночас сприяли посиленню національної самосвідомості. Керівники більшовиків розуміли значення величезного і дуже необхідного для успішності власних модернізаційних починань потенціалу України – сільськогосподарського (кошти), сировинного (перш за все вугілля і метал), людського. Саме це й визначило політику Кремля стосовно України. Вага України значно зросла після невдалих спроб захопити владу в ряді промислово розвинутих країн Заходу, що у більшовицькій пропаганді мало назву «світова революція».

Хоча потреба модернізації була нагальною в суспільстві, це зовсім не означало, що у керівної верхівки не було вибору. Не викликає сумніву теза про те, що, висловлюючись словами німецького дослідника Штефана Плаггенборга, «суспільні струк-

тури не є абсолютно визначальними, а люди не є лиш маріонетками в них»²⁹. Іншими словами – та чи інша політика не була жорстко детермінована різного роду обставинами, а чималою мірою залежала від тих осіб, які були при владі. Правильність такого погляду підтвердила радянська дійсність, у якій при надцентралізованій структурі більшовицької партії воля вождя, особливо коли він був таким в очах членів партії, ставала непохитним дороговказом для дій у тому чи іншому напрямку. Навіть якщо об'єктивно після виконання цих рішень економічна та політична ситуація погіршувалася.

Вибір більшовицьких керманічів за деякими параметрами виявився цілком протилежним вибору царського уряду. Чи не єдиним досягненням, яке визнавали більшовики за царськими урядами і збиралися далі його розвивати, був досить високий ступінь розвитку модернізаційних процесів у промисловому виробництві. Це було тією передумовою, що слугувала їм, як марксистам, виправданням при захопленні влади. Більшовицький же підхід у інших сферах суттєво відрізнявся. Від самого початку вони не бачили місця в подальших своїх реформах приватному землеволодінню та приватній власності на засоби виробництва, по-іншому дивилися на роль фінансової системи. Водночас більшовицькі керманічі добре усвідомлювали ряд ключових проблем, передусім важливість національно-культурних та освітніх важелів як для завоювання підтримки серед населення, так і в у безпосередньому здійсненні модернізаційних процесів. Щодо усвідомлення потреби ліквідувати наявну в дореволюційному суспільстві становість суспільства, то це, взагалі, було однією з основних (і справжніх) програмних засад більшовицької партії. До того ж це надавало змогу ефективно використовувати у реформуванні суспільства енергію народних мас.

Стосовно досліджуваного автором періоду може виникнути питання: про яку, власне кажучи, модернізацію в значенні переходу до індустріального суспільства, може йтися, якщо в 1917-1919 рр. вже не перший рік велася війна і про збільшення промислового виробництва як основного показника успішної модернізації не могло бути й мови? Відповідь впливає із розуміння

модернізації як усебічного процесу. Справді, наслідком Першої світової війни і, особливо, громадянської війни та національно-визвольних змагань, стало суттєве зниження одного з основних показників успішності модернізації – промислового виробництва. Водночас скупчення величезної кількості людей на фронтах сприяло значному підвищенню рівню усвідомлення потреби модернізаційних змін серед широких верств населення. Були здійснені кроки до ліквідації неписьменності, влада різними своїми діями здобула авторитет серед населення та відкрила клапани для виявлення та використання енергії народних мас. Врешті, ухвалений компартійно-радянським керівництвом наприкінці 1920 р. план ГОЕЛРО лише підтвердив більшовицьке бачення подальшого розвитку країни, яке полягало в прискоренні модернізаційних процесів з метою якомога швидшого переходу до індустріального суспільства, причому, як показали подальші події – на новій виробничій базі. Події кінця 1917 – 1919 рр., коли подібних планів презентовано не було, теж не заперечують “модернізаційне” бачення більшовицькими керівниками розвитку країни. Відмінність полягала лише в тому, що можливість побудови такого модернізованого (“комуністичного” чи “соціалістичного”) суспільства бачилася ними в ці роки лише у “світовому” масштабі. В економічній сфері під цим насамперед розумілося створення єдиного централізованого господарського комплексу Західної Європи та Росії. Бо ж у той час, як слушно зауважує російський історик Андрій Соколов, “сам централізм ототожнювався із соціалізмом”³⁰.

Увесь цей час (з 1917 по 1919 рр.) відбувався процес «підгінки» відсталих за царату складових модернізаційного процесу з тим, щоб після певного ступеня їх вирівнювання досягти кумулятивного ефекту і створити якомога більше можливостей для модернізаційного «стрибка». При цьому зверталася значна увага на вимоги народних мас, про що свого часу неодноразово наголошував Ленін. Про це не забували і його учні в Україні. «Відчуття маси, – зазначав Володимир Ауссем, характеризуючи Євгенію Бош, – і в цьому видно здібного учня Леніна – було розвинуте у неї до високого ступеня»³¹. Подібне «відчуття маси» було харак-

терним і для багатьох інших провідників більшовизму в Україні. З огляду на це важко не погодитися із думкою російського вченого Олександра Ахієзера про секрети успіху більшовиків. Він пише: «Найбільший секрет більшовизму полягає у тому, що більшовики, після того як вони стали керівною партією, вихоплюють із навколишньої дійсності перетворюють у визначальні для себе різноманітні, а практично будь-які, а отже, і взаємовиключні ідеї, якщо вони забезпечують збереження державної влади»³². Тобто врахування настроїв народних мас було не метою діяльності, а засобом впливу на суспільство. Тож більшовицьке керівництво у своїх діях керувалося не побажаннями мас, а *враховувало* ці настрої при плануванні своїх дій та при виконанні власної програми. За фразами про «інтернаціональну природу» більшовизму, ідеями універсальності і передбачуваності історичного процесу (класова боротьба, неминучість і закономірність комунізму), по суті, приховувалося бачення більшовиками подальшого перебігу модернізаційних процесів як єдиного (уніфікованого) для всіх народів. Про те, що це бачення найбільше відповідало національно-російським особливостям соціально-економічного розвитку, свідчить хоча б переважно російський (чи цілком російськокультурний або “русифікований”) склад як більшовицького керівництва, так і опори більшовицької партії – пролетаріату.

У виборі форм розвитку радянської держави, а відтак і статусу УСРР та взаємостосунків між союзним та республіканським керівництвом, вирішальне значення мали все-таки більшовицькі плановики. Увага дослідника спрямована на аналіз концепцій, задумів, уявлень представників керівних кіл, причому насамперед – керівництва радянської України, тобто тієї частини більшовицьких плановиків, на яку мали вплив не лише національно-російські, а й національно-українські чинники. Йтиметься про «погляд зверху» на визначену проблему, що, утім, зовсім не означає нехтування «історією знизу». Однак «історія знизу» у цьому випадку виступає не як основний об'єкт дослідження, а як чинник впливу на зміну позицій «верхів».

Взявши до уваги ту обставину, що це дослідження проводиться під кутом зору економічних інтересів радянської України,

варто особливо підкреслити важливість аналізу настроїв українського компартійного керівництва і, відповідно, необхідність якомога більше «заселити» досліджуваний період впливовими особами. Християн Раковський та Артем (Ф.Сергєєв), Микола Скрипник і Володимир Затонський, Еммануїл Лугановський та Андрій Бубнов, Георгій П'ятаков та Еммануїл Квірінг, Василь Шахрай та Володимир Ауссем, Георгій Лапчинський та Павло Попов, Дмитро Мануїльський та Адольф Йоффе, поряд з недостатньо відомими історикам економістами... Всі вони мали вагомий вплив на ухвалення тих чи інших рішень. Саме через їх руки чи з їх ініціативи ухвалювалися постанови із вимогами підвищення фінансування України з боку центру, саме вони відстояли пізніше, на початку 1920-років, господарську єдність України, саме вони складали чи візували плани розвитку української економіки тощо.

Далеко не всіх із зазначених діячів можна віднести до тих, хто відстоював українські інтереси. Однак навіть аналіз поглядів і дій наявних серед них представників націонал-комуністів (за винятком хіба що Павла Попова) змушує констатувати: незважаючи на всіляке їхнє сприяння розвитку української мови та культури, на підкреслення ними окремішності українців, на відстоювання економічних інтересів України як єдиного цілого, вони своєю діяльністю значною мірою сприяли російщенню України. Коротко обґрунтую цю, на перший погляд нелогічну, думку. Українські націонал-комуністи, як і більшовики загалом, були непримиренними супротивниками приватної власності, а відтак заперечували розвиток такого типу товарного сільського господарства на селі, яке відповідало соціально-психологічним та соціально-економічним основам буття українського народу. Висловлюючись сучасною термінологією, можна сказати так: при усвідомленні відмінності українців від росіян вони не вбачали необхідності формування української моделі переходу до індустріального суспільства. У перспективі націонал-комуністи з їх захистом національно-культурних і державних прав України та властивим їм нехтуванням соціально-економічними традиціями українського народу при виборі владними елітами шля-

ху модернізаційних змін заважали б успішній реалізації як імперського, так і національного українського проекту державотворення. Їх прагнення не могли бути реалізовані на практиці.

Подібна хиба була характерною і для прихильників соціалістичних українських партій доби національно-визвольних змагань та української інтелігенції загалом. Українська інтелігенція, як зазначав історик і громадський діяч української діаспори Кость Кононенко, не зрозуміла, що «ідея власности на землю не тільки не була чужа селянству, а навпаки, творила основу його господарського мислення»³³. Наслідком цього, як зазначав вказаний історик, було те, що не було створено своєї, відмінної від російської, соціально-політичної концепції³⁴. Іншими словами можна висловитись так: Петро Столипін, із його симпатією до індивідуального землекористування значно більше сприяв своєю соціально-економічною політикою розвитку економічної організації українців, аніж українські націонал-комуністи.

Вищезазначене відстоювання керівниками УСРР економічних прав України як державного утворення з одночасним нехтуванням соціально-економічних відмінностей українців зіграло злий жарт із самими прихильниками націонал-комунізму в лавах КП(б)У. Наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. шляхом колективізації, Голодомору на репресій в Україні було значною мірою подолано наявні паростки українського змісту радянської державності, і водночас Кремль відмовився навіть від тих мізерних (найменших порівняно з іншими напрямками розвитку суспільства) поступок українським органам влади в економічній сфері, які були виборені в 1922-1923 роках внаслідок запеклої боротьби в попередні роки. Щоб подібних сумнівів не виникло надалі, в 1930-х роках репресували усіх тих, кого можна було запідозрити у відстоюванні українських інтересів у минулому, а відтак і можливості повторення таких дій у майбутньому. Оскільки ці діячі свого часу не наполягали на відстоюванні в модернізаційному розвитку соціально-економічних засад, властивих українському народу, то після упокорення українців голодом вже нікому було підтримувати самих націонал-комуністів. Мова і освіта хоча й важать багато, але не вирішують всього.

Розділ II.

НАРОДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (ГРУДЕНЬ 1917 – ЛИПЕНЬ 1918 Р.)

У грудні 2007 р. минуло 90 років від часу створення радянської УНР. Проголошення української радянської державності стало першою спробою більшовицького керівництва поєднати національну форму з антиукраїнським (спрямованим на нівелювання національних відмінностей) змістом своєї політики в Україні. Подібний, здавалося б, неприродний симбіоз існував у всі роки панування компартійно-радянської влади. Його наслідки ще й донині суттєво впливають на ситуацію в Україні. Відтак дослідження першої спроби більшовиків опанувати Україну є актуальним і сьогодні. Ця актуальність лише зростає як наслідок міфологізації цього питання в радянській історіографії та недостатньої уваги до нього істориків після здобуття Україною незалежності.

Значущість дослідження історії першого радянського уряду в Україні підсилюється також тим, що він став першою спробою більшовицького керівництва на практиці поєднати власні гасла у національному питанні з централізацією управлінських функцій. На політику більшовиків щодо України вагомий вплив мали економічні інтереси центральної Росії, для перспектив розвитку якої втрата України несла вкрай важкі наслідки. Надалі більшовицьке керівництво вдосконалило випробувану в Україні модель національної радянської державності. Згодом це переросло у створення своєрідної етнократичної імперії під назвою «СРСР».

Для того, щоб розкрити суть початкової форми української радянської державності та зрозуміти ті цілі, які ставило перед собою більшовицьке керівництво при її утворенні, слід вирішити ряд дослідницьких завдань.

По-перше, потрібно проаналізувати обставини, що спричинили висування національного питання в ряд найбільш актуальних проблем того часу. Для вирішення цього завдання

потрібно простежити вплив модернізаційних змін та обставин, пов'язаних з Першою світовою війною, на формування національної свідомості та розвиток національного руху. Особливу увагу слід звернути на зв'язок між «соціальним» та «національним» в уявленнях широких верств населення.

По-друге, слід простежити, наскільки національне питання впливало на ситуацію в Україні. Для цього маємо проаналізувати становище українських земель у складі Російської імперії та з'ясувати, що саме було пріоритетом у визначенні ставлення більшовиків до України. Потім, зважаючи на внутрішньополітичну ситуацію в Росії, потрібно виявити суть більшовицьких стосовно національного питання до жовтня 1917 р. та проаналізувати їх відмінність порівняно з іншими загальноросійськими партіями. Необхідно також з'ясувати, наскільки гасла більшовиків відповідали їх власному баченню перспектив подальшого розвитку країни. Слід також звернути увагу на відмінності між «центральними» гаслами в національному питанні і поглядами на цю проблему керівників більшовизму в Києві – центрі українського національно-визвольного руху. Аналіз дозволить зрозуміти, чому саме за сприяння керівництва найбільш централізованої з усіх наявних на терені імперії політичної партії стала можливою поява української національної державності в радянській оболонці.

По-третє, необхідно з'ясувати вплив різних чинників на формування політики Раднаркому щодо України у перші тижні після захоплення влади більшовиками. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. Раднарком лише випробовував моделі власної політики у сфері національного питання – ще не було ясного розуміння, що робити далі. На відміну від тієї ж Фінляндії одним із чинників впливу на ставлення більшовиків до українського питання стала проблема кордонів між Україною та Росією, – принципи їх визначення не були загально визначеними. Особливої уваги заслуговує дослідження ролі і значення економічних чинників на формування більшовицької політики щодо України. Відтак уваги потребує дослідження відносин у фінансово-економічній сфері між урядом демократичної УНР та Раднаркомом ще до проголошення радянської УНР.

Четвертим завданням, яке логічно постає з попереднього, є аналіз взаємодії більшовицького центру та його українського субцентру після утворення радянської УНР, насамперед – у сфері економічних взаємин. При цьому першочергову увагу слід звернути на те, які поступки в національному питанні більшовицький центр вважав можливими, а які були для нього категорично не прийнятні. Для вирішення цього завдання варто простежити, яким було ставлення більшовицької верхівки до українського субцентру влади і водночас вияснити ступінь автономності українського радянського уряду в ухваленні тих чи інших рішень. Оскільки час перебування більшовиків на території України був нетривалим і до реальної організації культурного та господарського життя справа частіше за все не доходила, то варто звернути увагу передусім на висловлені провідними діячами українського радянського уряду ідеї і наміри та ставлення до них більшовицького керівництва.

Треба з'ясувати також наслідки існування радянської УНР. Варто проаналізувати, які зі своїх дій в Україні і щодо України провідні компартійні діячі за свіжими слідами вважали помилковими, яку практику вони активно використовували і в наступні роки.

Хронологічні рамки підрозділу обумовлені знаковими подіями. У грудні 1917 р. було утворено радянську УНР та її уряд – Народний секретаріат – перший підконтрольний більшовицькому керівництву централізований орган влади на території України. У липні 1918 р., через два місяці після того, як радянська УНР припинила існування, у Москві під контролем ЦК РКП(б) було створено єдиний український компартійний субцентр – Комуністичну партію (більшовиків) України (КП(б)У). Окрім важливості самого факту – створення централізованої обласної організації РКП(б), через яку більшовицьке керівництво мало наміри вести свою роботу в Україні, на цьому з'їзді остаточно «поховали» Народний секретаріат з його залишками радянського центру підпільної боротьби проти гетьмана Павла Скоропадського. Перед цим з'їздом та під час його роботи було дано оцінку діяльності першого радянського уряду та підбито підсумки діяльності більшовиків в Україні.

Декілька зауваг слід висловити з приводу вживаної термінології. Терміни «*державність*» і «*незалежність*», які вживаються у дослідженні, жодним чином не є синонімами. Поняття «*державність*» стосовно України є значно ширше, оскільки стосується не лише повної незалежності держави, а й появи перших національних ознак в організації управління Україною. Потреба у такого роду поясненнях виникла через те, що в історичній літературі досить часто ці терміни (особливо при висвітленні діяльності уряду радянської УНР) ототожнювалися¹. Свого часу твердження про незалежність України (отриману ледь не автоматично після жовтневого перевороту) було одним із наріжних каменів комуністичної ідеології, яка своє власне «збирання земель» подавала як «добровільний союз трудових класів національностей Росії»², що об'єктивно міг виникнути лише після розпаду Російської імперії на окремі держави.

Автор намагається неупереджено підійти до аналізу подій та мотивів діяльності більшовиків, відкинувши при цьому позитивні і негативні догми. У дослідженні більшовицькі керівники не розглядаються а ргіогі ні як україноненависники, ні як щирі прихильники та захисники інтересів «гноблених та знедолених». В основу оціночних суджень взята теза про те, що будь-яка політична партія (тим більше така централізована, як більшовицька) завжди (як ідеал) намагається прийти до влади і реалізувати своє бачення розвитку країни. Інше питання – якої саме країни і яке за своєю ментальністю бачення.

2.1. Вплив Першої світової війни на зміну суспільних очікувань

Аналізовані у розділі події розглядаються під кутом зору концепції модернізації, про суть якої йшлося у першому розділі нашого дослідження. Процес осягнення широкими масам необхідності модернізаційних змін, без чого на успіх перетворень годі було й сподіватися, підштовхнула Перша світова війна. Як доречно наголошував Станіслав Кульчицький, «правлячі кола імперії, самі того не бажаючи, об'єднали селян у великі колективи, а на додаток вклали їм в руки гвинтівки з набоями і

Декілька зауваг слід висловити з приводу вживаної термінології. Терміни «*державність*» і «*незалежність*», які вживаються у дослідженні, жодним чином не є синонімами. Поняття «*державність*» стосовно України є значно ширше, оскільки стосується не лише повної незалежності держави, а й появи перших національних ознак в організації управління Україною. Потреба у такого роду поясненнях виникла через те, що в історичній літературі досить часто ці терміни (особливо при висвітленні діяльності уряду радянської УНР) ототожнювалися¹. Свого часу твердження про незалежність України (отриману ледь не автоматично після жовтневого перевороту) було одним із наріжних каменів комуністичної ідеології, яка своє власне «збирання земель» подавала як «добровільний союз трудових класів національностей Росії»², що об'єктивно міг виникнути лише після розпаду Російської імперії на окремі держави.

Автор намагається неупереджено підійти до аналізу подій та мотивів діяльності більшовиків, відкинувши при цьому позитивні і негативні догми. У дослідженні більшовицькі керівники не розглядаються а ргіогі ні як україноненависники, ні як щирі прихильники та захисники інтересів «гноблених та знедолених». В основу оціночних суджень взята теза про те, що будь-яка політична партія (тим більше така централізована, як більшовицька) завжди (як ідеал) намагається прийти до влади і реалізувати своє бачення розвитку країни. Інше питання – якої саме країни і яке за своєю ментальністю бачення.

2.1. Вплив Першої світової війни на зміну суспільних очікувань

Аналізовані у розділі події розглядаються під кутом зору концепції модернізації, про суть якої йшлося у першому розділі нашого дослідження. Процес осягнення широкими масам необхідності модернізаційних змін, без чого на успіх перетворень годі було й сподіватися, підштовхнула Перша світова війна. Як доречно наголошував Станіслав Кульчицький, «правлячі кола імперії, самі того не бажаючи, об'єднали селян у великі колективи, а на додаток вклали їм в руки гвинтівки з набоями і

навчили ними користуватися»³. Не менше значення цього явища полягало у тому, що величезна маса людей одночасно і незаплановано вирвалася за вузькі межі свого сільського оточення і побачила новий, індустріальний світ.

Колишні селяни в лавах армії як під час перебування на передовій, так, особливо в містах, в дні підготовки до фронту, за короткий проміжок часу отримували таку масу інформації, яку за інших обставин могли не отримати і за все життя. Надзвичайно важливим є сам факт таких великих скупчень людей, які за інших обставин були б обов'язково розрізнені. Війна – через різні причини – підвищила, вивільнила почуття власної гідності. У тому числі і внаслідок розвінчування переконання у правоті тих, хто стояв «зверху»: офіцерів, дворянства загалом, церкви, царя. Однак, як це часто буває навіть у тих же підлітків, поряд із підвищенням власної гідності, усвідомленням того, що «право я имею», «забувалося» про права інших, і про закон також. Іншими словами – широкі солдатські маси почали швидко усвідомлювати свої права, але забували про обов'язки. Побачене власними очима і одночасна пропаганда різних політичних сил допомагала масам цих людей не стільки зрозуміти переваги нового суспільства, скільки усвідомити недоліки старого. Тим більше, що в руках цих сотень тисяч людей, що по-новому відкривали для себе світ, була зброя і ці величезні людські маси були організовані у певні групи.

В умовах поступального розвитку суспільства така можливість впливати відразу на великі маси людей була б досягнута не відразу. Справді, як влучно зауважив американський соціолог Елвін Тоффлер, індустріалізованому суспільству «потрібні були, – і не дивно, що вони винайдені! – потужні засоби для того, щоб послати одне повідомлення багатьом людям водночас дешево, швидко й надійно»⁴. Однак впровадження нових технологій відбувалося не за принципом «все й відразу». Відзначимо, що до Першої світової війни в Російській імперії ще не було вагомих успіхів у розповсюдженні кіно та радіо, а тиражі газет не стали масовими передусім через низьку грамотність населення. Відтак розраховувати на пресу як на джерело одночасної пере-

дачі тієї чи іншої інформації широким масам населення було неможливо.

Та в ці процеси втрутилася нові чинники. Перша світова війна, створивши величезні об'єднання компактно зібраних людей з усіх куточків імперії, не лише зародила передумови для переростання війни в селянську революцію⁵, а й сформувала новий канал одночасної передачі інформації великим масам населення. Це, власне, стало однією з причин краху імперії Романових. Причому інформація могла розповсюджуватися як організовано (у вигляді пропаганди тих чи інших ідей), так і стихійно, передусім як незадоволення чинною владою. А коли, як зауважує Кульчицький, «траплялося щось неординарне, вони (*маси солдат – Г.С.*) починали поводити себе однаковим чином без всякого організаційного впливу ззовні»⁶. Окрім того, більшість солдат, недавніх селян, окрім розуміння соціальної несправедливості, почали дедалі більше усвідомлювати свою національну самотність, «іншість».

До захоплення влади більшовиками межа між «соціальним» і «національним» в Україні проходила в іншій, ніж це хотілося більшовикам, площині. 1918 року Василь Шахрай у своїй брошурі «Революція на Україні» писав про це так: «Що ж дивного, якщо український селянин з такою підозрою ставився до всякого чужоземця: до єврея-купця, до великороса-чиновника; до поляка – поміщика, прикажчика. Місто управляло селом, а містом – «чужоземці». Місто тягнуло на себе все і майже нічого не давало селу. Місто панське, чуже, не наше, не українське»⁷. По суті, це означало визнання того, що межі «національного» і «соціального» в основному збігаються, а значить, і ворог у них спільний. Розуміння цієї обставини суттєво впливало на підтримку більшовиками діяльності Центральної Ради до жовтневого перевороту.

Саме з погляду органічності такого «взаємодоповнення» виходили у своїй роботі українські соціалісти. Український економіст, член УПСР та в 1919 р. міністр внутрішніх справ УНР Олександр Мицюк, посилаючись на німецького економіста Вернера Зомбарта, у своїй публічній лекції на початку

осені 1917 р. наголошував: «Соціалізм та націоналізм – це два полюси, біля яких вертиться світ... Соціалізм дбає більш про матеріальний бік людського життя, націоналізм пильнує духовний: хто вродився великоросом, німцем, українцем, євреєм – той, не перевертаючись у когось другого, так і нехай собі буде»⁸.

Більшовики, вожді яких хоч і мали інший погляд на «національне», але вміли «відчувати» народні маси, формально теж виявляли прихильність як до соціального, так і національного визволення. Це чималою мірою сприяло їх популярності серед широких солдатських мас. Пізніше саме демобілізовані солдати, точніше принесені ними з фронту ідеї, разом з вагомими аргументами у вигляді зброї стали важливим чинником революційних подій. А оскільки саме більшовики, своєчасно зрозумівши народні прагнення, зробили 1917 р. переважну більшість народних прагнень своїми гаслами (націям – право на самовизначення, земля – селянам, фабрики й заводи – робітникам, мир – народам тощо), то на місця пішло чимало прихильників більшовизму.

В країні, де модернізація лише починалася, під час війни склалася така унікальна ситуація, коли ту чи іншу інформацію можна було швидко донести представникам усіх куточків величезної імперії. Цей фактор, характерний для більш пізніх етапів модернізації, надавав змогу усім охочим, не володіючи ще в достатній мірі засобами одночасного розповсюдження інформації, ознайомити зі своїми ідеями широкі кола суспільства. Більшовики не лише сповна скористалися цим становищем, а й зрозуміли його корисність і необхідність у майбутньому. Так звана політосвітня робота, що суттєво впливала на позитивне (чи нейтральне) сприйняття пропагованих більшовиками змін суспільного життя, завжди була серед основних пріоритетів більшовизму. Усвідомлення більшовицьким керівництвом необхідності взяття на власне озброєння народних гасел у такій роботі, хай як там вони не суперечили партійній програмі, стало однією з передумов перемоги більшовиків у ті буремні часи.

Необхідність радикальних кроків у вирішенні національного питання була однією з народних потреб. Після падіння монархії в Росії право керувати державою отримав Тимчасовий уряд, але політичні сили, що входили до його складу, використовуючи на-самперед формально-правові відмовки, також відклали у довгу шухляду вирішення національного питання. Схожу позицію зайняли і представники тих загальноросійських партій соціалістичного гатунку, що виявилися найбільш впливовими в радах. Таку неповороткість чи навіть великодержавність використали у своїх цілях більшовики, які хоча й вийшли з підпілля після Лютневої революції, але не мали вагомого впливу в жодному з двох названих владних центрів. Відстороненість від реальної влади допомагала більшовикам використовувати національно-визвольний рух у своїх цілях, сприяла тому, що РСДРП(б) стала єдиною загальноросійською партією, яка хоча б теоретично, на рівні гасел, знайшла шлях вирішення національного питання. Щоб зрозуміти, які особливості українського руху використовувало більшовицьке керівництво у своїй діяльності, варто коротко охарактеризувати становище України та українців в Російській імперії.

2.2. Становище України в Російській імперії

Із самого початку існування Російської імперії її керівні кола надзвичайно підозріло ставилися до свідомих виявів української ідентичності. Про визнання з боку керівних кіл імперії політичних прав українців у будь-якому вигляді (автономія, врахування національних особливостей в управлінні чи адміністративно-територіальному поділі тощо) навіть не йшлося. Мало того – знищувалися навіть усі паростки національно-культурного життя, не дозволялася освіта рідною мовою. Це, у свою чергу, призводило до суттєвої затримки культурно-освітнього розвитку українців. Ще у XVIII ст. рівень освіти був в Україні вищим від російського, однак, як зауважує австрійський історик Андреас Каппелер, у XIX ст. розвиток освіти був загальмований «репресивною мовною політикою і асиміляційними тенденціями»⁹. Тож не дивно, що навіть серед населення дев'яти

Необхідність радикальних кроків у вирішенні національного питання була однією з народних потреб. Після падіння монархії в Росії право керувати державою отримав Тимчасовий уряд, але політичні сили, що входили до його складу, використовуючи на-самперед формально-правові відмовки, також відклали у довгу шухляду вирішення національного питання. Схожу позицію зайняли і представники тих загальноросійських партій соціалістичного гатунку, що виявилися найбільш впливовими в радах. Таку неповороткість чи навіть великодержавність використали у своїх цілях більшовики, які хоча й вийшли з підпілля після Лютневої революції, але не мали вагомого впливу в жодному з двох названих владних центрів. Відстороненість від реальної влади допомагала більшовикам використовувати національно-визвольний рух у своїх цілях, сприяла тому, що РСДРП(б) стала єдиною загальноросійською партією, яка хоча б теоретично, на рівні гасел, знайшла шлях вирішення національного питання. Щоб зрозуміти, які особливості українського руху використовувало більшовицьке керівництво у своїй діяльності, варто коротко охарактеризувати становище України та українців в Російській імперії.

2.2. Становище України в Російській імперії

Із самого початку існування Російської імперії її керівні кола надзвичайно підозріло ставилися до свідомих виявів української ідентичності. Про визнання з боку керівних кіл імперії політичних прав українців у будь-якому вигляді (автономія, врахування національних особливостей в управлінні чи адміністративно-територіальному поділі тощо) навіть не йшлося. Мало того – знищувалися навіть усі паростки національно-культурного життя, не дозволялася освіта рідною мовою. Це, у свою чергу, призводило до суттєвої затримки культурно-освітнього розвитку українців. Ще у XVIII ст. рівень освіти був в Україні вищим від російського, однак, як зауважує австрійський історик Андреас Каппелер, у XIX ст. розвиток освіти був загальмований «репресивною мовною політикою і асиміляційними тенденціями»⁹. Тож не дивно, що навіть серед населення дев'яти

«українських» губерній дореволюційної Росії* на час перепису 1897 р. частка письменних серед тих, хто визнавав рідною мовою українську, була 13% , а серед тих, для кого рідною була російська мова – 32,4%¹⁰. Василь Шахрай, порівнюючи писемність українців із середнім рівнем писемності в Україні, наводив у своїй брошурі таку таблицю¹¹:

Губернія	% письменних	% письменних серед українців	різниця
1. Херсонська	25,9	15,3	10,6
2. Волинська	17,2	9,4	7,8
3. Катеринославська	21,5	14,4	7,1
4. Київська	18,1	11,8	6,3
5. Подільська	15,5	10,7	4,8
6. Харківська	16,8	13,5	3,3
7. Полтавська	16,9	14,5	2,4
8. Чернігівська	18,2	14,5	1,8

На додаток до цієї таблиці зауважимо, що середній рівень писемності в центральній Росії був вищий, ніж середній в Україні. Нерівні можливості в набутті освіти були, у свою чергу, одним із вагомих чинників того, що пролетаріат в Україні був не

* За даними перепису 1897 р. українці (національність визначали тоді за рідною мовою) становили абсолютну більшість у 9 губерніях. У *Подільській губернії* проживало 2 млн 442,8 тис. українців (це становило 80,9 % усього її нас.), у *Київській губернії* – 2 млн 819,1 тис. (79,2 %), *Волинській губернії* – 2 млн 95,6 тис. (70,1 %), *Полтавській губернії* – 2 млн 583,1 тис. (93,0 %), *Харківській губернії* – 2 млн 9,5 тис. (80,6 %), *Чернігівській губернії* – 1 млн 526,1 тис. (66,4 %; в укр. повітах – від 86 до 98 %), *Катеринославській губернії* – 1 млн 456,4 тис. (68,9 %), *Херсонській губернії* – 1 млн 462,0 тис. (53,5 %), *Таврійській губернії* – 611,1 тис. (42,2 %, у материковій частині – 60,6 %). У кожному з повітів цих губерній, за винятком 4 пн. повітів Чернігівщини та острівної частини Таврійської губ. (Крим), українці становили абсолютну, зрідка – відносно більшість нас.

лише зрусифікований, а й чималою мірою російським за своїм етнічним складом. Провівши статистичні обчислення, один із майбутніх засновників Української Центральної ради Микола Стасюк у 1911 році підкреслював: «Лишок людности промислових районів Великої Росії емігрує в її промисловські райони, а почасти на Україну, де великороси витісняють українців з краще оплачуємих професій. Се витіснення відбувається через те, що брак національної школи зменшує конкурентну спроможність українців в краще оплачуємих категоріях праці, які потребують більш освічених і розвинених робітників»¹². Така дискримінація українців в національно-освітній сфері, яка корінним чином впливала і на нерівне становище в пріоритетній в господарському розвитку промисловості, зумовила ту обставину, що право навчання рідною мовою стало одним з основних гасел українського руху.

Більшовицькі лідери усвідомлювали актуальність національного питання. Тому ще на II з'їзді РСДРП, де власне і були затверджені основні принципи організації більшовицької партії, було наголошено на «праві на самовизначення за всіма націями, що входять до складу держави»¹³. Водночас керівництво більшовиків робило усе можливе, щоб об'єднати національні соціал-демократичні організації у лавах РСДРП. Потреба такого об'єднання обґрунтовувалася «інтересами економічної і політичної боротьби»¹⁴ проти самодержавства. При цьому більшовики залишали собі шлях для маневру у взаємостосунках з представниками національних організацій соціал-демократів, в тому числі і з УСДРП. У проекті їх резолюції, поданому (але не ухваленому) на IV (об'єднавчому) з'їзді РСДРП (1906 р.), зокрема, наголошувалося на необхідності «забезпечити задоволення усіх партійних інтересів і потреб соціал-демократичного пролетаріату кожної національності, рахуючись і з його культурно-побутовими особливостями». Для цього уявлялося можливим «влаштування особливих конференцій соціал-демократів даної національності, представництво національної меншості в місцевих, обласних і центральних закладах партії, створення особливих умов літературних, видавничих, агітаторських і т. ін.»¹⁵.

Усі ці реверанси більшовицького керівництва у бік національних організацій пояснювалися не лише пошуком союзників, але й умінням виділити головне у своїй діяльності. А таким для більшовиків завжди залишалися соціально-економічні мотиви – вони, як і всі марксистки, саме в економіці вбачали вирішальну роль у розвитку суспільства та мету будь-яких змін. Квінтесенцією такого ставлення до визначення головного у своїх діях став вислів Володимира Леніна про те, що «політика є концентрований вираз економіки»¹⁶. Тому для розуміння ставлення більшовиків до України в першу чергу слід проаналізувати економічне становище, зокрема, дослідити дореволюційну частку української економіки в загальноімперській.

Якщо зіставити прибуткову та видаткову частину бюджету, що збирався та розподілявся на терені України, то побачимо певні відмінності в оцінках. Так, український економіст і громадський діяч Петро Мальців, проаналізувавши статистичні дані за 1900-1913 рр., називає відсоток звичайних прибутків, зібраних в Україні в середньому 20,8% від загальноросійських, а видатків – 11,8%¹⁷. У середньому за 1900-1914 рр. у розрахунку на 1 мешканця, з України отримувалося прибутку 16 руб. 97 коп. на рік, тоді як держава витратила 8 руб. 65 коп. В Росії становище було дещо іншим: отримувалося 13 руб. 90 коп., а витратилося – 13 руб. 99 коп.¹⁸ Ці чи подібні їм цифри ставали надбанням громадськості і одним із основних аргументів при агітації за автономію. Мицюк у зв'язку з цим підкреслював: «економіка диктує нам автономію»¹⁹. В 1924 р. економісти Держплану УСРР під керівництвом голови бюджетно-фінансової комісії А.Шмідта високо оцінили роботу Мальцева, але підкреслили тенденційність його оцінки видатків²⁰, що не включала певних загальноімперських витрат. У свою чергу вони назвали такі дані (за 1913 р.): прибутки – 22,9%, видатки – 21,1%, а із включенням певних поправок для більш точного порівняння з бюджетом СРСР ці цифри становитимуть відповідно 21,3% та 20%²¹. Тобто, з погляду цих спеціалістів, економіка українських губерній все-таки дотувала, хоча й меншою мірою, ніж сказано це у Мальцева, інші регіони Російсь-

кої імперії*. Підкреслимо, що ця оцінка зроблена спеціалістами Укрдержплану 1924 року, тобто в умовах непу.

Ще більш важливим показником для розуміння ставлення більшовицького керівництва до України стала структура товарообміну між Україною і Росією. Аналізуючи місце України в економіці Російської імперії, відомий громадський діяч Петро Стебницький дійшов до цілком обґрунтованого висновку, що «Україна обслуговує сусідні райони сировиною та напівфабрикатами, а сама для них є ринком збуту готової продукції»²². Стосовно хлібних культур (пшениця, жито, ячмінь, овес), то ще у 1895 р. 30% валового збору зерна в Україні було вивезено за її межі²³. Підкреслимо одну важливу деталь: в основній своїй масі український хліб був потрібен не для споживання, а для експорту, для торгового балансу. Іншими словами – він був джерелом тих надходжень, які господарники використовували для модернізації економіки.

Керманічі Російської імперії, турбуючись про розвиток власної промисловості, встановлювали високі мита на закордонні товари. Переважна більшість цих підприємств (за винятком цукрової та металообробної) розташовувалася в центральних районах Росії чи Польщі, тобто мешканці України були змушені «купувати дорогі і невисокої якості великоросійські і польські товари, замість дешевших і далеко кращих закордонних»²⁴. Водночас, як зауважував Микола Стасюк, «промисловські країни Європи на високе російське мито на їх промисловські продукти – відповідають тим же на хліборобські продукти Росії. Позаяк хліб вивозить головно Україна, то се лягає на її плечі»²⁵. Ця обставина – завищені (порівняно із світовими) ціни на промислові

* Йдеться саме про дотації іншим регіонам, бо радянські економісти у своїх підрахунках включили до витрат на Україну відповідну до надходжень частку загальноімперських (центральных) видатків. Таким чином фінансування центральних установ входило до тієї частини коштів, що рахувалася як видатки на території українських губерній. У такому підході теж є певний недолік, оскільки не вказувалося на доречність значної кількості центральних витрат.

товари та занижені – на зернові, далеко не завжди враховується при дослідженні ролі України в економіці Російської імперії. З одного боку, Україна мала певні ознаки колонії: продукти обробної промисловості до неї привозилися з центральної Росії та Польщі. Але з іншого, як підкреслював Микола Стасюк, «Україна не має і тих вигод які зазвичай припадають на долю колонії: головним ринком для хліборобських (або інших сировинного типу – Г.Є.) продуктів колонії є метрополія – Україна ж мусить шукать для них ринку поза межами Росії»²⁶.

До початку Першої світової війни вивіз зернової продукції збільшився. Так, у 1918 р. український економіст (у 1919 р. – член ЦК партії есерів) Олександр Щадилов наводив дані, що у 1909-1913 рр. пшениці і жита було вивезено 32%, а вівса та ячменю – 31% від валового збору²⁷. Відтак слушною є думка про те, що «головна наша продукція, а значить і головний чинник для товарообміну є хліб»²⁸. Як і раніше, більшість українського хліба йшла за межі Російської імперії²⁹. Додамо лише, що внаслідок ряду несприятливих умов для зернового експорту та стрімкого розвитку цукрової промисловості у 1913 р., за свідченням радянського економіста Олександра Попова, «вартість вивезеного цукру переважила, правда незначно, цінність експорту всіх хлібів»³⁰. Оскільки у роки війни сільське господарство постраждало менше, ніж промисловість, то впевнено можна говорити про збереження високого сільськогосподарського, зокрема, хлібного потенціалу України. З іншого боку, позаяк зменшення таки відбулося, то власного хліба Росії могло вже не вистачити. Це, звичайно, добре усвідомлювали і більшовики, що кардинальним чином вплинуло на їх політику після приходу до влади.

Однак до жовтня 1917 р. більшовики ще не мали влади, хоча й прагнули її здобути. Для досягнення цієї мети потрібно було заручитися підтримкою значної частини суспільства, опанувати ради. З цією метою більшовики внесли суттєві корективи у найбільш уразливі для широких верств населення питання – земельне і національне. Про земельне сказано чимало – перехоплене в есерів гасло «Землю – селянам!», помножене на більшо-

вищку обіцянку швидко втілити його в життя (не реалізовану есерами, що частково перебували при владі) разом з вистражданим «Мир – народам!» допомогло більшовикам завоювати прихильність навіть не стільки власне селянства, скільки солдат – вихідців із селян. Про аналогічні трансформації національних гасел йдеться менше. То чим же відрізнялася позиція більшовиків від інших партій, і, зокрема, як це виявилось у ставленні до України?

Головним чинником, що зумовив різницю підходів між більшовиками та іншими загальноросійськими партіями соціалістичного і ліберального гатунку до національного питання стало питання влади. Партії, що перебували при владі після Лютневої революції, не готові були піти далі відміни національно-культурних і релігійних обмежень. Це рішення, яке більшовицький фахівець з національного питання Семен Диманштейн образно назвав відміною «зоологічної форми національного гноблення для окремих особистостей»³¹, було необхідним, але в тих умовах вже недостатнім. Адже, як далі підкреслив Диманштейн, «національності в цілому прав не отримували»³².

Більшовики, які на той час при владі не перебували, мали більш широке поле для маневру. Вони оцінювали здійснювані реформи як буржуазно-демократичні перетворення. В ухвалених керівництвом РСДРП(б) ще в серпні 1913 р. (передруковані в газеті «Правда» від 17 березня 1917 р.) положеннях визнавалося, що в капіталістичному світі для «національного миру» була «особливо необхідна широка обласна автономія та цілком демократичне місцеве самоуправління, при визначенні територіальних меж самоврядних і автономних областей на основі врахування самим місцевим населенням господарчих і побутових умов, національного складу населення і т. ін.». Відтак цілком логічними і такими, що випередили публічне оголошення подібних намірів з боку, приміром, Української Центральної Ради, стають вимоги більшовиків, які висловив у своїй статті в березні 1917 р. Йосип Сталін. Він, зокрема, наголосив на необхідності проголосити «політичну автономію (не федерацію) областей, які складають цілісну господарську територію з

особливим побутом і національним складом населення, з “діловодством” та викладанням своєю рідною мовою»³³. Мало того, другим своїм пунктом він проголосив «право на самовизначення для тих націй, які з тих чи інших причин не можуть залишитися в рамках державного цілого»³⁴. Варто звернути особливу увагу на таку деталь: у цьому випадку Сталін ототожнив право націй на самовизначення з відокремленням від Росії, тобто із здобуттям незалежності. І саме виконання названих вимог він називав тим шляхом, що насправді веде до знищення національного гноблення. У цій статті Сталіна, як і в інших працях більшовицького керівництва з національного питання, звичайно, не наголошувалося на тому, що їх ставлення до національного питання при владі «пролетаріату» може змінитися ледь не на цілком протилежне.

Подібні тези були виголошені Сталіним та Леніним і на квітневій 1917 р. конференції РСДРП(б). Позаяк основними супротивниками більшовицької партії ці вожді цілком законірно бачили більш впливові на той час загальноросійські партії, то вони намагалися не дратувати опонентів Тимчасового уряду з національних регіонів. Ленін підкреслював: «Ми до сепаратистського руху ставимось байдуже, нейтрально. Якщо Польща, якщо Фінляндія, Україна відокремляться від Росії, в цьому нічого поганого нема. Що тут поганого? Хто це скаже, той шовініст»³⁵. Водночас наголошувалося на тому, що право на відокремлення не позбавляє (а по суті, як впливало з соціально-економічної програми – зобов’язує) більшовиків права і свободи агітації проти відокремлення.

Така позиція зустріла протидію значної частини партійців. Співдоповідач Сталіна з національного питання Георгій П’ятаков, який, як образно зазначалося в одному з навчальних посібників 1930 року, «з жартів долі був у той час найвпливовішим робітником на Україні»³⁶ і представляв київських більшовиків, виступив категорично проти того, щоб у партійній програмі залишалося «право націй на самовизначення». Він обґрунтував це так: «**Соціал-демократи проголошують права, щоб так чи інакше їх здійснювати.** Якщо ми кажемо, що здійснювати ці

права шкідливо, то не зрозуміло заради чого це право проголошується»³⁷ (*виділення наше – Г.С.*). Іншими словами, П'ятаков та його прихильники виступали за те, щоб показувати широкому загалу стратегічне (тобто таке, що не визначається суто тактичними міркуваннями, викликаними необхідністю захопити владу) бачення розвитку країни більшовицькою партією. Адже та думка, що здійснення права на самовизначення на практиці суперечить більшовицьким планам на майбутнє, не заперечувалася на партійній конференції. Але боротьба з «відкритим забралом» могла лише завадити більшовикам здобути владу, і тому вони перехопили народні гасла. Її власні програмні засади були не прийнятні для більшості населення і, як показав історичний досвід, далекими від оптимального шляху розвитку.

Своє бачення національної політики П'ятаков і його прихильники обґрунтовували суто економічними мотивами, наголошуючи на тому, що утворення національних держав суперечить логіці світового економічного розвитку. Зокрема, П'ятаков наголошував: «Потрібно з усією рішучістю підкреслити, що сьогодні ми маємо епоху світового господарства, що втілюється у найтісніший і нерозривний зв'язок між усіма націями»³⁸. Помилковість такого бачення місця і ролі національних держав довела історія. Для цього достатньо порівняти мапу Європи та світу напередодні 1914 р. і нині, коли світова економіка набагато далі просунулася у своєму розвитку. Однак у 1917 р. від проголошення подібних поглядів більшовицькі керманічі відмовилися не зі стратегічних, а з суто тактичних міркувань.

Із травня до листопада 1917 р., тобто до захоплення влади в Петрограді, РДСРП(б) була єдиною загальноросійською партією, керівництво якої не лише формально підтримувало прагнення України здобути автономію, а й постійно підкреслювало скромність українських вимог. Так, у газеті «Правда» від 17 червня 1917 р. Ленін назвав «скромнейшими и законнейшими» вимоги УЦР про надання автономії Україні, а відмову їх виконати – «неслыханным бесстыдством, дикой наглостью контрреволюционеров, истинным проявлением политики великорусского «держиморды» (цитуються російською з метою передачі

колориту ленінських висловлювань). Основну критику у своїй статті він спрямував навіть не проти Тимчасового уряду, а проти своїх конкурентів в радах – есерів та меншовиків. Це було цілком зрозуміло і логічно, особливо з огляду на звинувачення Української Центральної Ради з боку керівних кіл цих партій у «ленінстві в національному питанні». Така ленінська позиція та геть негативне ставлення до неї інших, навіть соціалістичних партій зайвий раз підкреслює той факт, що ідею політичної автономії чи то навіть відокремлення України від Росії як цілком можливого і закономірного розвитку подій першими на загальноросійському рівні висловили більшовицькі керівники.

Утім, виникає питання: якщо більшовицькі вимоги у захисті прав гноблених націй були часом навіть радикальніші від вимог власне представників гноблених націй (в Україні – Центральної Ради), то чому тоді ті ж РСДРП(б) не отримала переважного впливу в Україні, програвши саме українським, а не загальноросійським партіям? Одну з причин цього називає Диманштейн: «Показовим є той факт, що протягом 1917 року до Жовтня ми майже не зустрічаємо в більшовицькій пресі – окрім центральної – яких-небудь серйозних статей та виступів з національного питання, неначе це не було одним із найбільш вагомих питань революції, неначе у цьому питанні у нас не було суперечок з нашими супротивниками, – якщо не рахувати деяких статей з приводу боротьби з буржуазним сепаратизмом, написаних швидше у дусі «лівих», аніж в дусі ухваленої на конференції резолюції»³⁹. Стосовно України можна зробити такий висновок: підкорившись волі свого партійного центру, місцеві більшовики не виступали проти надання Україні автономії, але й не могли агітувати за те, що суперечило їх світобаченню.

Це небажання пропагувати потребу надання Україні національних та політичних прав вже згаданий П'ятаков обґрунтовував суто економічними чинниками. На початку червня 1917 р. на загальних зборах київської організації більшовиків він наголошував: «Ми підтримуємо українців в їхніх протестах проти всяких циркулярних заборон уряду, як то заборона українського військового з'їзду. Але взагалі українців підтримувати нам не

випадає, бо пролетаріатові рух цей не вигідний. *Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля, хліб (чорноземна смуга)*»⁴⁰ (виділено автором – Г.С.). Підкреслимо: цей виступ проти українського руху мав суто економічне забарвлення, але це був захист економічних інтересів Росії, а не України. Це цілком логічно, оскільки, як зазначав у 1918 р. Василь Шахрай, в Україні – як серед українців, так і серед більшовиків, було єдине бачення щодо того, що більшовики – це російська партія, а серед українців більшовиків немає⁴¹. Таким чином другою причиною слабкої популярності більшовиків в Україні стала та обставина, що вона сприймалась нехай як дружня, але російська, а не українська партія. До цього слід додати, що єдиного центру РСДРП(б) в Україні на той час не існувало, що було наслідком як невизначеності в питанні про кордони, так і нігілістичного ставлення до українського руху розташованих переважно у зрусифікованих містах більшовицьких організацій України.

2.3. Створення радянської УНР: політичні передумови та перші дні існування

Більшовицькі гасла в національному питанні набули нового звучання після жовтневого перевороту 1917 року. Безумовно, з приходом більшовиків до влади зміна у їх ставленні до України мала статися за будь-яких умов. Бо ж одна річ – критикувати існуючу владу, використовуючи національні прагнення українців, і зовсім інша – задовольнити ці прагнення вже перебуваючи при владі і насправді не бажаючи їх втілювати в життя. На напрямок цих змін певною мірою вплинула сама Центральна Рада. Відомо, що факт насильницького захоплення більшовиками влади формально прискорив створення Української Народної Республіки (УНР), проголошеної 20 (7) листопада 1917 р. III Універсалом УЦР. У цьому документі, по суті, не визнавалася законність більшовицького перевороту. Про передумови, які спонукали ухвалити це рішення, в Універсалі йшлося так: «На півночі в столицях іде межиусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя,

випадає, бо пролетаріатові рух цей не вигідний. *Росія без української цукрової промисловості не може існувати, те саме можна сказати про вугілля, хліб (чорноземна смуга)*»⁴⁰ (виділено автором – Г.С.). Підкреслимо: цей виступ проти українського руху мав суто економічне забарвлення, але це був захист економічних інтересів Росії, а не України. Це цілком логічно, оскільки, як зазначав у 1918 р. Василь Шахрай, в Україні – як серед українців, так і серед більшовиків, було єдине бачення щодо того, що більшовики – це російська партія, а серед українців більшовиків немає⁴¹. Таким чином другою причиною слабкої популярності більшовиків в Україні стала та обставина, що вона сприймалась нехай як дружня, але російська, а не українська партія. До цього слід додати, що єдиного центру РСДРП(б) в Україні на той час не існувало, що було наслідком як невизначеності в питанні про кордони, так і нігілістичного ставлення до українського руху розташованих переважно у зрусифікованих містах більшовицьких організацій України.

2.3. Створення радянської УНР: політичні передумови та перші дні існування

Більшовицькі гасла в національному питанні набули нового звучання після жовтневого перевороту 1917 року. Безумовно, з приходом більшовиків до влади зміна у їх ставленні до України мала статися за будь-яких умов. Бо ж одна річ – критикувати існуючу владу, використовуючи національні прагнення українців, і зовсім інша – задовольнити ці прагнення вже перебуваючи при владі і насправді не бажаючи їх втілювати в життя. На напрямок цих змін певною мірою вплинула сама Центральна Рада. Відомо, що факт насильницького захоплення більшовиками влади формально прискорив створення Української Народної Республіки (УНР), проголошеної 20 (7) листопада 1917 р. III Універсалом УЦР. У цьому документі, по суті, не визнавалася законність більшовицького перевороту. Про передумови, які спонукали ухвалити це рішення, в Універсалі йшлося так: «На півночі в столицях іде межусобна і кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі шириться безвластя,

безлад і руїна»⁴². Щоб не допустити подібної руїни на території України була проголошена УНР.

Читаючи тогочасні документи та спогади про ті події, важко не погодитися (за винятком, звичайно, «ідеологічно-класового» баласту) з українським істориком-марксистом Андрієм Здорим: «Як бачимо, III Універсал починається некрологом по Тимчасовому урядові. Тимчасовий уряд принижував і зневажав Центральну Раду. Здавалося б, Центральна Рада мала б радіти, що цей ненависний оплот великоруської буржуазії впав. Але перемогу пролетарського повстання українські дрібні буржуа оцінюють зовсім по-іншому: “тяжка і трудна година”, “безвладдя, безлад і руїна”»⁴³. З огляду на те, що більшовики були єдиною загальноросійською політичною силою, що підтримувала прохання-вимоги Центральної Ради про якомога швидше надання автономії Україні, врешті, з огляду на те, що саму Центральну Раду представники партій, що входили до поваленого Тимчасового уряду, звинувачували саме за ці наміри в «ленінстві в національному питанні», таке відверте небажання визнати нову владу з боку Центральної Ради ззовні виглядає не зовсім логічним.

Самим лише прагненням дотримуватися законності обґрунтувати таку позицію Центральної Ради неможливо. Як тут не згадати виступ Леніна на захист вимог Української Центральної Ради, що був надрукований у газеті «Правда» від 17 червня 1917 р.: «Ніде в Росії немає і не може бути – **і ніколи не було в революційні моменти подібного роду** – гарантій правильності»; всі це розуміють, ніхто не вимагає, всі усвідомлюють неминучість цього. **Тільки** для України «ми» вимагаємо “гарантій правильності”!»⁴⁴. Тож більшовицькі керманічі мали підстави сподіватися, що на «гарантії правильності» при визнанні новоствореного Раднаркому не буде зважати і Центральна Рада. Однак на її позицію впливали не стільки формально-юридичні моменти, скільки внутрішнє становище в самій Україні та недооцінка можливостей новоутвореної більшовицької влади. Це, у свою чергу, мало вагомий вплив на ставлення більшовиків до України.

Окрім фактичного невизнання більшовицької влади як центральної з боку УЦР, на політику більшовиків щодо України мала значний вплив ще одна обставина – визначення кордонів України. Про них в III Універсалі йшлося так: «До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів»⁴⁵. Таким чином, Центральна Рада підтвердила свою прихильність до етнографічного принципу у визначенні меж України.

Таке виразне визначення Центральною Радою кордонів України змінило ставлення до цієї проблеми з боку керівництва ленінської партії. Раніше, проголошуючи право націй на самовизначення, більшовицька верхівка формально не торкалася проблеми кордонів, але, по суті, у цьому питанні стояла на боці Тимчасового уряду. Відтак територія України бачилася в межах 5 губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без 4 північних повітів). Саме приблизно ці території й охоплювала утворена в липні 1917 р. обласна організація РСДРП(б) Південно-Західного краю. До її складу входили Київщина, Волинь, Поділля, Чернігівщина, Полтавщина і частина Херсонщини. Станом на серпень частка більшовиків цього краю становила 22,1% від загальноукраїнської⁴⁶. Об'єднання більшовиків Донецько-Криворізького басейну включало в себе Харківщину, Катеринославщину та Донбас. Члени більшовицьких організацій цього краю у серпні 1917 р. становили 67% від загальної кількості більшовиків в Україні⁴⁷. Ще майже 11% членів РСДРП(б), переважно з Одеси, Миколаєва та прилеглих до цих міст територій, не входили до названих крайових об'єднань.

Сам факт утворення на території України двох крайових об'єднань свідчив про те, що до листопада 1917 р. більшовицьке

керівництво не бачило Україну як єдине ціле, яким вона була в очах УЦР. Місцеві більшовицькі організації часом або зовсім обходили національне питання (переважно в Донецько-Криворізькій обласній організації), або вважали національний рух реакційним явищем, що було більш характерно для більшовицької організації Південно-Західного краю. Тим більше, що і самі більшовики, і представники інших політичних сил, як і суспільство загалом, вважали більшовицьку партію суто російською. Приміром, керівник київських більшовиків Георгій П'ятаков 7 листопада (25 жовтня) 1917 р. увійшов до складу новоутвореного «Комітету для охорони революції на Україні» саме як представник російської партії («російський соціал-демократ, більшовик», – так йшлося в інформаційному повідомленні про створення цього Комітету⁴⁸). А оголошення головуючого засідання Київської ради робітничих і солдатських депутатів від 5 грудня (24 листопада) 1917 р. Леонідом П'ятаковим про те, що слово надається «українському більшовику Пащенко», викликали у присутніх соціал-демократів та есерів «шум, сміх, крики: «Звідки ти взявся?»»⁴⁹.

Необхідність боротьби з Центральною Радою змусила Леніна (спочатку в радянському порядку) визначити своє ставлення до територіальної проблеми і, по суті, визнати кордони України у проголошених III Універсалом межах. Свідченням цьому є рекомендації щодо подальших дій, надані 30 (17) листопада 1917 р. наркомом у справах національностей Раднаркому Сталіним у розмові з представником ЦК УСДРП Миколою Поршем та членом Київського обласного комітету РСДРП(б) Сергієм Бакинським. Сталін наголосив на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів з утворенням на ньому Центрального виконавчого комітету рад України. При цьому, за його порадою, «взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно з Центральною Українською радою»⁵⁰. Хоча у цій телефонній розмові у словах Сталіна і пролунали нотки сумніву щодо демократичності і законності такого визначення кордонів України («Центральна Рада цілком довільно і зверху анексує нові губернії»⁵¹, – говорив він), однак надалі «Україна»

для більшовиків складалася із 9 губерній колишньої Російської імперії. Такий підхід більшовицького керівництва пояснюється більшою вірогідністю захопити владу в Україні, що складається з 9, аніж з 5 губерній: саме у південно-східних регіонах вплив більшовиків був суттєвим. Опираючись на збільшовизовані регіони України було легше захопити іншу її територію, позаяк таку війну можна було формально кваліфікувати як внутрішньо українську, а не російсько-українську: ленінському керівництву була потрібна уся Україна, а не її частина.

Формальне «право» для збройного наступу на щойно створену УНР надав ще й інший, не територіальний фактор. III Універсалом було проголошено автономію України, а не її незалежність. Не визнаючи Раднарком як центральну владу, Центральна Рада підкреслювала у цьому документі: «Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб вся республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів»⁵². Поряд із невизнанням законності більшовицької влади таке «не відділення» від Росії насправді ж протиставляло Центральну Раду більшовикам. Зрозуміло, більшовицьке керівництво не влаштувало невизнання за ним влади з будь-якого боку. Недарма Сталін у згаданій розмові з Поршем підкреслював, що він представляє «погляд уряду Російської Республіки на національне питання», який, у свою чергу і є центральною владою, обраною «Другим Всеросійським з'їздом рад робітничих і солдатських депутатів і признаній недавнім з'їздом рад селянських депутатів»⁵³. Використовуючи ж проголошені в III Універсалі наміри збудувати «федерацію рівних і вільних народів», російський Раднарком отримав важливу зачіпку для боротьби за опанування Україною – його наступ на УНР мав підстави кваліфікуватися як громадянська війна, а не як агресія проти іншої держави. Усе виглядало логічно – Центральна Рада не заявляла про незалежність України (як це, приміром, зробила 19 (6) грудня 1917 р. Фінляндія), відтак факту невизнання нею більшовицького уряду можна надати «класовий» та «внутрішній», а не «національний» та «міжнародний» характер.

Щоб довести свою послідовність у національному питанні і звести суто до соціальних суперечностей своє протистояння з Центральною Радою, у грудні 1917 р. ленінське керівництво зініціювало утворення радянської УНР, яка, насправді, стала територіальним радянським утворенням з деякими ознаками національного. На III Всеросійському з'їзді рад, що відбувся 23(10) – 31(18) січня 1918 р. Росія юридично оформилася як федеративна республіка – РСФФР (вживання такої аббревіатури у назві радянської Росії до січня 1918 р. є не цілком коректним, оскільки офіційно вона не була федерацією). Проголошення такого «федералізму» формально знімало будь-які перепони до «соціального» розуміння суперечностей між УЦР та більшовиками, бо Росія де-юре перетворилася, подібно до того, як це зазначалося в III Універсалі Центральної Ради, у «федерацію вільних народів». Однак УЦР на той час вже проголосила свою незалежність, тому відмовлятися від гри у право націй на самовизначення, а відтак і підтримки радянської УНР, було не на часі.

Радянський сурогат національної державності вперше був випробуваний в Україні. У радянській історіографії не дарма підкреслювалося, що «час з жовтня приблизно до середини 1918 року характеризується відсутністю цілком визначеної, суворо встановленої форми співробітництва народів країни»⁵⁴. Справді, якого-небудь визначеного плану дій більшовики не мали, тим більше, що одним із їхніх намірів було здійснення так званої «світової революції». В Україні їх першочерговим наміром було опанування Центральної Ради «зсередини», суть якого полягала в намаганні встановити контроль над Центральною Радою шляхом її переобрання на I Всеукраїнському з'їзді рад, який відбувся 17-19 (4-6) грудня 1917 р. Це не вдалося, оскільки, як визнав Скрипник в інтерв'ю з кореспондентом «Известий» на початку квітня 1918 р., «Перший з'їзд рад України дав більшість прихильникам Центральної Ради»⁵⁵ (про «незаконність», як це пізніше наголошувалося в радянській історіографії, не йшлося).

Цікавим підтвердженням «радівському», а не «совітському» баченню опанування України більшовицьким керівництвом є

публікація в «Известиях» від 29 (16) грудня 1917 р., вже після утворення харківського субцентру більшовицької влади в Україні. У повідомленні про його створення наголошувалося: «Утворилася нова Українська Рада на протигагу Центральної Раді в Києві. Вона склалася з представників українських полків і робітників шахтарів. Київську Раду називають панською, і з кожним днем вона втрачає авторитет»⁵⁶. Це зайвий раз свідчить про те, що протягом 1917-1918 рр. більшовики набували досвіду у здійсненні національної політики, який вони використали в наступні роки. Адже Україна стала першою національною одиницею, яка проголосила свою державність, але не виявила бажання відокремитися від Росії (на відміну від Польщі, яка, щоправда, на той час була окупованою, та Фінляндії).

Після провалу спроби захопити владу на I Всеукраїнському з'їзді Рад більшовицьке керівництво вирішило змінити тактику своєї поведінки в Україні. Ленін наполіг на тому, щоб побільшовицьки налаштовані делегати Всеукраїнського з'їзду рад переїхали до Харкова і приєдналися там до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Такий об'єднаний з'їзд відбувся 24-25 (11-12) грудня 1917 р. і був оголошений «справжнім» Всеукраїнським з'їздом рад. На ньому було проголошено про створення радянської УНР. В ухваленій на цьому з'їзді резолюції наголошувалося: «I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер»⁵⁷. **Слід підкреслити, що про незалежність радянської України, втім, як і УНР Центральної Ради, не йшлося.**

Перші дні існування радянської України, формування її владних структур заслуговують на особливо пильну увагу. Її необхідність пояснюється насамперед вагомим впливом тогочасних подій на формування в середовищі нових представників влади уявлень про важливість і доконечну необхідність врахування національної складової в будівництві радянської України. Це відбувалося на фоні протистояння між керівництвом радянської

України та нігілістично налаштованими у національному питанні «криводонбасівцями»*. Протистояння між двома радянсько-більшовицькими силами було настільки значним, що, як зауважував у 1918 р. Василь Шахрай, «під час перебування ЦВК і Народного секретаріату в Харкові стосунки між ним і місцевою Радою і більшовиками було надзвичайно зіпсовані, і під час від'їзду справа ледь не дійшла до збройного протистояння»⁵⁸. Вирішальну роль у формуванні українського державного мислення серед членів уряду зіграла інша обставина: радянська Україна мала протиставлятися УНР Центральної Ради, а відтак повинна була мати якомога більше «українського». Варто підкреслити: саме в ці дні багато хто з нових урядовців вперше усвідомили Україну як єдине і національне ціле, а себе – представниками територіального органу, покликаного захищати інтереси цього цілого. Слова із телеграми до Раднаркому про те, що «І Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів і частини Рад селянських депутатів, обрав склад Центрального Виконавчого Комітету Рад (ЦВК), який оголосив, що бере на себе усю повноту влади в Україні»⁵⁹, не були порожнім звуком для багатьох із членів цього ЦВК. Вони справді вважали, що суто через них російський Раднарком має реалізовувати свої наміри в Україні, а відтак – брати до уваги їх думку, а не просто видавати накази.

Вже через два тижні після утворення ЦВК України його члени обурювалося діями Раднаркому. Приводом стало те, що Раднарком вів переговори із Центральною Радою без відома Народного секретаріату. На засіданні ЦВК від 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917 р.) була ухвалена резолюція, у якій наказувалося уряду радянської УНР «терміново заявити рішучий протест супроти будь-яких перемовин РНК без відома та виснов-

* Тобто представниками радянсько-більшовицької влади Донецько-Криворізького басейну. Не традиційний для історичних праць зворотній порядок слів автор запозичив із слів першого народного секретаря фінансів радянської УНР Володимира Ауссем, які цитуються далі.

ків Робітничо-Селянського уряду України та звернутися до РНК з заявою до уряду Російської Федерації про необхідність в усіх питаннях, що стосуються Української республіки, діяти виключно по узгодженню з Народним секретаріатом та через Народний секретаріат»⁶⁰. Така «самостійність» драгувала більшовицький центр. На початку квітня 1918 р., характеризуючи стосунки з Раднаркомом у «харківський період» існування Народного секретаріату (грудень 1917 – січень 1918 р.), Затонський у розмові із Скрипником зауважував: «Там все меряют на свой аршин, совершенно не учитывая местных условий»⁶¹.

Першим рішенням, що ухвалив новоутворений ЦВК України на першому своєму засіданні від 26 (13) грудня 1917 р., стало затвердження тексту телеграми до Раднаркому⁶². Сам факт того, що цим документом стало звернення до Раднаркому Росії, свідчить про «походження» радянської влади в Україні. У цій телеграмі, зокрема, звітувалося про готовність членів ЦВК України до виконання ленінського гасла про перетворення світової війни на громадянську: «Якщо проллється на Україні братня кров, то вона проллється не в боротьбі українців з великоросами, а в класовій боротьбі українських трудящих мас з Радою». Єдиним керівним органом радянської України, що вже був обраний 26 (13) грудня, стала тимчасова президія ЦВК у такому складі: Володимир Ауссем, Ісаак Ерліхерман, Євгенія Бош, Сергій Бакинський та Василь Шахрай⁶³.

На цьому ж засіданні була обрана «п'ятірка» у складі Василя Шахрая, Сергія Бакинського, Георгія Лапчинського, Євгенія Бош та Юхима Медведєва, якій було доручено написати свого роду програмні документи: «Маніфест до українського народу» (така була початкова назва відозви) та «Циркуляр до всіх рад робітничих та солдатських депутатів»⁶⁴. На наступному засіданні ЦВК, яке відбулося 27 (14) грудня, було затверджено текст «Маніфесту до всіх робітників, селян і солдатів України»⁶⁵, датою ухвалення якого іноді в збірниках документів радянської доби називається 25 (12) грудня⁶⁶. Причина такого «переносу» дати зрозуміла – радянським історикам потрібно було показати,

що новий уряд в насамперед звертався до власного народу як до джерела своєї влади, а вже потім – до Раднаркому. Аналіз документів свідчить про інше: керівництво радянської України справді в першу чергу зверталося до джерела своєї влади, однак цим «джерелом» (чи точніше – замовником) був російський Раднарком, а не український народ.

У цей же день, 27 (14) грудня 1917 року, на засіданні ЦВК за пропозицією Бакинського було розглянуто питання про «офіційну назву міністерств»⁶⁷ нового державного утворення. Після дебатів було затверджено таку назву: «Народний Секретар Української Робітничо-Селянської Республіки, а окремих секретарів «Народний секретар ... справ»⁶⁸. Текст протоколів засідань ЦВК неспростовно засвідчує, що на цьому засіданні, а тим більше 25 (12) чи 26 (13) грудня 1917 р. питання про обрання складу Народного секретаріату не порушувалося. Отже, твердження радянських істориків про те, що 25 (12) грудня 1917 р. на з'їзді рад у Харкові було утворено радянський уряд (ця дата іноді вживається і в роботах сучасних істориків)⁶⁹, не відповідає дійсності. Адже лише 27 (14) грудня було обрано назву для цього виконавчого органу. Персональний же «відбір» кандидатів як до Народного секретаріату, так і до керівництва ЦВК відбувався протягом двох наступних засідань ЦВК – 28 (15) та 30 (17) грудня 1917 р. Варто підкреслити, що це був справді вибір, а не призначення, про що свідчать зміни в персональному складі урядовців протягом цих двох засідань та наведені в протоколах кількісні результати голосування. Нижче наводиться зведена таблиця персонального складу перших українських радянських вищих органів управління, обраних відповідно 28 (15) та 30 (17) грудня⁷⁰ (оскільки імена у протоколі не зазначені, то вони у дужках наведені за текстом газети⁷¹). Сам факт подібних перевиборів, наголосивши на неправильності виборів 28 (15) грудня, зініціював Микола Данилевський, його підтримав представник «п'ятірки» Георгій Лапчинський⁷².

посада	28 (15) грудня	30 (17) грудня
<i>Президія ЦВК</i>		
Голова ЦВК	Медведев Юхим (за «Вісником УНР від 21 грудня – «Ведмедів»)	Медведев
Товариші голови ЦВК	Артамонов (Микола), Польдяєв (Микола), Шелудько (Степан)	Артамонов, Шелудько, Решетко
Секретар ЦВК	Данилевський (Микола)	Данилевський
Товариш секретаря ЦВК	Тарногородський (Микола)	Сивков (Сергій) (другий тов. секретаря має бути підшуканий Президією ЦВК)
Зав. Агітаційним відділом ЦВК	Александров (Ариак)	
Зав. господарсько-технічним відділом	Смирнов	
Зав. Відділом зв'язку	Данилевський (Микола)	
<i>Народний секретаріат</i>		
Внутрішніх справ	Бош (Євгенія)	Бош
Військових справ	Бакинський (Сергій)	Шахрай
Земельних	Терлецький (Євген)	Терлецький
Фінансових	Ауссем (Володимир) («якщо знайдеться досвідчений фінансист, тов. Ауссем свою кандидатуру зніме»)	Ауссем
По продовольству	Лугановський (Еммануїл)	Лугановський
По промисловості та торгівлі	Артем (Сергєєв) (Федір)	Артем (Сергєєв)
Праці	Скрипник (Микола)	Скрипник
Міжнародних справ	Затонський (Володимир)	Бакинський

Освіти	Шахрай (<i>Василь</i>)	Затонський
Юстиції	Лапчинський (<i>Георгій, в українському варіанті газети вказано «Юрій»</i>)	Люксембург
Пошти і телеграфу	Люксембург (<i>Володимир</i>)	Надати право вибрати союзу службовців
Секретар секретаріату	Кокошко	
Шляхів сполучення	Надати право залізничникам виставити свого кандидата	Надати право залізничникам виставити свого кандидата
Управляючий справами Народного секретаріату		Лапчинський

Як видно з таблиці, зміни посад були незначними – у складі Президії ЦВК відмовилися від створення запланованих 28 (15) грудня окремих відділів, а в складі Народного секретаріату посада секретаря секретаріату була замінена посадою управляючого справами Народного секретаріату. Більш значними були зміни у персональному складі народних секретарів, однак і тут кардинальних перестановок не відбулося. Утім, назвати сталим перший уряд радянської України не можна. Деякі з урядовців (як приміром, Артем), по суті, ігнорували цей уряд (обов'язки Народного секретаря торгівлі та промисловості з 12 січня 1918 р. (30 грудня 1917) було доручено виконувати Скрипнику⁷³), в інших (Затонський, Шахрай) змінювалися обов'язки тощо. Якби там не було, але ті народні секретарі, які реально працювали на своїх посадах, поступово дедалі відчутніше почали відстоювати українські інтереси перед більшовицьким центром.

Таким чином, основна назва нового державного утворення* (УНР) була тотожною, а назва уряду – схожою з національни-

* Навіть в офіційних документах вживалися ще й інші назви.

ми українськими. Мало того – більшовицьке керівництво намагалося ввести до складу уряду якомога більше з тих діячів, хто працював в Україні, або ж етнічних українців з інших регіонів. Особисто Ленін наполіг на тому, щоб в Україну відправити Миколу Скрипника, який, за спогадами дружини, спочатку не бажав туди їхати⁷⁴. Також з Петрограда були відправлені до України такі знакові фігури як Юрій Коцюбинський та Віталій Примаков. Слід наголосити, що саме народні секретарі першої каденції – Василь Шахрай, Георгій Лапчинський, Микола Скрипник – стали одними з найперших та найбільш послідовних українських націонал-комуністів. Відзначимо, що усі вони на час жовтневого перевороту були більшовиками. Це важливо, оскільки переважна більшість тих, кого пізніше відносили до націонал-комуністів, були все-таки вихідцями з українських соціалістичних партій. Уявлення названих трьох народних секретарів та їх однодумців про майбутнє як України, так і комуністичної партії на території республіки суттєво розходилися з планами більшовицького керівництва. Варто відзначити, що в подальшому такого роду «однорідності» компартійно-радянського керівництва як на початку 1918 р. (етнічні українці або вихідці з України чи ті, що тривалий час працювали на її території) Ленін більше не допускав.

Підтримуваний російським Раднаркомом радянський уряд України від самого початку свого існування претендував на ті ж території, що й Центральна Рада. На цьому, приміром, чітко наголошувалося у резолюції II Всеукраїнського з'їзду рад, що відбувся 17-19 березня 1918 р.: «Намагаючись об'єднати в боротьбі з контрреволюційною Центральною Радою всіх трудящих на території України, опанувати якою намагалася Центральна Рада, тобто Україна в межах III та IV Універсалу, трудящі маси України розглядали Українську Радянську Республіку як Республіку Федеративну, що об'єднує всі совітські об'єднання – міста і республіки, як автономні частини Українсько Федеративної Совітської Республіки»⁷⁵. Про такий же підхід до територіального питання писав у листі до РНК РСФРР 6 квітня 1918 р. і Скрипник: «Народний секретаріат завжди намагався об'єднати

для боротьби з Центральною Радою трудящих усіх місцевостей, на які претендує ця Центральна Рада»⁷⁶. Така позиція, звичайно, була повністю узгоджена з московським центром.

Прикриття своїх дій в Україні авторитетом української державності для більшовиків було конче необхідно для утримання влади. Про об'єктивну потребу надання національної форми радянській державності в Україні свідчать, зокрема, спогади відомих більшовицьких діячів, що перебували на той час в Україні. Так, наприклад, Афанасій (Опанас) Буценко, делегат I з'їзду КП(б)У, а в грудні 1917 р. член УСДРП, який «вже був у складі Полтавської організації більшовиків і з відома Губкома здійснював розкол» в лавах УСДРП⁷⁷, у своїх спогадах наголошував:

«Більшовики не могли ігнорувати той факт, що нас у Полтаві оточують українські робітники та селяни, і що в Україні, зокрема в Полтаві, все російське абсолютно дискредитоване царсько-поміщицьким режимом. Після Лютневої революції саме слово «російський» викликало повну недовіру трудящих»⁷⁸.

Про зневагу до всього російського свідчить і Володимир Затонський, який наприкінці 1917 р. був одним з керівників більшовиків на Київщині. Він, зокрема, підкреслював, що успішність більшовицької пропаганди чималою мірою залежала від мови агітатора: «Тут увесь секрет був у тому, щоб перекричати галас і на цілу горлянку, що є сили вигукнути декілька українських фраз. Коли маса почує українську мову, вона помітно втихомирювалася і зацікавлювалася»⁷⁹. Для здобуття авторитету та підтримки серед полкових частин, що переважно склалися з селян, більшовики не цуралися відвертого обману. Той же Затонський, вихваляючись своєю винахідливістю, розповідав, як він навчив Леоніда П'ятакова, старшого брата Георгія, декількох фраз українською і далі агітація зазвичай відбувалася так: «Після моєї промови виступав П'ятаков, причому починав українською, говорив задалегідь вивчені фрази, що він також українець, та довгий час був у москалях, забув говорити по-своєму й легше йому говорити мовою російською. Якщо така воля зборів він говоритиме так, як йому зручніше»⁸⁰. А далі двома реченнями

про проголошення тих гасел, які насправді суперечили більшовицькій програмі, але допомогли “перемогти” Центральну Раду: «А програма наша була тоді дуже проста: «Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!». Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні»⁸¹.

Аналіз наведених цитат поряд з уважним прочитанням документів тієї епохи спонукає до такого висновку: соціальне і національне у свідомості переважної частини українців органічно зливалися в одне ціле. Нейтральне чи прихильне ставлення до більшовицької партії (а також перехід від першого до другого) зумовлювався рішеннями РНК щодо надання нижчим верствам суспільства реальних прав (перш за все – на землю), та їх ворожим ставленням до «гнобителів». Це могло сприйматися навіть як більш послідовні дії і у вирішенні національного питання, оскільки серед «гнобителів» насправді не було українців. Загалом більшовики намагалися довести (і досить часто успішно), що вони цю органічну єдність зберігають (не порушуючи національних прав, дбають про соціальні), тоді як «радовці», через свою «буржуазність», не лише не борються за соціальні права, а й порушують національні (лякали відновленням влади російських поміщиків). Для більшої переконливості цієї своєї пропаганди більшовики зробили так, щоб «національно-державні» характеристики обох державних утворень (радянської УНР та УНР Центральної Ради) майже повністю збігалися: назви державних утворень тотожні, майже ідентичні назви уряду (термін «Народний секретаріат» звучить навіть “народніше”, ніж «Генеральний секретаріат») і навіть газети назви офіційних газет («Вістник УНР» – «Вісник УНР»).

2.4. Економічні чинники створення радянської УНР

Аж ніяк не в усіх губерніях, а особливо в містах, були антиросійські настрої. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. зріст революційних настроїв селянства в Україні ще не досяг свого піку, а значну частину робітників, особливо у великих промислових містах Донбасу, національне питання мало турбувало. Чому ж тоді більшовицьке керівництво так наполягало на

про проголошення тих гасел, які насправді суперечили більшовицькій програмі, але допомогли “перемогти” Центральну Раду: «А програма наша була тоді дуже проста: «Геть війну! Йди додому! Негайно забирай землю!». Центральна Рада якраз із землею тягнула. Тут позиції були безумовно виграшні»⁸¹.

Аналіз наведених цитат поряд з уважним прочитанням документів тієї епохи спонукає до такого висновку: соціальне і національне у свідомості переважної частини українців органічно зливалися в одне ціле. Нейтральне чи прихильне ставлення до більшовицької партії (а також перехід від першого до другого) зумовлювався рішеннями РНК щодо надання нижчим верствам суспільства реальних прав (перш за все – на землю), та їх ворожим ставленням до «гнобителів». Це могло сприйматися навіть як більш послідовні дії і у вирішенні національного питання, оскільки серед «гнобителів» насправді не було українців. Загалом більшовики намагалися довести (і досить часто успішно), що вони цю органічну єдність зберігають (не порушуючи національних прав, дбають про соціальні), тоді як «радовці», через свою «буржуазність», не лише не борються за соціальні права, а й порушують національні (лякали відновленням влади російських поміщиків). Для більшої переконливості цієї своєї пропаганди більшовики зробили так, щоб «національно-державні» характеристики обох державних утворень (радянської УНР та УНР Центральної Ради) майже повністю збігалися: назви державних утворень тотожні, майже ідентичні назви уряду (термін «Народний секретаріат» звучить навіть “народніше”, ніж «Генеральний секретаріат») і навіть газети назви офіційних газет («Вістник УНР» – «Вісник УНР»).

2.4. Економічні чинники створення радянської УНР

Аж ніяк не в усіх губерніях, а особливо в містах, були антиросійські настрої. Наприкінці 1917 – на початку 1918 р. зріст революційних настроїв селянства в Україні ще не досяг свого піку, а значну частину робітників, особливо у великих промислових містах Донбасу, національне питання мало турбувало. Чому ж тоді більшовицьке керівництво так наполягало на

єдності України і не включило до складу РСФФР проголошену у січні 1918 р. Донецько-Криворізьку республіку, керівники якої не вважали уряд радянської УНР своїм, але готові були приєднатися до радянської Росії*? Окрім очевидної причини – просування німецьких військ на визначені Центральною Радою території (це вже було після утворення радянської УНР), – варто відзначити економічну складову. Справді, Донбас був найважливішим промисловим центром на терені Російської імперії. Його роль у майбутній модернізації переоцінити важко. Однак у тогочасних умовах економічним ключем до перемоги ставав контроль над селом. Справа в тому, що, як вже наголошувалося у вступній частині, бюджет натуралізувався і після приходу більшовиків до влади основним відновлюваним джерелом наповнення бюджету було сільське господарство, ресурси якого на перших порах «викачувалися» передусім за допомогою емісії, і лише пізніше – продрозкладки. Від того, звідки й куди переправлялася сільськогосподарська продукція, багато в чому залежить відповідь на поставлене питання про ставлення більшовицького керівництва до України.

При утворенні Донецько-Криворізької республіки місцеві більшовицькі лідери не зважали на настрої українського селянства⁸², яке тоді ще не стало на шлях активної революційної боротьби за свої права, а тому не брали до уваги те, як воно може повести себе далі. Себе вони вважали представниками основної прогресивної, і звичайно, «революційної» (це були слова синоніми) частини суспільства – пролетаріату. Селянству не

* Деяке вагання і нерішучість у цьому питанні у лютому-поч. березня 1918 р. Кремль проявив у зв'язку з тим, що мав певні сподівання на те, що німецькі війська не будуть займати територію «самостійної» республіки. Однак вже II Всеукраїнський з'їзд рад, що відбувся у Катеринославі 17-19 березня 1918 р., ухвалив рішення і про формальне злиття усіх радянських утворень на терені України в одну українську радянську федеративну республіку. Хоча не всі були задоволені таким рішенням, воно змінене не було і серед більшовицького керівництва питання про Донецько-Криворізьку республіку більше не порушувалося.

було місця навіть в їх риторичі, в його «революційність», а відтак і в «прогресивність» «криводонбасівці» не вірили. У 1926 р. таку недалекоглядність місцевого радянського керівництва образно прокоментував Володимир Ауссем, який був народним секретарем фінансів у першому радянському уряді України: «Там национальная проблема так остро не выступала вперед, и потому, понятно, что эти организации не расслышали первых глухих раскатов надвигающейся крестьянско-национальной стихии, и – по русской пословице – начали креститься только, когда уже грянул самый подлинный гром (да и после этого еще долго вели страусовую политику, думая, замкнувшись в своей Криводонбасской скорлупе, укрыться от притязаний украинской буржуазии и от вооруженной «экономической» интервенции немцев»⁸³.

Економічним підтвердженням того, що «криводонбасівці» перебільшували значення промисловості власного регіону і здійснювали, м'яко кажучи, недалекоглядну політику, є той факт, що й до Першої світової війни, наприклад, у 1913 р., в українських губерніях, як зазначає українська дослідниця Наталія Шапошнікова, «харчова промисловість виробила продуктів і товарів широкого вжитку на 568 млн. руб., що на 189 млн. руб. перевищує вартість продукції таких потужних галузей промисловості України, як гірничі і металургійні»⁸⁴. Тоді ж частка України у харчовій промисловості царської Росії становила 36%⁸⁵. А в роки громадянської війни – і це добре відчули ледь не з перших днів своєї влади більшовицькі керманічі – саме володіння продовольством ставало ключем до перемоги. Відтак стає зрозумілим економічне зацікавлення Раднаркому у пануванні над всією Україною, а не лише в Донбасі.

Незважаючи на проголошення радянської УНР та підтримку цього утворення Раднаркомом, Народний секретаріат не мав змоги на практиці займатися господарськими питаннями. Причина проста – владарювання більшовиків на переважній частині території України виявилось занадто короткотерміновим, а влада на місцях досить часто належала місцевим радам, які далеко не завжди виконували розпорядження Народного секретаріату.

Врешті, як свідчить примітка про Ауссема при обранні його народним секретарем фінансів, більшовицькому уряду просто не вистачало достатньої кількості компетентних людей, що могли б взятися за організацію господарства. Однак напрямок, бачення економічного розвитку дослідити можна.

Навіть перші кроки нового уряду, які повною мірою ініціювалися більшовицькими керманичами, свідчили про те, що визначальним фактором у ставленні більшовицького керівництва до України, а відтак – й у збройному конфлікті з Центральною Радою, став економічний чинник. Мало того, аналіз прямих взаємовідносин між Центральною Радою та Раднаркомом у листопаді – грудні 1917 р. (до утворення радянської УНР) теж свідчить про пріоритетність економічних чинників у наростанні конфлікту. Сам собою III Універсал, незважаючи на вже згадане невизнання більшовицької влади як центральної, не став безпосереднім каталізатором загострення ситуації. Не призвела до конфлікту і проблема кордонів: у цьому питанні Раднарком погодився із Центральною Радою. А от спроби переведення у практичну площину проголошуваних намірів, спрямованих на ліквідацію «паразитарної політики висмоктування з неї (*України – Г.Є.*) соків»,⁸⁶ викликали шалений спротив більшовицького керівництва.

Підкреслимо: самі собою наміри підпорядкування Генеральному секретаріатові ощадних і позикових установ, створення Національного українського банку, навіть озвучені 30 жовтня генеральним секретарем фінансових справ Михайлом Туган-Барановським⁸⁷, не вплинули на взаємостосунки, оскільки про щось подібне йшлося і раніше. Тим більше, у той час залежність щойно сформованої більшовицької влади від позиції симпатиків українського національно-визвольного руху була більш вагомою, аніж залежність Центральної Ради від новоутвореного Раднаркому. Саме прихильність до вимог УЦР зумовила прихильне (або нейтральне) ставлення значної кількості проукраїнських політичних сил до новоутвореного Раднаркому. Приміром, у резолюції III Всеукраїнського військового з'їзду, що відбувся 20-30.10 (2-12.11.) 1917 р., проголошувалося, що

виступ більшовиків з'їзд не може розглядати як дію антидемократичну і буде вживати всіх заходів, щоб війська з України, а також українські військові частини з фронту не надсилались для боротьби з представниками інтересів трудового народу. Посилаючись на це та інші подібні рішення, Диманштейн пізніше цілком слушно зауважував: «Наша правильна національна в національному питанні в період між Лютим та Жовтнем 1917 р. була одним з серйозних факторів, що забезпечили перемогу пролетарської революції та її зміцнення в наступні роки»⁸⁸.

Однак ситуація стрімко змінювалася. Уряд УНР, зрозумівши, що Раднарком в царині економічній централізацію і визиск зменшувати не бажає, почали вживати заходів для забезпечення прав України. Серед таких рішень можна назвати постанову Генерального секретаріату від 28 листопада про недопущення більшовицьких комісарів до банків («коли потрібно буде звертатися за військовою охороною до наших місцевих властей»⁸⁹), ухвалу від 14 (1) грудня про початок «газетної агітації за нові українські гроші і державну позику» поряд із «кампанією проти фінансової політики Совета народних комісарів»⁹⁰ та інші подібні кроки. Все це не на жарт стурбувало Раднарком. Водночас слід повторити, що Генеральний секретаріат зважився на ці дії лише тоді, коли Раднарком почав активно використовувати фінансові важелі з метою тиску на УНР. Приміром, у розмові П'ятакова з Поршем від 30 листопада, де обговорювалося питання виділення коштів з Державного банку для виплати залізничникам, П'ятаков погоджувався на виплату лише за умови визнання Раднаркомом верховною владою і влади рад на місцях. Між іншим цей факт свідчив і про невдачу фінансового шантажу Генерального секретаріату з боку Раднаркому.

Реакція більшовиків на дії Генерального секретаріату була логічна: допоки в УНР Центральної Ради займалися переважно культурно-освітніми проблемами і реально не заважали викачувати з України ресурси, Раднарком був поблажливим до неї. У 1919 р. Євгенія Бош так характеризувала ставлення більшовиків до Центральної Ради у «доконфліктний» період: «Советы относились к Раде снисходительно, как к национальной затее,

не имеющей серьезного политического (а відтак – і насамперед – економічного – Г.Є.) значения»⁹¹. Таке ставлення підтверджується словами зі спогадів Затонського: на початку листопада 1917 р. Бош напівжартома назвала його «націоналістом» саме за те, що він вбачав у Центральній Раді серйозного супротивника і вважав за необхідне створення єдиного всеукраїнського партійного і радянського центру⁹².

Такого роду мирний діалог певною мірою сприяв збереженню більшовицької влади в Петрограді і поширенню симпатій до радянської влади в самій Україні. Оскільки банківська та податкова системи залишалися централізованими, а банки, нагадаємо, були тими установами, які більшовики під час свого перевороту захоплювали в першу чергу, то Раднаркому продовження гри у право націй на самовизначення не заважало. Та й довіру до своєї влади потрібно було якось укріпити. Однак нескінченно так продовжуватися не могло. Коли український уряд усвідомив конечну необхідність, а Раднарком – неминучість і невідворотність українських спроб добитися економічного самоврядування, то відразу ж з'явився «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», переданий Раднаркомом 17 (4) грудня 1917 року. Хоча в тексті самого ультиматуму фінансово-економічні вимоги не висувалися, однак того ж дня була отримана телеграма від Валеріана Оболенського (на той час комісар (голова) Державного банку радянської Росії) та Георгія П'ятакова (його перший заступник), у якій ставився вже інший, «фінансовий» ультиматум. Зокрема, наголошувалося, що доки українська влада не визнає комісарів від «Київського Совета робітничих депутатів» гроші, до Київського державного банку перераховуватися не будуть⁹³.

У відповідь на такі дії Раднаркому Генеральний секретаріат в той же день був змушений ухвалити рішення, у якому зазначалося: «Продовольчі наряди на Великоросію припинити, а одпускати лише за налічні гроші, причому третя частина вартості продовольчих грузів повинна одпускатися золотом»⁹⁴. В той же день було ухвалено рішення «дати генеральному секретареві (в тексті йдеться про Василя Мазуренка, який на той час був то-

варишем генерального секретаря фінансів – Г.Є.) права реквізиції всіх потрібних матеріалів для друку грошей»⁹⁵. Як видно, український уряд вирішив прискорити роботу зі створення автономного фінансування.

Однак Раднарком усвідомив, що випуск і впровадження в Україні власних грошей стане тією межею, за якою немаєвороття. Тогочасний економіст-професіонал Д.Кузовков, характеризуючи значення права на випуск власних грошей, наприкінці березня 1918 р. зауважував: «Це право народжувалося раніше усіх інших суверенних прав і навпаки, втрата цього права завжди була ознакою політичного розпаду»⁹⁶. Цей погляд – і цілком обґрунтовано – розділяв і Раднарком. Реально його не турбувало формальне підтвердження права націй на самовизначення – в російському шовінізмі ленінське керівництво запідозрити було важко. А от небезпека втрати сільськогосподарських і паливних ресурсів всерйоз занепокоїли ленінське керівництво, бо це, безумовно, спричинило б і втрату влади.

Тим часом перспектива такої втрати ставала з кожним днем все реальнішою. 15 (2) грудня 1917 р. Генеральний секретаріат ухвалив рішення про перетворення Київської контори Державного банку на Український державний банк. 22 (9) грудня 1917 р. це рішення, поряд із законопроектами «**Державні кошти України**» (всі податки і прибутки – в українську скарбницю), «**Головна скарбниця (казначейство)**» (централізований всеукраїнський розподіл коштів) «**Цукрова монополія**» (керувати монополією українським фінансовим органам) були ухвалені на засіданні Малої ради УЦР⁹⁷ як законодавчі акти УНР. Ці рішення, при умові їх виконання, ставили Раднарком у безвихідь. Ситуацію у фінансово-економічній сфері терміново потрібно було змінювати.

2.5. Фінансово-економічна політика Народного секретаріату та взаємовідносини з Раднаркомом.

Про те, що найбільш нагальними для більшовиків були саме економічні питання, свідчать перші ухвали Народного секретаріату. Вже наступного дня після утворення Народного

варишем генерального секретаря фінансів – Г.Є.) права реквізиції всіх потрібних матеріалів для друку грошей»⁹⁵. Як видно, український уряд вирішив прискорити роботу зі створення автономного фінансування.

Однак Раднарком усвідомив, що випуск і впровадження в Україні власних грошей стане тією межею, за якою немаєвороття. Тогочасний економіст-професіонал Д.Кузовков, характеризуючи значення права на випуск власних грошей, наприкінці березня 1918 р. зауважував: «Це право народжувалося раніше усіх інших суверенних прав і навпаки, втрата цього права завжди була ознакою політичного розпаду»⁹⁶. Цей погляд – і цілком обґрунтовано – розділяв і Раднарком. Реально його не турбувало формальне підтвердження права націй на самовизначення – в російському шовінізмі ленінське керівництво запідозрити було важко. А от небезпека втрати сільськогосподарських і паливних ресурсів всерйоз занепокоїли ленінське керівництво, бо це, безумовно, спричинило б і втрату влади.

Тим часом перспектива такої втрати ставала з кожним днем все реальнішою. 15 (2) грудня 1917 р. Генеральний секретаріат ухвалив рішення про перетворення Київської контори Державного банку на Український державний банк. 22 (9) грудня 1917 р. це рішення, поряд із законопроектами «*Державні кошти України*» (всі податки і прибутки – в українську скарбницю), «*Головна скарбниця (казначейство)*» (централізований всеукраїнський розподіл коштів) «*Цукрова монополія*» (керувати монополією українським фінансовим органам) були ухвалені на засіданні Малої ради УЦР⁹⁷ як законодавчі акти УНР. Ці рішення, при умові їх виконання, ставили Раднарком у безвихідь. Ситуацію у фінансово-економічній сфері терміново потрібно було змінювати.

2.5. Фінансово-економічна політика Народного секретаріату та взаємовідносини з Раднаркомом.

Про те, що найбільш нагальними для більшовиків були саме економічні питання, свідчать перші ухвали Народного секретаріату. Вже наступного дня після утворення Народного

секретаріату за підписом народного секретаря з питань фінансових Володимира Ауссема виходить постанова такого змісту: «Всі розпорядження Української Центральної Ради та її Генерального секретаріату, які установлюють для України особні від всієї Російської Федерації правила в галузі грошової циркуляції – відмінюються»⁹⁸. У цьому ж номері, в постанові Народного секретаріату від 2 січня 1918 р. (20 грудня 1917 р.) розкривалися причини подібного рішення. Зокрема, наголошувалося, що Генеральний секретаріат намагається випустити «невартіві*» паперові гроші, т.є. користується найбрутальнішим обманом народу, який не розбирається в тонкощах фінансового питання та грошовій циркуляції»⁹⁹ (*повністю документ – див. додаток*). Водночас із таким, здавалося б, цілком слушним застереженням, провинною і ледь не злочином Генерального секретаріату називалося те, що він «також домогався від Ради Народних Комісарів уплати однієї третини слідуємих грошей за хліб золотом»¹⁰⁰. На таку, здавалося б, логічну між двома рівноправними партнерами вимогу російський Раднарком, звичайно, не погодився. Створити «свою» Україну виявилось дешевше.

Перше ж практичне рішення Раднаркому щодо радянської України у фінансовій сфері свідчить про безумовну підтримку цього новоутворення. 30 (17) грудня за підписом Леніна вийшла постанова Раднаркому, зміст якої був такий: «Слухали: Про переведення 13 680 000 руб., скерованих до Києва, до Харкова для виплати заробітної плати залізничникам. Постановили: Затримати гроші, призначені для відправки до Києва, для спрямування їх до Харкова, Всеукраїнському ЦВК для виплати заробітної плати залізничникам»¹⁰¹. Як видно з постанови, домовленість про надходження цих коштів була досягнута ще з УНР, однак з метою надання радянському державному утворенню на території України легітимності та авторитету, гроші вирішили надіслати саме Народному секретаріату.

У вже згаданій постанові, де розтлумачувався текст постанови про відміну усіх рішень Генерального секретаріату «у галузі

* Невартісні, тобто такі, які не мають реальної вартості.

грошової циркуляції», наголошувалося, що за використання українських кредитових білетів та позичок 2-го воєнного займу як оплати була передбачена сувора відповідальність, аж до кримінальної, то зрозуміло, що ці знаки легально не могли бути в обігу в радянській Україні. Такою заборонаю українських платіжних засобів Народний секретаріат ставив себе у повну залежність від Раднаркому – гроші, йшлося про паперові знаки, українці отримували безпосередньо з Москви. Про реальне товарне їх забезпечення з боку Раднаркому вже не йшлося, з чого можна зробити висновок: якщо «невартові паперові гроші» випускаються «своїми», то й про «обман» можна не говорити.

З перших кроків нового уряду в царині грошового обігу можна зробити беззаперечний висновок: Народний секретаріат від самого початку свого існування орієнтувався винятково на «рубльову» зону. Схоже на те, що фінансово-грошова підпорядкованість України Раднаркому була однією з основних цілей створення радянської України. І хоча згодом місцеві умови спонукали українських урядовців вимагати зміни такого стану речей (про це йтиметься далі), неможливо заперечити економічні вигоди центральної Росії від такого «новорубльового» опанування України.

В умовах економічної кризи, децентралізації управлінської вертикалі, розвалу податкової системи винятково важливим стає монопольний контроль над випуском грошових знаків. Від контролю над Україною дивіденди найпростіше отримувалися саме завдяки друкуванню паперових грошей. Масштаби такого «грошотворіння» за більшовицької влади можна зрозуміти із виступу наприкінці травня 1918 р. на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства РСФФР Григорія Сокольникова (на той час – член президії ВРНГ). Він наводив такі цифри: станом на 1 січня 1917 р. в обігу було 9 млрд. 97 млн руб., протягом 1917 р. додалося 14 млрд. 721 млн (з них більше як 8 млрд. в останні 3 місяці 1917 р.), тобто станом на 1 січня 1918 р. – в обігу було 23 млрд. 818 млн. А всього за 5 місяців 1918 р. було надруковано 12 млрд. 13 млн. руб.¹⁰² Якщо поррахувати ці цифри та проаналізувати, скільки за короткий період своєї влади встигли

випустити в обіг паперових грошових знаків більшовики, то дані, для кращого порівняння, можна звести в таку таблицю:

Період	В обігу на початок періоду	На кінець періоду	У відсотках до початку періоду	Збільш. грош. маси у сер. за місяць (у % до поч. періоду)
Січень – вересень 1917 р. (9 місяців)	9,097 млрд. руб.	15,8 млрд. руб.	173, 7%	8,19%
Жовтень 1917 – травень 1918 р. (8 місяців)	15,8 млрд. руб	35,8 млрд. руб	226,6. %	15,83%

Звідси випливає, що вже в перші місяці свого владарювання більшовицьке керівництво удвічі активніше за Тимчасовий уряд застосовувало грошовий верстат. До початку непу стрімке збільшення грошової маси взагалі вважалося необхідним методом у класовій боротьбі. Так, Федір Сиромолотов, який у 1918 р. був заступником наркому фінансів РСФРР, аналізуючи у 1920 р. роль грошей і фінансову політику Раднаркому у перші місяці його роботи наголошував: «З кредитних білетів, забезпечених раніше обміном на золото, вони перетворилися в розрахункові знаки державного казначейства. Вони стали переважно розрахунковим знаком по державних операціях»¹⁰³. Вихід зі становища бачився таким: «Однак наявним є протиріччя між процесами відмирання грошової системи і самими грошима, з одного боку, і фактом все зростаючого випуску грошової маси, з іншого. Грошова маса, втрачаючи свої реальну вартість, набрякає у величезний гнійник. Необхідні, ймовірно, деякі припарки для лікування цього гнійника, хоча б у вигляді високих цін та посилення самої емісії»¹⁰⁴. Чому, питається, такі дивні ліки? Відповідь проста: «гроші в результаті організації госпо-

дарства викорінюють самі себе. Оскільки усі наші економічні і політичні успіхи йдуть вишир і вглибину, постільки відмирають і гроші»¹⁰⁵. Цікаво, цей економіст виступав за перехід до «трудчасу», тобто до врахування часу праці як облікової одиниці. У свою чергу наголошувалося, що така «часова» одиниця обліку «может быть приведена в дальнейшем к универсальной единице учета живой энергии – калории»¹⁰⁶.

Вже після усвідомлення неможливості відмовитися від грошей, тобто в добу непу, радянський економіст Олександр Айхенвальд визнавав у своєму підручнику з економіки: «Радянська влада використала емісійне знаряддя як джерело коштів та як один із засобів експропріації буржуазії»¹⁰⁷. Підкреслимо, що подібні дії влади мали найбільшу ефективність у стосунках із селянством, або як його ще називали більшовики «дрібною буржуазією». У цьому ж підручнику писалося, що випуск паперових грошей «перетворював усі ці «запаси грошенят», що до них ніякими податками не можна було дістатися, в купу «нікчемного, нікому не потрібного паперу» (Ленін)»¹⁰⁸.

З огляду на вказану вище емісію, тобто друк не забезпечених товаром грошей у розмірі 20 млрд. руб. протягом жовтня 1917 – травня 1918 рр., стає зрозумілою низька реальна вартість 1 517 428 тисяч крб., які, за наведеними у монографії радянського історика М.Куліченка даними, були спрямовані Раднаркомом в Україну для заготівлі хліба з листопада 1917 р. по квітень 1918 року¹⁰⁹. Явною є тенденція до нееквівалентного обміну між радянською Росією та Україною. Більшовики в цьому випадку діяли за принципом кіногероя Попандополо з популярної кінокомедії «Весілля в Малинівці»: «Бери, я собі ще намалюю».

Найбільш ефективним випуск паперових грошей був на початку більшовицької емісії. В 1928 р. у вже згаданому підручнику з економіки визнавалося, що наприкінці 1917 – в першій половині 1918 р. «пряме руйнування старого фінансового ладу, підрич фінансової сили буржуазії, руйнування фінансів буржуазії стояли в центрі фінансової політики»¹¹⁰. Інші, окрім емісійного, важелі викачування ресурсів мали набагато менше значення. Як приклад наведемо таблицю, де порівняємо реальну

вартість (у забезпечених золотом довоєнних рублях) вилучено-го за допомогою емісії з вилученим за допомогою продрозкладки протягом 1918-1921 господарських років¹¹¹:

Таблиця. Розмір доходів від емісії та продрозкладки змінювався таким чином: Вилучено в млн. довоєнних рублів.

	1918/1919	1919/1920	1920/1921
Вилучено від емісії	523	390	186
Від продрозкладки	121	253	480
Всього	650	643	666

У таблиці немає даних за 1917/1918 р. Однак, з огляду на вищесказане та внаслідок аналізу даних таблиці, не викликає сумніву та обставина, що на початку 1918 р. саме емісія була основною «зброєю пролетаріату» у боротьбі з «буржуазією» і насамперед – з селянством. Бо ж за враховані три роки є відчутною тенденція до зниження реальних здобутків від емісії. Враховуючи вищенаведені дані про стрімке збільшення грошової маси у 1917/1918 р. можна впевнено зробити висновок, що на початку 1918 р. «робота» грошового друкарського верстату мала найвищу за 1918-1921 календарні роки ефективність. Ту обставину, що подібне грошотворення насправді є грабунком реальних товаровиробників і насамперед селянства, добре усвідомлювали економісти і в радянській Україні. Наприкінці березня 1918 р. вже навіть в урядовому «Вестнику УНР» відверто визнавалося, що «обмін хліба на такі гроші рівнозначний конфіскації (без всякої винагороди) цього хліба»¹¹². Однак у випадку, коли цей грабунком робили «свої», то це «дозволялося» робити, оскільки йшлося про «справедливу» боротьбу «пролетаріату».

Друкуванням грошей справа не обмежувалася. Під час перебування радянського уряду в Харкові постановою Народно-го секретаріату від 15 (2) січня (затверджена на засіданні ЦВК 17 (4) січня¹¹³) було запроваджено одноразовий податок на капітал, рухоме й нерухоме майно у розмірі від 0,1% – 1% (для статків від 10 000 до 10 000 руб.) від загальної оцінки названих

статків¹¹⁴. Після переїду Народного секретаріату до Києва ця постанова була продубльована на новому місці¹¹⁵. Як зазначалося в обох постановах, цей податок вводився «для задоволення потреб робітничого та селянського населення України, яке постраждало від діяльності контрреволюційного війська»¹¹⁶. Цей податок допомагав певною мірою фінансувати діяльність українського радянського уряду, але кардинально проблему не вирішував. Разом з цим сама виплата такого податку створювала у його платників ілюзію, що вони вже «відробили» перед новою владою.

Проте подібні рішення були лише квіточками. Вже 20 (7) січня 1918 р. у Харкові, (у Києві було опубліковано 26 (13) лютого 1918 р.¹¹⁷) була ухвалена постанова Народного секретаріату, згідно з якою «з метою введення державного контролю над усіма кредитними установами» припинялися усі операції у приватних кредитних закладах, здійснювався огляд сейфів у банках, після якого усі грошові знаки переводилися на поточний рахунок у держбанку, а золото та монети – конфісковувалися¹¹⁸. Причому у випадку неявки власників конфісковувалося усе. Подібні дії були проведені по всій підконтрольній Народному секретаріату території України. Реально використати більшість реквізованих коштів для господарських чи соціальних потреб на території України радянський уряд України ніяк не міг встигнути. Вилучені та, як висловлювалися керівники Народного секретаріату, «взяті на зберігання» цінності склали загальну суму «близько 160-180 млн. рублів, ймовірно близько 4,5 млн. різними грошовими знаками, казначейськими зобов'язаннями Російської Федерації та 34 млн. українських кредитних білетів»¹¹⁹. Внаслідок наступу німців усі ці «надбання» трудящих мас України «були евакуйовані у відділення Державного Банку Російської Федерації /Москва, Саратов, Самара, Нижній Новгород, Воронеж»¹²⁰.

Радянські історики часом намагалися продемонструвати виняткову турботу ленінського керівництва про господарський розвиток радянської України. І в пропагандистських гаслах чи навіть рішеннях іноді ці думки мали своє відображення. Так, на засіданнях Вищої ради народного господарства (ВРНГ)

радянської Росії, що відбулися 22-25 (9-12) грудня 1917 р. було встановлено, що Україна має право на частину загальнодержавного майна, відповідно до чисельності її населення¹²¹. Насправді ж це виявилось суто пропагандистським кроком. Лише в 1925/26 господарському році Україні більш-менш вдалося наблизитися (але не досягнути!) до такого фінансування, що відповідає відсотку її населення, до цього ж року більшовицьким урядом потреби України ігнорувалися більш істотно, ніж урядом царським¹²². Втім, ця обставина не заважала радянським історикам все-таки згадувати про винятково уважне ставлення ленінського керівництва до України. Так, наприклад, О.Чистяков у монографії, що побачила світ у 1955 р., зауважує: «Усього ж протягом кінця 1917 – першої половини 1918 р. у Харків було відправлено 1 012,4 млн. руб. – більше, ніж в будь-який інший район країни в той період»¹²³. Звичайно, при цьому робився висновок, що «Російська Федерація фінансувала Радянську Україну»¹²⁴.

Подібні твердження є неспроможними через такі обставини. По перше, 1 0124 млн. руб. – це, якщо звернути увагу на емісію, лише 12 частина і лише від наново надрукованих грошей. Тобто про дотримання певного відсотка щодо України не йшлося – населення України у межах колишньої Російської імперії становило близько 20%. По-друге, слід підкреслити, що у квітні 1918 р. керівництво радянської УНР згадувало зовсім інші суми. Так, у зверненні урядової делегації радянської УНР до РНК РСФРР від 10 квітня 1918 р. максимальною називалася сума у 200 млн. крб., причому підкреслювалося, що Народний секретаріат за весь час своєї роботи в Україні використав отриманих від Раднаркому коштів лише на суму 1 млн руб.¹²⁵, а названі 200 млн., як і інші будь-які витрати, не стосувалися роботи українського уряду.

Лише наприкінці лютого в українському радянському уряді стали усвідомлювати, що для реальної влади варто мати хоч якийсь ступінь контролю над фінансово-економічною сферою і що рекомендації Раднаркому доволі несприятливо відбиваються на організації господарського життя. З метою систематичного забезпечення надходження реальних коштів у розпоряджен-

ня Народного секретаріату було створено Держказначейство України. У повідомленні про його створення, надрукованому у «Вестнике УНР» від 21 лютого наголошувалося: «Всі податки, що беруться з жителів Української Народної Республіки, будуть надходити в українське Державне казначейство, причому частина зібраних податків буде передана у розпорядження Петроградського уряду (РНК), частина на користь Совітів Української Народної Республіки і частина в розпорядження Народного секретаріату Української республіки»¹²⁶. Для початку функціонування Державного казначейства було вирішено прохати РНК про внесення до федерального банку короткотермінових зобов'язань Українського державного казначейства на суму один мільйон рублів.

Наприкінці лютого 1918 р. (нагадаємо, що радянській Україні внаслідок запровадження григоріанського календаря після 31 січня настало 14 лютого) частково змінилося ставлення Народного секретаріату і до українських грошових знаків. У переддень українсько-німецького наступу було спочатку зроблено невеликий виняток для «робітничого та селянського населення місцевостей, що перебували під владою Генерального секретаріату» – протягом 19-21 лютого (за новим стилем) 1918 р. було дозволено обміняти українські карбованці, у разі підтвердження трудового їх походження, на рублі. Було й обмеження суми – 400 карбованців¹²⁷. Та вже в останній день цього обміну – 21 лютого – у постанові Київського виконкому зауважувалося: «Важке становище, викликане обміном українських грошей, спонукає членів виконавчого комітету висловитися за необхідність визнати ці гроші дійсними»^{128*}. По суті, це означало визнання – великою мірою вимушене – українських грошей радянською владою.

Проте не у грошах був основний сенс більшовицького владарювання в Україні загалом і першого наступу на Україну зок-

* Ця цитата свідчить про те, що керівники Київської ради робітничих і солдатських депутатів насправді не усвідомлювали себе і радянську владу українськими.

рема. Досить відвертим і обгрунтованим видається пояснення початку наступальних дій російського Раднаркому проти України в одній з підсумкових колективних праць, що побачила світ 1947 р.: «Тільки на Україні було 74,7 млн. центнерів **зайвого хліба**, але хліб цей був здебільшого у куркулів, **які не хотіли віддати його молодій Радянській** державі. Центральна Рада активно підтримувала таку політику куркулів»¹²⁹ (*підкреслено мною – Г.Є.*). Вище ми вже зазначали, що спроба Генерального секретаріату отримати третину коштів за поставлений хліб у золотому забезпеченні стала одним із чинників, що прискорив застосування більшовиками заходів стосовно ліквідації Центральної Ради. Тобто про те, що Генеральний секретаріат намагався вдарити голодом по Росії не може навіть ітися. Процитований же текст можна зрозуміти так: винними у збройному наступі більшовиків на Україну проголошувалися не ті, хто не мав чи то коштів, чи то бажання або вміння домовитися про постачання товару, а ті, у кого такий товар був. У такій, образно кажучи, «психології грабіжника» радянські історики не вбачали нічого неприродного, власне тому і друкувалися подібні тексти. Проте це зовсім не означає, що так само ці сторінки історії мають оцінювати дослідники сьогодні, навіть зважаючи на виняткову важливість сільськогосподарських ресурсів для перемоги у боротьбі за владу.

Першочергова мета більшовицького опанування України окреслюється також у листі Леніна до надзвичайного комісара РНК РСФРР в Україні Серго Орджонікідзе та командувача південними військами більшовиків Володимира Антонова-Овсієнка, надісланого 15 (28) січня 1928 р. до Харкова. У ньому зазначалося: «Ради бога, вживайте **найбільш енергійних і революційних** для відправлення **хліба, хліба, хліба!!!** Інакше Пітер може сконати. Спеціальні поїзди і загони. Зсипання і збирання. Проводжати поїзди. Повідомляти щодня. Ради бога!»¹³⁰.

Народний секретаріат з усіх сил намагався виконати це доручення, збираючи у населення так звані «лишки зерна». Приміром, у Харкові 11 лютого (29 січня) 1918 р. за підписом народного секретаря продовольчих справ Еммануїла Луганов-

ського була опублікована постанова, у якій наголошувалося: «Об'явить населенню, що лишки хліба, не привезені в назначений час на зсипні пункти, будуть реквізовані по половинній ціні»¹³¹. Зазначимо, що й по «повній» ціні, яка мало враховувала рівень інфляції, охочих віддати хліб було небагато. Більш ретельно прописані заходи з хлібозаготівель у телеграмі аналогічного змісту від Народного секретаріату, надісланий у повітові центри 6 лютого (24 січня) 1918 р. У телеграмі наголошувалося: «Отримав від Голови РНК Леніна, що очолює Російську Федерацію, повідомлення, що в арміях Південно-Західного фронту голодують. Ленін прохає застосувати іменем революції все, що необхідно зробити для спасіння армії». У цій телеграмі необхідність жорстких заходів у здійсненні хлібозаготівель обґрунтовується насамперед не потребою допомогти РНК, а важким становищем з продовольством на фронті¹³².

У зверненні оминається питання про так звані «робітничі» центри – Петроград згадується лише мимохіть, про Москву зовсім не йдеться. Це було цілком виправдано, оскільки далеко не в усіх повітових радах ставлення до Петрограда та Москви було прихильним. А от для свого ж брата, що перебуває на фронті, можна було чимось і пожертвувати. Зазначимо лише, що у листі до того ж Антонова-Овсієнка сам Ленін говорив вже про голодний Петроград, а не про потребу продовольства для фронтних частин.

Цікавими і повчальними є пропонувані Луганоським карально-заохочувальні заходи. Окрім вже згаданої «реквізиції по половинній ціні» наголошувалося: «Найбіднішу частину (селянства – Г.С.) задовольнити відразу ж на місці за нормою 17 фунтів борошна та 21 фунт зерна. Ті волості, у яких доведеться удатися до реквізицій, будуть залишені без міського товару: мила, мануфактури, цукру, цвяхів і всього іншого. Як засіб впливу опечатайте продовольчі крамниці в таких місцях. Розставляйте кордони для боротьби з вивозом хліба мішечниками. До тих, хто не має посвідчень, застосовуйте конфіскацію, а до інших – реквізицію. Дійте з рішучістю революціонерів, що рятують революцію від голодної смерті»¹³³. У постанові Народного

секретаріату подібного змісту, опублікованій 23(10) лютого вже говориться про «селян і робітників», які потерпають від голоду. У ній наголошувалося на дозволі у разі потреби застосовувати зброю та підкреслювалося: «Всі, хто приховує хліб та спекулює ним, підлягають арешту і віддаванню до суду, як вороги народу і революції, та будуть каратися з усією суворістю аж до конфіскації всього майна на відправлення на примусові роботи»¹³⁴. Однак внаслідок «короткотерміновості» самої радянської влади на початку 1918 р. та недостатнього впливу ЦВК радянської України та Народного секретаріату на місцеві ради ця спроба розколу реально не вдалася.

Варто зазначити таку цікаву деталь: з тексту телеграми можна зрозуміти, на керівництво якими повітовими центрами претендував Народний секретаріат. Бо ж якщо повітовий центр названий у телеграмі Лугановського від 6 лютого (24 січня) 1918 р., то цей центр або підпорядковувався Народному секретаріату насправді, або ж українські радянські урядовці вважали, що він має їм підпорядковуватися. У телеграмі, окрім міст, що входили у міжвоєнний період до складу радянської України, вказані Сімферополь, Євпаторія, Керч, Перекоп, Феодосія, Ялта (тобто весь Крим) і Курськ¹³⁵.

Від вирішення продовольчого питання залежала доля більшовицької влади. Тому, з огляду на значення Лугановського у викачуванні з України хліба, цілком закономірними виглядають такі рядки листа Леніна до Володимира Антонова-Овсієнка про народного секретаря продовольства:

«Дуже прошу діяти не інакше, як у цілковитій згоді з Лугановським і за його вказівками як народного секретаря суверенної Української республіки. Якщо виникнуть незгоди з ним, улагоджуйте через Скрипника, Затонського, Бош, нарешті телеграфуйте мені, але ніколи не суперечте Лугановському»¹³⁶.

Принагідно зазначимо, що 29 листопада 1917 р. Еммануїл Лугановський, за свідченням дослідника історії КПУ Валерія Солдатенка, у своєму виступі на засіданні міської думи Харкова говорив, що Харківська губернія і Донбас є територією, яка не входить в Україну, віднесення їх до України «в еконо-

мічному відношенні дуже згубне, бо цим самим створюється розчленування Донецького басейну»¹³⁷. Проте реальна праця на посаді народного секретаря радянської УНР зробила з нього, як видно з листа Леніна, вже своєрідного захисника суверенітету радянської України. І хоча радше за все незадоволення Луганського було викликане зневажанням його власних владних повноважень, це, утім, не суперечить тому, що своїми діями він об'єктивно відстоював суверенітет України.

У цих умовах Ленін був ладен йти на поступки у визнанні формального суверенітету, тільки б отримувати потрібне. Тим більше, що «суверенітет» навіть формально не означав «незалежність». У листі до Антонова-Овсієнка від 3 лютого (21 січня) 1918 р. він наголошував: «Ради бога, докладіть усіх зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (харківським) усунути. Це архіважно в державному відношенні. Ради бога, помиріться і визнайте за ними всілякий суверенітет. Комісарів, яких Ви призначили, дуже прошу Вас зняти»¹³⁸. Про те, що саме було потрібне владному центру більшовиків, говориться у листі Леніна до надзвичайного комісара РНК РСФРР з України Орджонікідзе від 14 березня 1918 р.: «Негайна евакуація хліба й металів на схід»¹³⁹. Матеріальні ресурси України були потрібні для виживання більшовицької влади.

Ми не маємо даних щодо точних загальних оцінок подібної «евакуації». Але, за свідченням радянського історика М.Куліченка, «за період з 12 квітня по 5 травня 1918 р. з боку Харкова, Донбасу та Ростова **було евакуйовано (виділення наше – Г.Є.)** 714 паровозів, 7 134 навантажені товарні вагони і 1931 пасажирський вагон»¹⁴⁰. Не менш вражає таке: за даними, наведеними цим же істориком, лише за першу декаду березня 1918 р. до Москви було відправлено приблизно 2 000 вагонів хліба¹⁴¹.

При такій політиці визиску України Раднарком не ставив під сумнів територіальні межі України: у телеграмі від 15 (2) лютого 1918 р. військовому наркому РСФРР Миколі Подвойському Ленін підкреслював, що надзвичайні повноваження наркома поширюються «тільки на губернії: Брянську, Смоленську, Ві-

тебську, Орловську, Воронежську, Тульську»¹⁴². Свої дії в Україні військове командування більшовиків мало узгоджувати з Народним секретаріатом.

До питання територіального керівники РСФРР та радянської УНР звернулися ще й після підписання 3 березня 1918 р. Брестського мирного договору між РСФРР та Німеччиною. У зв'язку з цим на початку березня 1918 р. Сталін у телеграмі Скрипнику зазначив: «Відмінність між вами і нами та, що ви, по географії Винниченка, становите Україну від Подолії до Дону і від Гомеля до берегів моря, а ми становимо Великоросію»¹⁴³. Хоча територіальне питання в телеграмі висвітлювалося досить зрозуміло, залишалось чимало інших невизначених проблем, зокрема, у стосунках між двома республіками. Тому Скрипник прохав Сталіна: «Сповістіть, будь ласка, напевне, як ви дивитесь на становище Української Східної Республіки зараз стосовно всієї Федерації. Ваша телеграма змушує припускати, що у зв'язку з пунктом четвертим мирного договору Раднарком змушений розглядати Україну як таку, що знаходиться поза Федерацією и лише в дружній угоді. Чи це насправді так? Якщо так, скажіть виразно, якщо не так, то як саме дивиться Раднарком. Це важливо знати, тому що цим визначається дуже багато, оскільки, як Вам відомо, ми до цього часу продовжуємо стояти на позиції федерації, якщо необхідність революції не змусить стати на іншу позицію Вас»¹⁴⁴.

Якщо у взаємовідносинах з Раднаркомом питання територіальне було повністю ясне і мало того, Народний секретаріат

* Автор у текстах кінця 1917 – початку 1918 р. термін “Советский” у власних назвах перекладає як “Східський”, а не “Радянський”. Це пов'язано з тим, що саме така назва фігурує у багатьох документах радянської влади в Україні, написаних українською мовою. Водночас, незважаючи на те, що в україномовній, навіть пробільшовицькій пресі 1917- поч. 1918 рр. щодо підконтрольних більшовикам органів влади вживається насамперед термін “східський”, автор цієї праці, згідно з усталеною в українській історіографії традицією, в усіх інших випадках термін “советский” вживає (перекладає) як “радянський”.

отримав підтримку ленінського керівництва у протистоянні з прихильниками Донецько-Криворізької республіки, то, власне, з контролем над Україною проблема справді була. Радянські керманічі Донбасу, незважаючи на тиск з боку керівництва більшовиків і особисто Леніна, незважаючи на рішення II Всеукраїнського з'їзду рад, який відбувся 17-19 березня 1919 р. в Катеринославі і в якому їх представники брали участь, на початку квітня 1918 р. ще не відмовилися остаточно від ідеї Донецько-Криворізької республіки і оголошували у своїй пресі «Донецьку область частиною Російської Федерації або самостійною республікою, але не частиною України»¹⁴⁵. У свою чергу територія радянської України після підписання у лютому 1918 р. мирного договору між УНР Центральної Ради та Німеччиною і Австро-Угорщиною почала стрімко зменшуватися. Народний секретаріат перебазовувався дедалі на схід від Києва – спочатку до Полтави, невдовзі – до Катеринослава, а 25 березня потяг з українським керівництвом прибув до Таганрога.

На II Всеукраїнському з'їзді рад, тобто вже після підписання Брестського мирного договору між РСФРР та Німеччиною, було проголошено незалежність радянської УНР. Зрозуміло, що цей крок був викликаний передусім зовнішніми обставинами. Однак слід наголосити, що делегати цього з'їзду були не менш «проукраїнськими», ніж «пробільшовицькими»: ідея радянської влади для багатьох з них стала рідною. Така цікава деталь, що об'єднує I (Київський, провальний для більшовиків) та II Всеукраїнський з'їзд рад: на обох співали як гімн «Заповіт»¹⁴⁶. Тобто проголошення незалежності хоч і було формально вимушене, багатьма сприймалося як нормальне й закономірне явище. Причому важливо підкреслити, що значною частиною тогочасною спільноти це рішення усвідомлювалося не як формальне і тимчасове, а як цілком реальне і кінцеве. Володимир Затонський у телеграмі Скрипнику з цього приводу, характеризуючи становище в Таганрозі наприкінці березня – на початку квітня 1918 р., наголошував: «Пам'ятайте, що це Вам не Москва чи Червоний Пітер, публіка вкрай примітивна. Ніяких тонкощів не розуміє і все. В тому числі мир Брестський всерйоз»¹⁴⁷.

Так само «всерйоз і надовго» сприймала проголошення незалежності і переважна більшість депутатів II Всеукраїнського з'їзду рад. Це не заважало керівництву радянської України вважати вимушеним ухвалення цього рішення. Водночас визнання «вимушеності» не означало негативного ставлення до нової держави. Слід підкреслити, що до ідеї незалежності як об'єктивної необхідності та закономірного розвитку подій були ще не готові не лише діячі радянської України, але й представники демократичної УНР. Приміром, відомий діяч українського національно-визвольного руху Ісаак Мазепа у своєму виступі на II Всеукраїнському з'їзді рад теж говорив про «вимушеність» проголошення незалежності, але вже з боку УНР Центральної ради: «Центральна Рада були змушена Совітом Народних комісарів проголосити самостійність та укласти мир»¹⁴⁸.

Звичайно, проголошення незалежності мало певний вплив на світобачення навіть українського керівництва. Хоча певному «усамостійненню» політики Народного секретаріату сприяла також відрізаність України від центральної Росії (насамперед внаслідок розрухи). Ця обставина вкупі з потребою якимось організувати господарське життя на території, що була під контролем Народного секретаріату, змушувала уряд радянської УНР замислюватися над економічними проблемами, а відтак і протидіяти центру. Так, приміром, на засіданні уряду напередодні II Всеукраїнського з'їзду рад було вирішено відмовити Раднаркому у його намірах знизити з 348 до 60 крб. ціну на цукор, який, нагадаємо, у 1913 році за вартістю експорту випередив усі зернові разом із борошном. У рішенні Народного секретаріату наголошувалося, що таке «повернення ціни для України є неприємлемим», тому зберігалася встановлена українським урядом ціна – 348 крб.¹⁴⁹ Варто підкреслити, що це було важливе рішення для підтримки українського виробника, яке, втім, мало не скільки практичний, скільки демонстративний характер. На цьому ж засіданні з метою поліпшення постачання грошовими знаками було «вирішено внести в ЦВК, а потім на з'їзд Рад пропозицію про випуск од імення Уряду Української Народної Республіки грошових знаків на суму, котра буде визначена потім»¹⁵⁰. Однак реально щось ор-

ганізувати український радянський уряд в Катеринославі не встиг – довелося терміново евакуюватися на схід¹⁵¹.

2.6. «Час кинути гру»: небезпечні для Раднаркому настрої керівництва радянської України.

На сході України, куди німецькі війська прийшли найпізніше (у квітні 1918 р.), Народний секретаріат, очолюваний з березня 1918 р. Скрипником, не мав реального впливу. Щоб не байдикувати усім складом уряду та ЦВК, а також з метою узгодити усі питання з керівництвом РСФРР та, відповідно до щойно набутого статусу незалежної держави, укласти договір з РСФРР раніше за Центральну Раду, керівництво радянської УНР після переїзду в Таганрог вирішило надіслати до Москви «Надзвичайне повноважне посольство». У мандаті цього посольства, підписаному тодішнім головою ЦВК України Затонським, зазначалося (оригінальна орфографія збережена):

«Робітничо-Селянський Уряд України – Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради Робітничих, Селянських та Салдатських Депутатів, та Народний секретаріат Української Народної Республіки сим уповноважує Надзвичайно Повноважне Посольство Декларувати самостійність Української Совітської Федеративної Республіки перед Урядом Російської Совітської Федеративної Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно заключення договору між обома Совітськими Федераціями Російською та Українською.

Надзвичайне повноважне Посольство складається з Голови Народнього секретаріату Народнього Секретаря Закордонних Справ Миколи Олексієвича Скрипника, Народнього Секретаря внутрішніх справ Юрія Михайловича Коцюбинського та Народнього Секретаря Освіти і Межнаціональних Справ Миколи Явтуховича Врублевського:

Вищеназвані члени Надзвичайного Повноважного Посольства мають право від імені Робітничо-Селянського Уряду України складати заяви та підписувати договори обов'язкові для Держави Української»¹⁵².

ганізувати український радянський уряд в Катеринославі не встиг – довелося терміново евакуюватися на схід¹⁵¹.

2.6. «Час кинути гру»: небезпечні для Раднаркому настрої керівництва радянської України.

На сході України, куди німецькі війська прийшли найпізніше (у квітні 1918 р.), Народний секретаріат, очолюваний з березня 1918 р. Скрипником, не мав реального впливу. Щоб не байдикувати усім складом уряду та ЦВК, а також з метою узгодити усі питання з керівництвом РСФРР та, відповідно до щойно набутого статусу незалежної держави, укласти договір з РСФРР раніше за Центральну Раду, керівництво радянської УНР після переїзду в Таганрог вирішило надіслати до Москви «Надзвичайне повноважне посольство». У мандаті цього посольства, підписаному тодішнім головою ЦВК України Затонським, зазначалося (оригінальна орфографія збережена):

«Робітничо-Селянський Уряд України – Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради Робітничих, Селянських та Солдатських Депутатів, та Народний секретаріат Української Народної Республіки сим уповноважує Надзвичайно Повноважне Посольство Декларувати самостійність Української Совітської Федеративної Республіки перед Урядом Російської Совітської Федеративної Республіки і вести переговори з Радою Народних Комісарів відносно заключення договору між обома Совітськими Федераціями Російською та Українською.

Надзвичайне повноважне Посольство складається з Голови Народнього секретаріату Народнього Секретаря Закордонних Справ Миколи Олексієвича Скрипника, Народнього Секретаря внутрішніх справ Юрія Михайловича Коцюбинського та Народнього Секретаря Освіти і Межнаціональних Справ Миколи Явтуховича Врублевського:

Вищеназвані члени Надзвичайного Повноважного Посольства мають право від імені Робітничо-Селянського Уряду України складати заяви та підписувати договори обов'язкові для Держави Української»¹⁵².

Риторика цього документу, як і багатьох інших, написаних у той час, спонукає до висновку, що керівництво радянської УНР почало вважати себе справжніми керманічами радянської України, намагалося думати і діяти по-державницькому. Це вже в 1929 р. Затонський наголошував: «скільки сміху було з приводу Скрипниківської подорожі до Москви»¹⁵³. Натомість аналіз постанов та перемовин 1918 р. свідчить про відповідальне ставлення до цієї місії як самого Затонського, так і, голови Народного секретаріату Миколи Скрипника. І повноваження, надані членам цього посольства, і сам склад посольства (голова уряду та два провідні народні секретарі) та задекларовані цілі цього візиту, серед яких було «врегулювання фінансових та економічних відносин між обома Східними Республіками»¹⁵⁴ (*повний зміст повноважень див додаток – Г.Є.*), – все це вказує на те, що, згідно з прийнятою сьогодні термінологією, це було не «посольство», а урядова делегація, причому – найвищого рівня. Відтак, незважаючи на відсутність реального впливу Народного секретаріату на економічне життя, аналіз документів цієї делегації та її взаємостосунків з РНК РСФРР дає змогу простежити певні задуми керівництва радянської України щодо господарського розвитку та реакцію на них ленінського керівництва.

Відразу після підписання Брестської мирної угоди на півдні колишньої Російської імперії стали поширюватися ідеї федеративного союзу радянських республік, що утворилися тут у перші місяці 1918 р. Особливо активізувалися переговори з цього приводу після переїзду урядових структур радянської УНР в останній декаді березня 1918 р. до Таганрога. 30 березня в газеті «Вестник Украинской Народной Республики» підкреслювалося: «З утворенням Донської Республіки постає питання про тісний союз Федеративної Східної України з Козацькими Східними Республіками». Про мотиви такого можливого державного утворення наголошувалося таке: «Утворення Федерації південних республік зумовлюється не лише військовими потребами, – які останні не є важливими, – але також й *економічними / в тому числі фінансовими / та ін.*»¹⁵⁵ (виділення автора – Г.Є.). У чому ж була суть економічних та фінансових потреб?

4 квітня 1918 р. Затонський так пояснив Сталіну економічні потреби планованої федерації: «На черзі, наприклад, питання про створення *єдиної на всьому півдні, відділеному нині від Москви, єдиної грошової системи*, точніше йдеться про друк грошових знаків, дійсних на території всіх південних республік»¹⁵⁶ (*виділення моє – Г.Є.*). Наступного дня у розмові зі Скрипником Затонський повторив свої тези. Він назвав «упорядкування фінансів, можливо створення грошових знаків, що будуть в обігу як в Україні, так і на Дону», однією з головних цілей створення федерації південних республік¹⁵⁷. Цим самим Затонський формально пропонував виконати рішення II Всеукраїнського з'їзду рад. З його слів випливає, що у новій федерації мала створитися власна грошова одиниця. З огляду на те, що на цей час (1918 р.) основним відновлюваним джерелом фінансування було сільське господарство, яке саме на цих територіях (Дон, Кубань, Україна) мало найбільшу в колишній Російській імперії товарність, можна припустити, що нова грошова одиниця мала б набагато більшу вартість, аніж російський рубель. Пояснення просте – вона б мала товарне забезпечення у вигляді сільськогосподарської продукції. А це вже створило б серйозні перешкоди для приєднання у майбутньому південної федерації до Росії, оскільки і її керівники, і народні маси могли зрозуміти невивідність такого кроку.

Відповідь на ці пропозиції керівник ЦВК України отримав негайно. Хоча бажання мати власні гроші обумовлювалися практичною необхідністю, оскільки, як зауважував В.Затонський, «безгрошів'я жахливе», а «в Юзівці на підставі фінансового голоду ледь не розпочалося збройне повстання»¹⁵⁸, однак реакція Й.Сталіна була відверто негативною і різкою. Він заявив у телефонній розмові таке: «Ніякого військового союзу південних республік *і ніякої їх спільної монети не має бути і не буде...* Ми всі тут думаємо, що ЦВК повинен, морально зобов'язаний залишити Таганрог і Ростов. Досить гратися в уряд і республіку, здається вистачить, час кинути гру» (*виділення автора – Г.Є.*)¹⁵⁹. Ці слова стали першим, але не останнім висловлюванням Сталіна про необхідність «кинути гру».

У відповідь на це 6 квітня 1918 р. урядова делегація радянської УНР на чолі зі Скрипником, що на той час перебувала ще у Москві, надіслала ноту протесту уряду РСФРР, у якій, зокрема, наголошувалося: «Ми повинні висловити найбільш рішучий протест проти виступу Наркома Сталіна. Ми заявляємо, що ЦВК України та Народний секретаріат мають джерелами своїх дій не те чи інше ставлення того чи іншого наркома Російської Федерації, а волю трудящих мас України, що відобразилася в постанові II Всеукраїнського З'їзду Рад. Заяви, на зразок виголошеної наркомом Сталіним, спрямовані на піддрив радянської влади в Україні та не припустимі з боку представника Світського уряду сусідньої Республіки»¹⁶⁰. Різкість тону цього документа стала можливою внаслідок ухвалення 3 квітня 1918 р. постанови РНК РСФРР про фактичне визнання незалежності радянської УНР та Народного секретаріату як повноважного представника нової держави¹⁶¹. Відтак формально нота протесту української делегації мала за основу рішення як українських, так і російських урядових кіл.

Однак у самій ноті ні словом не було згадано про одну з основних тез, що викликала таку «неприпустиму» реакцію Сталіна. Не йшлося чомусь про неї і в історичній літературі. Маємо на увазі перспективу створення власної грошової одиниці. Керівництво радянської УНР немовби не помітило причин такого випадку Сталіна, зосередившись на критиці його слів «час кинути гру». Чому так сталося? Позицію Скрипника та Затонського зрозуміти можна. Усвідомивши неможливість і недоцільність в умовах прийдешньої окупації створення власних грошей, вони зосередились на спробах отримати фінансування радянської УНР з Раднаркому. Проте не зовсім зрозуміло, чому задум керівництва радянської УНР про створення окремої грошової одиниці залишився поза увагою істориків.

Варто підкреслити, що подальші звернення до керівництва РСФРР з фінансових питань не мали характеру апеляції до «добраго дядечки» з проханням дати кошти. Це була спроба хоча б частково повернути собі вивезені з України цінності. У зверненні до Сталіна Затонський наголошував: «Нехай повернуть хоча

б ті 50 мільйонів, що були вислані з Харкова в Саратов, потім все те, що висилалося з Катеринослава та інших міст в Москву та Поволжя»¹⁶². Про вивезену з України промислову продукцію чи обладнання, як і про продовольство мова, звичайно, не йшлося – реально підвладної Народному секретаріату території на той час насправді не було і практично використати вивезені з України багатства уряд не зміг би в будь-якому випадку. Однак евакуйовані з банківських установ цінності Народний секретаріат вважав своїми. Загалом, нагадаємо, українські керівники намагалися повернути цінності на загальну суму «близько 160-180 млн. рублів, ймовірно близько 4,5 млн. різними грошовими знаками казначейськими зобов'язаннями Російської Федерації та 34 млн. українських кредитних білетів»¹⁶³. Здавалося б, після визнання радянської УНР незалежною, а Народного секретаріату – урядом, Раднарком не мав підстав не видавати ці кошти. Однак, як зауважував Скрипник 5 квітня у розмові з Затонським, «...стосовно карбованців* та інших евакуйованих цінностей. Здається, ці перемовини затягуються»¹⁶⁴.

У зверненні від імені Народного секретаріату, датованому 6 квітня 1918 р., наголошується на законності вимог українців. Серед цінностей, що на них претендував Народний секретаріат, називалися такі: «кредитні білети, що їх випустила Центральна Рада, казначейські зобов'язання, місцеві торгово-промислові зобов'язання та векселі, кредитні білети і т. ін. Їх було здано в Державний Банк (*мається на увазі Держбанк РСФРР – Г.Є.*) за різного виду формами: як такі, що знаходяться в розпорядженні Народного секретаріату або Центрального Виконавчого комітету, або окремих рад України, або навіть просто як евакуйовані з відділень Державного Банку в Україні»¹⁶⁵. На першому місці у своєму більш розлогому зверненні від 10 квітня 1918 р. урядова делегація радянської УНР на чолі зі Скрипником називає «цінності, взяті під розписку від населення України» та «цінності, реквізовані або конфісковані з метою боротьби з контрреволюційною Радою»¹⁶⁶.

* Тут маються на увазі саме карбованці як грошова одиниця УНР Центральної Ради.

Ці звернення мали певні результати. Розпорядженням РНК РСФРР від 12 квітня за підписом Леніна з Московського відділення Державного банку представнику уряду УНР М.Врублевському було видано 34 млн. карбованців¹⁶⁷ тобто грошової одиниці УНР Центральної Ради). Не в останню чергу на таку щедрість вплинуло твердження українських керівників про те, що «так звані карбованці можуть бути анульовані Центральною Радою та втратити свою цінність»¹⁶⁸. Дані про передачу уряду радянської УНР інших коштів відшукати не вдалося.

Разом з тим слід підкреслити, що дозвіл на повернення Народному секретариату карбованців не спонукав членів урядової делегації на чолі із Скрипником вважати цю суперечку закінченою. Скрипник вперто добивався свого, іноді навіть слів не позичаючи. У зверненні української урядової делегації до РНК РСФРР наголошувалося: «Во избежание каких-либо недоразумений, настоящим вместе с тем заявляем, что получение нами сейчас лишь части эвакуированных из Украины ценностей не означает ни какого-либо (признания) ущербления прав трудящихся масс Украины и его представительства Народного Секретариата на остальные вывезенные из Украины ценности, ни нашего примирения с недопустимой затяжкой общего возвращения Народному секретариату эвакуированных ценностей»¹⁶⁹. В інших зверненнях, підписаних Скрипником, зволікання з поверненнями цінностей називалися «допомогою нашим ворогам», а у випадку неотримання коштів взагалі погрожував публічно «констатувати, що ми не можемо отримати від уряду Російської Федерації ті цінності, що належать трудящим масам»¹⁷⁰.

Не менш різкою була його реакція на дії центральних більшовицьких органів раніше, під час прямування урядової делегації потягом із Таганрога до Москви. Потяг з українською урядовою делегацією штучно затримували. У відісланій до заступника наркому закордонних справ РСФРР Георгія Чичеріна телеграмі Микола Скрипник недвозначно порівнював ставлення до української радянської делегації з боку Раднаркому з тим, яке за місяць до того виявляли до подібної делегації представники німецького командування: «Во Пскове посольство Украинской

Советской Республики после трех дней задержания получило отказ германского правительства вступить в переговоры. Здесь наши официальные обращения остаются без ответа. Благоволи-те уведомить нас, исходит ли распоряжение о присоединении вагонов посольства к товарному поезду от центральной власти Российской Федерации или это безответственное распоряжение местных агентов, подлежащее немедленной отмене»¹⁷¹. Не відомо, що саме вплинуло, але потягу з українськими урядовцями було дане «зелене світло».

Подібні звернення української урядової делегації, відстоювання нею економічних прав українського уряду та реальна самостійність в ухваленні рішень змусили більшовицьких керманичів, з одного боку, поставитися до урядової делегації з певною повагою, але з іншого – спонукали до серйозних роздумів: надання Україні скільки-небудь реального суверенітету та висування на найвищі посади етнічних українців ставало небезпечним. А тут ще й невдалий (для радянської Росії) приклад Фінляндії, де навіть після тимчасової перемоги місцевих соціал-демократів в ініційованому більшовицьким керівництвом повстанні, Раднарком не зміг встановити свого контролю і був змушений 1 березня 1918 р. підтвердити цілковиту незалежність Фінляндії.

Становище радянської влади в Україні дедалі погіршувалося. Були остаточно втрачені надії на збереження контролю хоч над невеликою частиною України. Згодом і сама постановка питання («кошти для уряду УНР») втратила актуальність, оскільки 18 квітня 1918 р. Народний секретаріат було реорганізовано у Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів. Водночас на партійній нараді в Таганрозі, що відбулася 19-20 квітня 1918 р., і в роботі якої взяли участь члени більшовицької фракції ЦВК рад України, члени Народного секретаріату і керівні партпрацівники з різних районів України, обговорили питання про утворення єдиного партійного центру в Україні.

Підкреслимо важливу деталь, яка іноді залишається поза увагою дослідників: учасники наради ухвалювали свої рішення по гарячих слідах тих подій, що відбувалися в Україні, вони,

якщо можна так висловитися, ще «відчували» українські маси. І саме ця «близькість» (територіальна і часова) до України стала вагомим чинником впливу на зібрання комуністів з України. Ця обставина, поряд з визнанням Раднаркомом РСФРР незалежності України за умовами Брестського мирного договору, а також визнання 3 квітня 1918 р. незалежності радянської України Раднаркомом РСФРР, вплинула на рішення цього партійного зібрання. На нараді за пропозицією Скрипника було ухвалено рішення про створення самостійної Комуністичної партії України, яка має свій центральний комітет, свої партійні з'їзди і яка пов'язана з Російською комуністичною партією через III Інтернаціонал. Тож і назва пропонувалася «українська» – «Комуністична партія (більшовиків) України», скорочено – КП(б)У.

2.7. «Існування Народного секретаріату ... є фікцією шкідливою»: оцінка більшовиками своєї діяльності

Московське керівництво ще на прикладі взаємовідносин із Народним секретаріатом добре усвідомило небезпеку «гри в самостійність», що могла перерости в усвідомлення економічної самодостатності України. Утворення самостійної Комуністичної партії України могло зробити цю тенденцію незворотною. Приклад Фінляндії, де місцеві соціал-демократи були самостійною партією, яскраво про це свідчив. Тому більшовицьке керівництво і особисто Ленін зробили все можливе, щоб змінити суть рішень Таганрозької наради. Окремої комуністичної партії України створено не було. Для того, щоб запобігти виникненню подібних самостійницьких тенденцій, більшовицькі керівники найближчими роками не ставили українців на чолі уряду та партійної організації.

Оскільки серед керівництва ВКП(б) та її філії в Україні етнічних українців майже не було, то слушним буде припустити, що, з огляду на свій менталітет та суспільно-політичні уявлення, ці діячі захищали економічні інтереси Росії. Цікавим підтвердженням цієї думки є стаття у «Правді», надрукована 30 червня напередодні I з'їзду КП(б)У одним із його делегатів. Головним у цій статті, після мимохідь згаданого як помилкового

якщо можна так висловитися, ще «відчували» українські маси. І саме ця «близькість» (територіальна і часова) до України стала вагомим чинником впливу на зібрання комуністів з України. Ця обставина, поряд з визнанням Раднаркомом РСФРР незалежності України за умовами Брестського мирного договору, а також визнання 3 квітня 1918 р. незалежності радянської України Раднаркомом РСФРР, вплинула на рішення цього партійного зібрання. На нараді за пропозицією Скрипника було ухвалено рішення про створення самостійної Комуністичної партії України, яка має свій центральний комітет, свої партійні з'їзди і яка пов'язана з Російською комуністичною партією через III Інтернаціонал. Тож і назва пропонувалася «українська» – «Комуністична партія (більшовиків) України», скорочено – КП(б)У.

2.7. «Існування Народного секретаріату ... є фікцією шкідливою»: оцінка більшовиками своєї діяльності

Московське керівництво ще на прикладі взаємовідносин із Народним секретаріатом добре усвідомило небезпеку «гри в самостійність», що могла перерости в усвідомлення економічної самодостатності України. Утворення самостійної Комуністичної партії України могло зробити цю тенденцію незворотною. Приклад Фінляндії, де місцеві соціал-демократи були самостійною партією, яскраво про це свідчив. Тому більшовицьке керівництво і особисто Ленін зробили все можливе, щоб змінити суть рішень Таганрозької наради. Окремої комуністичної партії України створено не було. Для того, щоб запобігти виникненню подібних самостійницьких тенденцій, більшовицькі керівники найближчими роками не ставили українців на чолі уряду та партійної організації.

Оскільки серед керівництва ВКП(б) та її філії в Україні етнічних українців майже не було, то слушним буде припустити, що, з огляду на свій менталітет та суспільно-політичні уявлення, ці діячі захищали економічні інтереси Росії. Цікавим підтвердженням цієї думки є стаття у «Правді», надрукована 30 червня напередодні I з'їзду КП(б)У одним із його делегатів. Головним у цій статті, після мимохідь згаданого як помилкового

рішення про незалежність радянської УНР, було назване таке питання: «Відповідає чи суперечить «самостійність» України її економічній природі та тенденціям її економічного розвитку?». Відповідь на нього була безапеляційною: «Останні десятиріччя економічного розвитку України створили таке економічне з'єднання України та Росії, що ми маємо визнати відокремлення України таким, що суперечить її економічним інтересам, тенденціям її економічного розвитку, а відтак і невідворотний спротив виробничих сил України такому відокремленню». Однак серед наведеної аргументації, що, зовсім оминала питання сільського господарства та харчової промисловості, наводилися переважно приклади саме зворотного характеру, з яких неупереджений читач зробив би скоріше висновок про неможливість існування радянської Росії без українських паливно-металургійних ресурсів (територіальна приналежність самого Донецько-Криворізького басейну сумніву не підлягала). Зі статті можна також зрозуміти, що автори, висловлюючись сучасною термінологією, не бачили альтернативи стрімкому переходу до індустріального суспільства. Тобто загальне бачення ними напрямків економічного розвитку начебто відповідало стратегічній лінії розвитку будь-якого суспільства. Проте, як представники панівного етносу, вони при цьому не помічали незмінного супутника успішної модернізації – національну державність. Та й мислили лише з позицій економічних інтересів центру, який містився у Москві.

Таким чином, серед аргументації, спрямованої проти визнання незалежності України, навіть серед делегатів I з'їзду КП(б)У, чільне місце займало врахування економічних інтересів Росії. Відтак схожій аргументації з боку російських економістів дивуватися не доводиться. Валеріан Оболенський (Осинський), який до березня 1918 р. очолював Вищу Раду народного господарства (ВРНГ) РСФРР – орган, що безпосередньо керував промисловістю, у своєму виступі на I з'їзді ВРНГ (25 травня – 4 червня 1918 р.) підкреслив: «Розчленування Великої Росії і України спричинило найбільшу гостроту розладу суспільного обміну і зробило безвихідним економічне становище півночі, району

переробної промисловості»¹⁷². Щоправда, частина доповідачів, як, приміром, це зробив тодішній голова ВРНГ Олексій Риков, намагалася замаскувати свою риторику і формально при виголошенні потреби опанувати Україну виступала не з позицій економічного реваншу, а з позицій підтримки українського пролетаріату¹⁷³. Але все-таки необхідність для Росії мати українські ресурси відчувалася і в таких виступах. Подібна тенденція лише посилювалася від розуміння того, що, як зауважив на цьому з'їзді один з найбільш освічених більшовицьких діячів того часу Давид Рязанов, «з боку радянської Росії думати про те, що вона у змозі запалити соціалістичне вогнище в Західній Європі, є дитяча мрія. Така ж дитяча мрія говорити про незалежну економічну політику в радянській Росії»¹⁷⁴.

Саме за таких несприятливих умов для визнання будь-яких ознак незалежності України 5-12 липня 1918 р. у Москві відбувся I з'їзд КП(б)У. На ньому, окрім формального оформлення української компартійної організації як складової частини РКП(б), значну увагу було звернено на економічні відносини. Правилком, а не винятком були заклики, зроблені на кшталт висловлювань делегата Мірошкіна. Він, зауваживши, що суто економічно, «можливо, Україні вигідніше з'єднатися з Німеччиною або з Англією», підкреслив, що формувати взаємовідносини між Україною та Росією (звичайно, з боку України) не можна на тезах суто економічного змісту: «Маючи в руках хліб і вугілля, ми повинні бажати з'єднання з Росією, щоб допомогти її пролетаріату, який бореться». Тобто Україна мала рятувати Росію як таку, що мала в себе комуністичну владу. Подібні погляди були лейтмотивом рішень з'їзду. Якщо позбавити такі вислови ідеологічного нашарування, то єдиний можливий висновок буде таким: основна частина делегатів I з'їзду КП(б)У відстоювала економічні інтереси Росії, «забуваючи» при цьому про Україну.

У резолюції з'їзду підкреслювалося, що єдність економік має бути повною, оголошувалося завдання КП(б)У на сучасному етапі: «Рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах проле-

тарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки, на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуни»¹⁷⁵. З тексту резолюції видно, що, як доречно зауважив С.Кульчицький, «зацьковані українські делегати з'їзду навіть пропустили в конституційній назві радянської Росії ключове слово – федеративна»¹⁷⁶. Керівництво РКП(б), під цілковитим контролем якого відбувався з'їзд, намагалося знищити під корінь саму ідею економічної автономії України, ідею роботи у напрямку її економічної самодостатності.

Хід самого з'їзду, обговорення питання про взаємини Росії та України, критичні оцінки діяльності та остаточний розпуск Народного секретаріату (в ухваленій I з'їздом резолюції наголошувалося, що «існування Народного секретаріату як центру радянської влади... є фікцією шкідливою»¹⁷⁷) спонукає до висновку: компартійне керівництво на той час вирішило, що можна не продовжувати гру у право на самовизначення націй. Підтвердженням того, що саме так сприймалися рішення з'їзду, свідчать і слова з виступу П'ятакова: «Якщо на квітневій конференції наш погляд не переміг, то віднині офіційний погляд безболісно здається до архіву»¹⁷⁸. Тобто відмова від права націй на самовизначення обґрунтовувалася такими діями, як і в квітні 1917 р., економічними мотивами, а якщо бути точнішим – економічними інтересами Росії.

За логікою П'ятакова національне питання в Україні мав вирішувати «пролетаріат». Досить влучно про прихильників такої точки зору сказав Диманштейн, що був того часу членом наркомату РСФРР у справах національностей: «Їх лінія в національному питанні, якою вона б не здавалася революційною ззовні, була тим же великодержавництвом навиворіт: якщо у буржуазії все цілком за гноблених вирішують гнобителі, то в «лівих» пролетаріат передових націй та його авангард все вирішують за відсталі гноблені національності, без участі цих самих національностей і навіть проти волі трудящих цих національностей – а іноді й тонкого прошарку робітників серед них»¹⁷⁹. Були серед більшовиків з території України й інші відтінки неприйняття української державності навіть в радянській оболонці, але усіх

їх формально єднав підхід з боку «економічної доцільності». Уточнимо – економічної доцільності з боку Росії.

Узагальнюючи все вищесказане, підкреслимо, що економічна структура будь-якої країни тісно пов'язана з її суспільно-політичним розвитком. Саме в економічній царині визначаються стратегічні завдання розвитку тієї чи іншої держави. Щоб мати шанс здійснитися, ці задачі мають бути чітко усвідомлені елітою суспільства. Водночас політичні діячі у своїй діяльності повинні враховувати не лише економічні потреби своєї країни, а й чимало інших моментів. Зокрема, інтереси своїх сусідів або конкурентів, які теж намагаються реалізувати свої цілі різними методами внутрішньої та зовнішньої політики, не зупиняючись іноді навіть перед збройним конфліктом. Це добре усвідомлювало більшовицьке керівництво.

Подібного розуміння не вистачало представникам українських національних сил. Сказане стосується не лише українських прихильників комуністичних ідей, які вважали, що з перемогою комунізму національне питання розв'яжеться само собою, але й тих представників соціалістичних партій, які виборювали незалежність України. Адже серед керівництва українських партій були популярними думки, на кшталт тих, які висловив український економіст (з січня 1919 р. член центрального комітету партії українських есерів) Олександр Щадилов: «Для України Росія з економічного боку не може бути ніскільки чим-небудь загрожуючим»¹⁸⁰. Тож наголошувалося на важливості впровадження більш тісної економічної інтеграції з північним сусідом. Те, що свою слабкість в економічному плані Росія завжди намагалась компенсувати іншими засобами, українські соціалісти 1918 року ще не до кінця усвідомили.

Чималою мірою таким поглядам сприяла і та обставина, що більшовики – знову наголосимо на цьому – навіть після приходу до влади ставилися до українського національно-визвольного руху більш лояльно порівняно з їхніми суперниками у боротьбі за владу в Росії. Ніхто, звичайно, не міг розгледіти тоді за діями більшовицького керівництва намірів знищити не лише верхівку інтелігенції, а й мільйони селян заради перетворення

України «непорушний форпост» СРСР. Більшовики видавалися українцям найменшим злом з усіх наявних конкурентів УНР. Навіть відомий український громадський діяч Євген Чикаленко, по суті своїй супротивник більшовизму, вже під час існування гетьманщини писав у своєму щоденнику: «Дякуючи большевицькому перевороту, повстала самостійна Україна; можливо, що зо смертю в Московщині совітського уряду загине й Українська Держава»¹⁸¹.

Аналіз сутнісного змісту національної політики Раднаркому щодо радянської України в першій половині 1918 р. переконливо показав, що її економіка з самого початку існування радянської України сприймалася більшовицьким керівництвом цілком інтегрованою з російською, а по суті – виступала її донором. Власне кажучи, більшовицькі «ігри» з Україною – спочатку в «державність» та «суверенітет», а потім і в «незалежність» – були підпорядковані одній меті – отримання з України якомога більше необхідних для збереження більшовицької влади ресурсів. Причому для отримання цих ресурсів суворих репресивних заходів не було потрібно. Найбільш ефективним (тому що несподіваним для мешканців) і свідомо застосованим виявився метод емісійний. Український радянський економіст А.Гринштейн, характеризує період до липня 1918 р., визнавав у 1922 р.: «У цей час розхитування фінансово-грошової системи було нашим знаряддям для економічного придушення буржуазії після того, як вона була політично обеззброєна»¹⁸². Тобто, використовуючи «марксистсько-ленінський» понятійний апарат, можна сказати, що *український селянин надавав допомогу російському пролетареві*. Однак офіційні лаври «помічника» при цьому приписувалися саме останньому.

Суб'єктивно переважна частина більшовицьких можновладців не була близькою ні до української, ні до російської культури. Проте суворі умови боротьби за владу, як і ті обставини, що основним регіоном впливу більшовицької партії стала центральна Росія, а також те, що російський народ був державотворчим в імперії і вся робота велася російською мовою, зробило незворотнім захист більшовиками саме російських економічних ін-

тересів. У Москві добре усвідомлювали ступінь визиску України та, висловлюючись «класовою» термінологією, економічну залежність «російських пролетарів» від «українських селян». Підтвердженням цьому є дуже негативна реакція Раднаркому на спробу українського керівництва запропонувати створення власної валюти в радянській Україні. У цій економічно обгрунтованій пропозиції формально незалежної держави Раднарком побачив велику небезпеку для власної економіки, оскільки у випадку паралельного обігу таких грошових знаків з російськими нехтування потребами України стало б впадати у вічі.

Не менш небезпечними для економічного майбутнього центральної Росії були думки на кшталт висловлених Скрипником на I з'їзді КП(б)У: «Промисловість має бути перебудована в територіальному відношенні, тому що є абсурдом, коли металургійна промисловість, наприклад, розташована у Петрограді, а не на тому місці, де руда добувається, або бавовняна, – не в Туркестані, а в Центральній Росії»¹⁸³. Подібна «перебудова» могла звести нанівець усі переваги центральної влади. Недарма після цього Скрипника, який реально виступав проти економічної нерівності у взаємовідносинах з центральною владою, на певний усунули від реального впливу на політику КП(б)У. Впливовим діячем в Україні він зміг стати лише після провального для більшовиків 1919 року.

Центральний провід РКП(б) завжди чітко розділяв у своїй діяльності пропагандистські гасла і практичну діяльність. Набагато важче це було робити більшовикам України на місцях, оскільки доводилося ці гасла якимось реалізовувати на практиці. Дозволивши очолити у березні 1918 р. урядові структури радянської УНР більшовикам-українцям (Скрипнику, Затонському), більшовицьке керівництво невдовзі зрозуміло свою помилку. Ці діячі сприйняли гру за дійсність і відстоювали інтереси радянської УНР не лише перед Центральною Радою та кайзерівською Німеччиною, але й перед урядом РСФФР. Українська радянська влада розглядалася значною частиною суспільства і самим керівництвом радянської УНР як така, що поєднувала в собі органічно єдині соціально-національні інтереси українсь-

кого народу. Такі погляди лише поширилися з початком діяльності Народного секретаріату. Добре відомо, що у Раднаркому було чимало симпатиків і серед членів Центральної Ради, зокрема, ліві есери навіть готували переворот у ній.

Особливого розповсюдження ідеї народності і органічності для України радянської влади, яка на той час багатьма уявлялася як «совершеннейшее слияние административных, хозяйственных, социальных и политических органов государства с экономическими и политическими организациями рабочих и крестьян»¹⁸⁴ та ще не перетворилася на диктатуру партапарату, радянських органів та ЧК, набули після підписання Центральною Радою договору з Німеччиною та Австро-Угорщиною. На II Всеукраїнському з'їзді рад ліві есери (українські і російські) становили майже половину делегатів. У складі обраного на цьому з'їзді ЦВК рад України, як зауважував Микола Скрипник у розмові з кореспондентом «Известий», було 49 лівих есерів, 47 більшовиків, 5 українських лівих соціал-демократів¹⁸⁵. Збільшенню кількості тих, хто з прихильністю ставився до радянської влади у січні-квітні 1918 р. сприяла спочатку менш радикальна позиція Центральної Ради у земельному питанні, а потім – і підписання мирного договору з ворожою силою у I світовій війні – Німеччиною. З травня 1918 р. вагому роль у збільшенні симпатій до радянської влади відіграла аграрна політика уряду гетьмана Скоропадського.

На жаль, жителі України на той час ще не усвідомили, що не буває «усього й відразу» та ще й «задарма». До того ж національне у їх свідомості не відділялося від соціального і на формування такого світобачення чималою мірою вплинула і діяльність українських партій. Таке світосприйняття спонукало значну частину українців повірити обіцянкам комуністів. Анонімна уродженка Гадяча (Полтавська область) згадувала з цього приводу: «Ленін сказав, що все буде ваше – землю даром дадуть, бо Національна Рада то так Центральна Рада; казали, що буде за малий викуп земля поміщицька, будуть продавати господарям. Хто хай господарює, а хто не хоче господарювати може йти в місто працювати в заводах, фабриках. А Ленін сказав,

що все буде ваше задаром, і тоді всі голосували»¹⁸⁶. Зрозуміло, що після приходу Скоропадського до влади симпатії до Леніна лише посилилися. Бо ж у програму комуністичної партії ніхто не вчитувався, а гасла, так би мовити, «для народу» були дуже прості і привабливі. Історичний досвід, логіка розвитку, врахування законів природи доводить, що «покращення життя вже сьогодні» можливе лише у тому випадку, коли щось вагоме було зроблене «вчора». В усіх же інших випадках розплата за «покращення» може бути дуже важкою.

Водночас слід підкреслити, що помилки (як це виявилось згодом) в оцінці більшовизму допускали навіть освічені і розумні люди. Для них теж визначальним виявилось формальне визнання права націй на самовизначення із формування української за формою державності та сприяння радянської влади в освітньо-культурній сфері. На більшовицькі плани в аграрному питанні, що суперечили економічним основам організації сільського господарства в українському селі, увага зверталася в останню чергу. Цілком закономірним для такого погляду виглядають тогочасні враження Євгена Чикаленка. У серпні 1918 року, навіть після згадування усіх тих жахів, що творили більшовики у Києві при його захопленні у січні 1918 р., він писав у своєму щоденнику: «Тепер все це забулось і, грішним ділом, коли допечуть німці, часом думаєш, що, може, краще було за большевиків, що може, якось пережили б ту хворобу і таки Україна була б, а тепер хто його знає, що ще буде?»¹⁸⁷.

Таке розширення в Україні кількості прихильних до радянської форми влади партій, а тим більше симпатії до цієї влади далеких від більшовизму діячів, з одного боку, розширювало соціальну базу нової влади, але з іншого – звужувало вплив більшовицької партії. До того ж більшовицьке керівництво зовсім не приваблювала перспектива реального єднання представників керівних кіл радянської влади в Україні з українським народом, бо у разі справжнього відстоювання потреб України це вже загрожувало економічним інтересам Раднаркому. З останніх рішень Народного секретаріату та згаданого виступу Скрипника на I з'їзді КП(б)У можна зробити висновок, що вимоги

автономії для України в царині економіки були не за горами. А це вже безпосередньо суперечило більшовицькому баченню економічних взаємин центру з республіками. Бо ж «економічна автономія України, – як писав у 1921 р. не пов’язаний до 1920 р. з Україною радянський господарник Артур Кактинь*, – абсолютно немислима. З точки ж зору інтересів усього російського і світового пролетаріату таке відособлення було б прямо таки злочинним»¹⁸⁸. І відразу ж зазначав, що «правильних» норм взаємовідносин центру з Україною не повною мірою дотримувалися в перший період існування радянської влади.

Ту ситуацію початку 1918 р. у взаємовідносинах з Народним секретаріатом, за якої більшовицький Раднарком був змушений так чи інакше враховувати, хоча б ззовні, думку радянського уряду України Кактинь назвав (швидше «обізвав») «національно-територіальним областничеством»¹⁸⁹. Такі висловлювання мали певні об’єктивні підстави. В економічних взаєминах Народного секретаріату з центром насправді з другої половини лютого 1918 р. почали все більш явно з’являтися ознаки формування власної фінансово-економічної політики, що, звичайно, призводило до певної протидії діям Раднаркому з боку радянської України. Зважаючи на політику Народного секретаріату, Скрипник та його команда зовсім не збиралися виконувати ту настанову, згідно з якою основною передумовою успіху господарської політики радянської влади в Україні має стати «наявність громадянської війни серед самого сільського населення»¹⁹⁰. Навпаки, як вже згадувалося вище, у резолюції II Всеукраїнського з’їзду рад наголошувалося на прагненні об’єднати в боротьбі з контрреволюційною Центральною Радою всіх трудящих на території України. Про розкол селянства ніде не йшлося. Звичайно, оцінка подібного явища центром

* Кактинь Артур Мартинович (1893-1937) – член РДРП(б) з 1916 р., господарник. У 1918-1920 р. працював у крайових радах народного господарства радянської Росії, з травня 1920 – член президії Українського Промислового бюро та заступник голови ВРНГ України. З 1922 і до кінця життя – за межами України.

могла бути лише негативною. Тому більшовицьке керівництво потурбувалося, щоб під час другого більшовицького наступу на Україну КП(б)У та уряд радянської України очолили діячі, для яких Україна, власне кажучи, не була цілісною країною, не була скільки-небудь відокремленою від Росії територією.

Розділ III.

**ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ «ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО
СОЮЗУ» (ЛИСТОПАД 1918 – СЕРПЕНЬ 1919 Р.)****3.1. Опанування більшовиками України в 1919 р. : зміна завдань та методів управління**

У попередньому розділі, розглядаючи перший період радянської влади в Україні, автор зауважив, що незважаючи на поразку пробільшовицьки налаштованих сил, прихильність населення до радянської влади зростає. Одним з основних чинників цього стала легалізація на законодавчому рівні народних гасел, перш за все права на землю. «Відчуття маси» та зневага до неможливих у добу революційних змін «гарантій правильності» спонукали Леніна піти назустріч вимогам народних мас. Американський дослідник Пол Грегорі підкреслює з цього приводу: «В сутності у Леніна не було особливого вибору, окрім як узаконити стихійну експропріацію земля селянами, що відбувалася по всій Росії»¹.

На подібний крок не змогли зважитися українські соціалісти, у яких, як висловлювався Затонський, на той час ще «були рештки сумління»², і тому вони намагалися хоч якимось чином врахувати інтереси тих, кого землі збиралися позбавляти. На відміну від більшовиків, українські соціалісти, даючи обіцянки, думали про те, як їх виконати, а не як від них відмовитися. Відзначимо також, що подібні «рештки сумління» як довіра до верховної влади, до законодавчих актів, нею ухвалених, і навіть обіцянок-гасел, нею проголошуваних, були розповсюдженими серед населення України. Цю довірливість та прагнення легітимації народних гасел повною мірою використали у своїх цілях більшовики, які усвідомлювали, що на місцях, як зауважував Затонський у розмові зі Скрипником на початку квітня 1918 р., «публіка вкрай примітивна»³ і вірить тому, що обіцяє влада. І хоча у названому конкретному випадку розумілася віра не лише широких верств населення, а й місцевих радянських діячів у те, що більшовики справді погодилися на незалежність України,

Розділ III.

**ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ «ВОЄННО-ПОЛІТИЧНОГО
СОЮЗУ» (ЛИСТОПАД 1918 – СЕРПЕНЬ 1919 Р.)****3.1. Опанування більшовиками України в 1919 р. : зміна завдань та методів управління**

У попередньому розділі, розглядаючи перший період радянської влади в Україні, автор зауважив, що незважаючи на поразку пробільшовицьки налаштованих сил, прихильність населення до радянської влади зростає. Одним з основних чинників цього стала легалізація на законодавчому рівні народних гасел, перш за все права на землю. «Відчуття маси» та зневага до неможливих у добу революційних змін «гарантій правильності» спонукали Леніна піти назустріч вимогам народних мас. Американський дослідник Пол Грегорі підкреслює з цього приводу: «В сутності у Леніна не було особливого вибору, окрім як узаконити стихійну експропріацію земля селянами, що відбувалася по всій Росії»¹.

На подібний крок не змогли зважитися українські соціалісти, у яких, як висловлювався Затонський, на той час ще «були рештки сумління»², і тому вони намагалися хоч якимось чином врахувати інтереси тих, кого землі збиралися позбавляти. На відміну від більшовиків, українські соціалісти, даючи обіцянки, думали про те, як їх виконати, а не як від них відмовитися. Відзначимо також, що подібні «рештки сумління» як довіра до верховної влади, до законодавчих актів, нею ухвалених, і навіть обіцянок-гасел, нею проголошуваних, були розповсюдженими серед населення України. Цю довірливість та прагнення легітимації народних гасел повною мірою використали у своїх цілях більшовики, які усвідомлювали, що на місцях, як зауважував Затонський у розмові зі Скрипником на початку квітня 1918 р., «публіка вкрай примітивна»³ і вірить тому, що обіцяє влада. І хоча у названому конкретному випадку розумілася віра не лише широких верств населення, а й місцевих радянських діячів у те, що більшовики справді погодилися на незалежність України,

подібні перестороги повною мірою стосувалися й інших більшовицьких гасел: широкі верстви населення вірили в них, а відтак і гадки не мали про заздалегідь заплановане невиконання не лише обіцянок, але вже й «узаконених» рішень.

Загальна оцінка впливу аграрного питання на вибір політичних уподобань населенням України наведена на початку даного розділу не випадково. Як вже наголошувалося у попередніх розділах, сільськогосподарські ресурси зіграли винятково важливу роль у боротьбі за центральну владу в Росії. Усвідомлення цієї обставини зіграло важливу роль у формуванні ставлення більшовицького керівництва до України. Більшовицькі керманічі, незважаючи на притаманну їм психологію грабіжника (дароване революцією «право на реквізицію»), усе-таки були прагматиками. Налаштовувати проти себе селянство наприкінці 1917 – на початку 1918 р. вони не наважилися, оскільки, як вже зазначалося вище, у тому часі головною їх зброєю в економічній війні з буржуазією, а відтак (і в першу чергу!) і з селянством стала емісія. Отож у більшовиків не було потреби діяти примусом у взаємостосунках із селянами – для викачування ресурсів з України вистачало «економічних» важелів. До того ж радянська влада (на той час – формально більшовицько-лівоесерівська) ще не остаточно затвердилася в самій Росії, тож вишукувати собі зайвих супротивників в Україні Раднаркому не було сенсу. Але навіть тих антиукраїнських дій, що знайшли своє відображення насамперед у діях загонів сумнозвісного у Києві командувача більшовицьких військ Михайла Муравйова, вистачило для того, щоб в Україні почали зростати антибільшовицькі настрої. Більш широкому їх розгортанню завадив союз Центральної Ради з Німеччиною та Австро-Угорщиною і Брестський мир Росії з цими країнами: Україна не встигла «насититися» більшовизмом на початку 1918 р.

Українсько-німецький наступ не лише позбавив більшовицький центр потреби застосування непопулярних серед селян методів визиску, але й допоміг усвідомити ризики надання автономії вже радянській Україні. Для Леніна стало зрозумілою ризикованість спрямування до України якомога більшої кількості

етнічних українців або надання реальних важелів влади тим, хто переважно більшість життя провів в українському середовищі. Такі діячі, окрім здійснення необхідних (на погляд Леніна) поступок, викликаних «відчуттям маси», додавали у свою політику – свідомо чи несвідомо – дії, спрямовані на справжній (не декларативний) захист економічних інтересів України як єдиного цілого. А це вже загрозувало централізованості самої більшовицької вертикалі і, що було найбільш значущим, економічним інтересам центру. Тому такі дії були беззастережно засуджені на I з'їзді КП(б)У, що відбувся у Москві, а подальше існування навіть залишків Народного секретаріату визнано «фікцією шкідливою».

Другий період більшовицького владарювання розпочинався в більш сприятливих для більшовиків умовах. Запрошення німецьких військ в Україну та відновлення поміщицького землеволодіння у часи гетьмана Скоропадського допомогло більшовикам певною мірою поєднати ідею повної незалежності України саме з «буржуазно-поміщицьким» ладом. Ленін 19 березня 1919 р. на VIII з'їзді РКП(б) прокоментував це так: «Україна була відокремлена від Росії винятковими умовами, і національний дух не пустив там коріння глибоко. Наскільки він проявився, німці вибили його»⁴. Ця обставина значно полегшила боротьбу з Директорією УНР, сприяла переходу на бік більшовиків значної частини повстанських загонів із тоді вже розбурханого селянського повстанського моря.

Водночас, незважаючи на незадоволення діями першого радянського уряду України, незважаючи на те, що рішення I та II з'їздів КП(б)У були спрямовані на повне об'єднання Росії та України, Кремль все-таки вирішив не відмовлятися від вдало апробованого досвіду створення радянських урядів у національній оболонці. Про причини такого «схильного» ставлення до національної форми свідчить телеграма В.Леніна головному Червоної армії І.Вацетісу:

«З просуванням наших військ на захід і на Україну створюються обласні тимчасові радянські уряди, покликані зміцнити ради на місцях. Ця обставина має ту хорошу сторону, що поз-

бавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію і створює сприятливу атмосферу для дальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у нестерпне становище і населення не зустрічало б їх як визволителів»⁵.

Однак не враховувати власних «помилко» більшовики не могли. Економічні взаємини між Народним секретаріатом та Раднаркомом, і особливо вимоги української урядової делегації після формального проголошення незалежності радянської УНР, категорично не влаштували Кремль. Слід також зазначити, що до кінця 1918 р. суттєво змінилися, порівняно з початком року, економічні засади існування більшовицької влади. Паразитувати на стійкості сформованого ще за царату господарського апарату більшовики вже не могли. Доводилося створювати власні форми організації економіки. Ще однією відмінністю кінця 1918 р. від його початку стало зміцнення більшовицьких позицій в Росії внаслідок успіхів у створенні диктатури. Зокрема, після липня 1918 р. було розірвано зв'язки з лівими есерами, останньою партією, формальний союз із якою допоміг опанувати селянство. Зміцнення диктатури у Росії неминуче впливало й на зміну формату взаємовідносин з підлеглим Кремлю українським урядом.

Оскільки важливість і життєва необхідність України для виживання більшовицької влади та майбутнього розвитку радянської Росії була з'ясована у попередньому розділі, то у третьому розділі дослідження автор простежує еволюцію ставлення Кремля до України протягом 1919 р. та порівнює його з попереднім періодом існування радянської влади в Україні. Варто відзначити, що зовнішні результати обох перших спроб більшовиків опанувати Україну були ідентичні – вони були змушені залишити Україну. Питання про те, наскільки схожими були причини поразки так чи інакше досліджуються автором. Однак основною метою цього розділу є аналіз політики Кремля щодо України як єдиного цілого у 1919 р. і насамперед – вплив і місце економічних аспектів. Для цього варто вирішити такі завдання.

По-перше, слід простежити, наскільки змінився підхід більшовицького центру до принципів формування та кадрового «наповнення» керівництва радянської України. Бо ж навіть ззовні різниця була суттєва: окрім радянського, з'явився і партійний центр. Окрім того, жоден із членів Народного секретаріату, що реально працював у його складі протягом січня-березня 1918 року, не увійшов до складу ЦК КП(б)У за результатами перших трьох з'їздів КП(б)У*. Варто вяснити, чим була викликана така відсутність спадковості у кадрових питаннях і що ставив за мету собі Кремль при формуванні власної політики в 1919 році.

По-друге, на основі дослідження кадрового «наповнення» більшовицької влади в Україні слід з'ясувати, якою бачилася Кремлем і його українським субцентром влади роль України у збереженні і зміцненні диктатури більшовиків у самій Росії. При розгляді цього питання треба звернути першочергову увагу на значення українських сільськогосподарських і промислових ресурсів у господарській системі РСФРР. Необхідно також проаналізувати методи, з допомогою яких Кремль отримував ці ресурси та з'ясувати, на виконання яких цілей компартійне керівництво мало намір їх спрямовувати. Щоб більш повно розкрити питання, треба порівняти більшовицькі наміри з посиленням контролю над матеріальними ресурсами України з їх дійсним втіленням.

* Деяким винятком є Володимир Затонський, однак він хоча й був активним діячем Народного секретаріату, але у 1918 р. переважно перебував на межах України: то представляв інтереси радянської УНР в Москві, то їздив до Бресту з намаганнями переконати німців відмовитися від договору з Центральною Радою та укласти договір з радянською УНР. Але навіть його під час другої каденції більшовиків в Україні до впливових посад не допускали. Слід також додати, що у час від квітня до липня 1918 р. (від Таганрозької наради до I з'їзду КП(б)У) Затонський змінив політичну «орієнтацію». Йдеться про те, що, як писав 1922 року у своєму вступі до видання протоків I з'їзду КП(б)У відомий історик КП(б)У М.Равич-Черкаський, у квітні 1918 р. він був ближчим до так званого (і нечисленого) «центру», репрезентованого насамперед Скрипником, а пізніше «став одним із лідерів лівої течії» в КП(б)У.

Оскільки під час другого опанування України більшовики знову “одягнули” свою владу у національні форми, то третім завданням розділу стало з’ясування суті взаємин між Кремлем та його українським субцентром влади у фінансовій політиці та керівництві промисловістю. У першу чергу слід звернути увагу на ступінь автономності українського керівництва в ухваленні рішень у цих сферах управління та наявні на той час відмінності у ставленні до цього питання між Кремлем та керівництва УСРР. Нагадаємо, у радянській історіографії була аксіомою розповсюджена до цього часу теза про те, «за період громадянської війни та інтервенції...співробітництво набрало форми воєнного союзу»⁶, і лише після його закінчення «воєнний союз доповнено господарським»⁷. Варто дослідити, наскільки ця думка відповідає справжньому стану речей і чи доречно взаємостосунки РНК УСРР та Кремля обмежувати питаннями військовими.

Декілька слів щодо відмінної від другого розділу термінології. Оскільки, як вже зауважувалося вище, окрім централізованих радянських, у 1919 р. існували такі ж централізовані компартійні структури в Україні і вони становили єдине ціле, то з’являється нова дефініція щодо їх означення – «компартійно-радянське керівництво». Справді, неможливо та й недоцільно відокремлювати діяльність Християна Раковського як голови уряду від його ж діяльності як члена політбюро ЦК КП(б)У. Водночас варто зазначити, що авторитет уряду залишався таки високим. При характеристиці подій 1919 р. не вживатиметься термін «Раднарком» стосовно вищих органів влади радянської Росії, оскільки ідентичну назву з 29 січня 1919 р. мав і уряд радянської України. Водночас більш широкий вжиток отримала назва «Кремль», оскільки, на відміну від початку 1918 р., керівні партійні і радянські органи РСФРР протягом 1919 р. постійно перебували у Кремлі і більшовицька влада вже остаточно утвердилася як диктаторська.

В історичній науці питання про перший рік діяльності українського Раднаркому досліджено досить ґрунтовно. Цей рік так чи інакше аналізується в усіх працях, присвячених аналізу політики більшовиків в Україні. Одним з найбільш інформатив-

но насичених досліджень радянської доби, присвячених економічній політиці в радянській Україні, стала монографія Юрія Терещенка «Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине» (К., 1986). Однак, незважаючи на наявність значного обсягу фактичного матеріалу, у монографії не висвітлено достатньою мірою проблемні питання, що існували між керівництвом УСРР та РСФРР. Оскільки робота писалася в радянський період, то цілком закономірно, що оцінки дані переважно під кутом зору інтересів владного центру. Схожі переваги і недоліки характерні і для монографії Юрія Кондуфора «Укрепление союза рабочего класса и крестьянства на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920-х гг.)» (К., 1964). У цій праці детально розглянуто спроби вирішення більшовицьким керівництвом 1919 р. продовольчої проблеми, що була однією із найбільш болісних для Кремля і, по суті, значною мірою визначала взаємини між Кремлем та його українським субцентром влади.

Позицію українських радянських урядовців більш ґрунтовно аналізує у своїй праці «Комунізм в Україні: перше десятиріччя» (К., 1996) Станіслав Кульчицький. Його монографія є найбільш повною з понад усіх, присвячених обраній нами тематиці. У названій праці, а також у інших своїх дослідженнях⁸, цей історик звертає увагу насамперед на сутність радянської влади, аналізує її нерозривний зв'язок із комуністичною партією, що почав формуватися в Україні саме 1919 року. І хоча значна частина суперечностей між Кремлем та його українським субцентром влади відображена у цих працях, все-таки більшість із них розглядається в контексті владно-політичному, а не в політико-економічному. Природно, та частина суперечностей, що лише опосередковано впливала на розподіл політичних повноважень, залишилася поза увагою історика.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених цьому питанню, вагомих досліджень, які б розкривали до цю тему з обраних нами методологічних засад, все-таки не вистачає. Щоб мимоволі не опинитися в полоні тих оцінок, що давали попередники, автор намагався при написанні дослідження в першу

чергу використовувати архівні джерела, дані зі збірників документів та періодичної преси. Значно ширшою, порівняно із роком попереднім, є архівна база дослідження. Це пояснюється не лише кращим збереженням матеріалів, а й досить ґрунтовною базою для дослідження: при аналізі 1919 р. можна говорити не лише про українські урядові структури, а й про керівні органи КП(б)У – таких на початку 1918 р. ще не існувало.

3.2. Спроба будівництва України неукраїнським руками.

Наприкінці 1917 р., коли більшовики зініціювали утворення Народного секретаріату в Україні, революційні настрої в українському селі були ще ослабкими. Однак солдати, що були переважно вихідцями із селян, вже на той час «дозріли» до революційних змін, і саме вони після своєї демобілізації стали основним детонатором народного вибуху на селі. Саме серед солдат, поряд з робітниками, найбільшого розповсюдження і популярності отримали ради, що стали тією формою влади, що народилася з низів суспільства. Більшовицьке керівництво, взявши на озброєння народні гасла, планомірно, по мірі радикалізації суспільства, опанувало ради «зсередини». Цьому лише сприяло поглиблення економічної і політичної кризи. Реалізація гасла «Вся влада Радам!» допомогла прийти більшовикам до влади у всеросійському масштабі. Після опанування основних важелів влади більшовицьке керівництво не мало наміру залишати ради у тому вигляді, якими вони були до цього. Однак то вже було питання еволюції самих рад, а не відмови від них як форми влади. Наприкінці ж 1917 р. ідея радянської влади як справді влади народної набувала дедалі ширшого поширення в Україні. Разом з ними здобували підтримку і більшовики, які формально виступали прихильниками найбільш радикальних народних вимог. Оскільки однією з народних вимог українців було здобуття національних прав, то більшовики, щоб мати вплив в Україні, намагалися надати підконтрольній їм радянській владі якомога більш української форми.

Наприкінці 1918 р. ситуація була іншою. Існування Української Держави гетьмана Скоропадського, де здійснювалася

чергу використовувати архівні джерела, дані зі збірників документів та періодичної преси. Значно ширшою, порівняно із роком попереднім, є архівна база дослідження. Це пояснюється не лише кращим збереженням матеріалів, а й досить ґрунтовною базою для дослідження: при аналізі 1919 р. можна говорити не лише про українські урядові структури, а й про керівні органи КП(б)У – таких на початку 1918 р. ще не існувало.

3.2. Спроба будівництва України неукраїнським руками.

Наприкінці 1917 р., коли більшовики зініціювали утворення Народного секретаріату в Україні, революційні настрої в українському селі були ще ослабкими. Однак солдати, що були переважно вихідцями із селян, вже на той час «дозріли» до революційних змін, і саме вони після своєї демобілізації стали основним детонатором народного вибуху на селі. Саме серед солдат, поряд з робітниками, найбільшого розповсюдження і популярності отримали ради, що стали тією формою влади, що народилася з низів суспільства. Більшовицьке керівництво, взявши на озброєння народні гасла, планомірно, по мірі радикалізації суспільства, опанувало ради «зсередини». Цьому лише сприяло поглиблення економічної і політичної кризи. Реалізація гасла «Вся влада Радам!» допомогла прийти більшовикам до влади у всеросійському масштабі. Після опанування основних важелів влади більшовицьке керівництво не мало наміру залишати ради у тому вигляді, якими вони були до цього. Однак то вже було питання еволюції самих рад, а не відмови від них як форми влади. Наприкінці ж 1917 р. ідея радянської влади як справді влади народної набувала дедалі ширшого поширення в Україні. Разом з ними здобували підтримку і більшовики, які формально виступали прихильниками найбільш радикальних народних вимог. Оскільки однією з народних вимог українців було здобуття національних прав, то більшовики, щоб мати вплив в Україні, намагалися надати підконтрольній їм радянській владі якомога більш української форми.

Наприкінці 1918 р. ситуація була іншою. Існування Української Держави гетьмана Скоропадського, де здійснювалася

пропоміщицька політика, певним чином допомогло більшовикам роз'єднати органічну для українців єдність національного і соціального. Перед несподівано посталим вибором поміж «поміщицькою» Україною та «робітниче-селянською» (і такою, що теж мала національні форми) радянською владою чимала частина суспільства, не розбираючись у суті справжніх намірів більшовиків, вибирала саме радянську владу. Настроями суспільства жваво цікавився Ленін. Виходячи з їх аналізу, він моделював політику більшовиків в Україні. Збереглася його розмова із Афанасієм Жарком*, який 11 грудня 1918 р. очолив відділ шляхів сполучення в Тимчасовому робітничо-селянському уряді України⁹ (з 28 січня 1919 р. – наркомат), напередодні від'їзду того до України. Леніна цікавило питання: «Селяни на Україні бідні за злиття з Росією чи *проти*?»¹⁰ На що Жарко відповів: «Їм необхідна правильна постановка земельного і продовольчого питання, і проти злиття абсолютно нічого не мають»¹¹. Відзначимо таке: «за» злиття українські селяни не були. Однак, безперечно, гетьманат Скоропадського сприяв поширенню думки про те, що «правильне» рішення цих питань у незалежній Україні неможливе. Тож єдина надія – радянська влада.

Більшовицька партія в Україні була неукраїнською за своїм етнічним складом, значна частина її представників вороже ставилася до українського національно-визвольного руху. У попередньому розділі вже йшлося, що ще у листопаді 1917 р. визначення «український більшовик» виглядало як оксиморон. Таке ставлення українського суспільства до більшовицької партії не могло задовольняти Леніна. Тому наприкінці 1917 – на початку 1918 р. була зроблена досить успішна спроба надати якомога більше українських форм радянсько-більшовицькій владі в Україні. Більшовики перестали сприйматися як суто чужоземна партія. Але водночас це призвело і до небажаних для біль-

* Як і у випадку з Буценком, у нашому дослідженні вживається ім'я Афанасій, оскільки, по-перше, це не суперечить правилам українського правопису, і, по-друге, автору не зустрічалися випадки вживання цими діячами свого імені у якомусь іншому написанні (приміром Панас чи Опанас).

шовицького центру результатів: з одного боку, до сприймання керівниками Народного секретаріату українських народних (а не лише надісланих з партійного центру) вимог, а з іншого – до заперечення подібних дій значною частиною більшовиків, які до українців ставилися вороже. Так звані «праві», або «катеринославці» в КП(б)У, опинившись у меншості, навіть покинули партійну нараду в Таганрозі, причиною чого стала прихильність більшості присутніх там більшовиків України до самостійної КП(б)У. Вище вже зазначалося, що ці тенденції вкрай стурбували і ЦК РКП(б). Тому подібної підтримки українцям в керівництві КП(б)У Кремль більше не надавав.

Недовіра до української незалежності, що виникла в суспільстві «поміщицько-буржуазного» характеру Української Держави, поряд із усвідомленими Кремлем ризиками підтримки проукраїнських більшовицьких діячів України, зумовили зміну ставлення більшовицького центру до кадрового наповнення нового уряду. «Гратися» з українськими прізвищами видавалося недоцільно та до того ж і небезпечно. В Україну спрямували перевірених і лояльних центру компартійних діячів. Зазначимо: 2 січня 1919 р. у спеціальній директиві ЦК РКП(б) наголошувалося: «Ніхто із членів партії не може їхати на Україну для партійної або радянської роботи без дозволу ЦК»¹². Певні послаблення було зроблено для ряду малоавторитетних діячів, спрямовувати яких до України дозволялося губернським компартійним організаціям, хоча й після відправлення до ЦК мали бути надіслані їх анкети. Однак щодо більш авторитетних в Україні діячів існувало суворе застереження: «Ніякі відрядження товаришів, які працювали раніше в Україні, місцевими організаціями, а також політвідділами армій в розпорядження ЦК РКП або КПУ поза вказаним порядком не припускається»¹³.

Метою суворого контролю над відряджуваними до України діячами було бажання не допустити популяризації ідей незалежності радянської України та створення організаційно самостійної Комуністичної партії України. Про те, що саме таким були наміри Кремля доводить, зокрема, і виключення Василя Шахрая та Сергія Мазлаха з лав Комуністичної партії та зроб-

лена їм пропозиція виїхати за межі України¹⁴. Побоювання небезпеки українського “радянського та комуністичного сепаратизму” змусило Кремль “перестрахуватися”, що, у свою чергу, призвело до певної втрати “відчуття маси” у компартійних керівників України.

Не описуючи другого захоплення України більшовиками, зауважимо лише, що створений 28 листопада 1918 р. на території Росії Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ*) очолив Георгій П’ятаков, чий погляд (які не змінилися і в 1919 р.) щодо національного питання ми з’ясували раніше. Він організував ряд заходів з націоналізації підприємств, шляхів тощо. Однак цей уряд запам’ятався передусім своїми внутрішніми чварами, в ході яких виникало і питання про доцільність існування самого уряду. У листі до Сталіна від 7 грудня 1918 р. Георгій П’ятаков писав: «Якщо ви вважаєте наше існування зайвим, то скажіть, ми так і зробимо, але допускати, щоб Артем усе робив, опираючись на авторитет центру, [ми] не можемо. Прошу ваших конкретних вказівок для того, щоб знати бажання центра стосовно таких питань: 1. Чи вважаєте ви Тимчасовий уряд необхідним лише як фікцію чи як реальний керівний центр...»¹⁵ Відповіді на це питання нам знайти не вдалося. Але сам П’ятаков, як видно з його діяльності, вважав український уряд дійсним керівним центром, хоч і підпорядкованим в усьому ЦК РКП(б).

Постійні негаразди продовжувалися і в наступні тижні. На засіданні уряду від 16 січня 1919 р., присутніми на якому були переважно «праві», П’ятакова було звільнено із займаної посади. Керівником уряду на цьому ж засіданні було обрано Артема. Однак сам П’ятаков відмовився визнати законність такого рішення. Мотивував він свою позицію не якимись юридичними підставами, а суто партійною дисципліною. У протоколі

* Така абревіатура, можливо, внаслідок її не милозвучності, не є вживаною в історичній науці. Водночас слід зауважити, що у російському варіанті (ВРКПУ) така абревіатура є часто вживаною у різного роду документах урядових та партійних структур радянської України.

засідання уряду зазначено: «Тов. П'ятаков робить заяву, що, вважаючи для себе обов'язковими постанови ЦК РКП, що призначив його головою уряду, він вважає можливим для себе передати посаду голови уряду Артему лише після такого рішення Центрального комітету РКП»¹⁶. В оригінальній редакції це звучало так (з листа П'ятова до Леніна – Г.Є.): *“Получив полномочия от ЦК РКП я не считаю себя вправе это сделать без разрешения ЦК РКП. Прошу немедленно озвучить, разрешили ли вы передать председательские полномочия Артему”*¹⁷.

Ще більш відверто про причини свого небажання голосувати “за” чи “проти” зняття П'ятова висловився член уряду радянської України Василь Аверін (до речі, представник “катеринославців” у КП(б)У), який сам факт обговорення цього питання назвав «кроком, спрямованим на зменшення прерогатив ЦК РКП»¹⁸ (*повний текст заяви – див додаток*). Слід відзначити, що аргументація П'ятова та Аверіна дала результати. Партійну дисципліну члени уряду поважали: цей протокол підписав як голова уряду саме П'ятаков. Як самі заяви, так і реакція на них членів українського уряду зайвий раз незаперечно свідчать: про будь-яку самостійність чи навіть автономію українського уряду, до того ж у такому персональному складі, говорити не доводилось.

Такі роду суперечки між «лівими» та «правими» змусили Кремль усвідомити подальшу неможливість перебування П'ятова на цій посаді і погодитися із його відставкою. На прохання українських урядовців до України надіслали Християна Раковського, якого 24 січня 1919 р. було затверджено на посаді голови Тимчасового робітничо-селянського уряду України¹⁹. П'ятаков теж залишився в уряді. З 29 січня 1919 р. уряд УСРР став постійним. Його назвали, за аналогією з урядом РСФРР, Радою народних комісарів. Незважаючи на таку зміну у назві, до березня 1919 р. вживалася попередня – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Це пояснюється намірами легалізувати більшовицьку владу в Україні як народну, і, власне кажучи, було логічним продовженням попередніх рішень. Бо ж іще в “Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду

України» від 26 січня 1919 р. наголошувалося: «Задача Временного Правительства Рабочих и Крестьян Украины заканчивается созывом третьего Съезда Советов на Украине»²⁰ (*мова і орфографія збережена – Г.Є.*).

Саме Раковському, який не мав коріння в Україні, судилося бути ключовою фігурою у взаємовідносинах з ЦК РКП(б) протягом подальших трьох з половиною років. Його тодішнє бачення стосунків України з Кремлем було національно-нігілістичним, про що свідчить написаний ним власноруч проект постанови уряду. У цьому документі наголошується: «Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно»²¹ (*мова і орфографія збережена – Г.Є.*). Вживання самої «української назви» радянської уряду обґрунтовувалося Раковським необхідністю «сохранения в тайне того факта, что Временное правительство есть орган ЦК РКП»²². Таке ставлення до місця та значення уряду «незалежної» УСРР, головою якого він був, збереглося протягом 1919 р.

Деякий час пішов у Раковського на те, щоб сформувати уряд. У телеграфному повідомленні від 29 січня 1919 р. до Кремля він зазначав: «Лише вчора вдалося остаточно сформувати склад уряду, прийнятний для обох груп»²³. Варто відзначити, що головним у цьому повідомленні стало наголошення на «прийнятності для обох груп». Персональний склад не був сталим, однак загальної характеристики уряду це не змінювало. Ключові посади в ньому займали компартійні діячі, що мали певний досвід подібної роботи в Росії, але з Україною були мало знайомі. Приміром, очолити народний комісаріат військових справ було запрошено Миколу Подвойського, який на початку 1918 р. очолював такий же наркомат в РСФРР. Він хоча й був родом з Чернігівщини, але починаючи з 1901 р. весь час перебував у Росії.

Наркомом продовольства став Олександр Шліхтер, який до цього працював на подібних посадах в центральному уряді РСФРР та в російських регіонах. Незважаючи на те, що народився Шліхтер в Лубнах (нині Полтавської області), після

революції 1905-1097 рр. він в Україні не працював, відтак тих змін, що відбулися тут у воєнні, а особливо, в революційні роки, не сприймав і не відчував. Основним завданням наркому було збирання продовольства і відправлення його на північ. Ще 11 грудня 1918 р., тобто майже за місяць до свого офіційного призначення на посаду наркома (керівника відділу) продовольства, Шліхтеру були надані повноваження від українського уряду «на производство продовольственных заготовок по всем освобождаемом районе»²⁴ (цитовано мовою щоб не змінити заплутану граматику речення – Г.Є.). Плутанину, що відбувалася в радянському уряді України, характеризує призначення 17 січня 1919 р. на посаду завідувача відділом продовольства Андрія Бубнова, яке через два дні було доповнене призначенням Шліхтера «Уповноваженим Тимчасового робітничо-селянського уряду по продовольству»²⁵. Шліхтеру, тепер вже як представнику українського уряду, доручалося здійснювати продовольчі заготовки. Це було його основним завданням.

Не менш важливу посаду – наркома землеробства – обійняв Володимир Мещеряков, який хоч і перебував у 1918 р. на посаді секретаря та члена колегії Народного комісаріату землеробства РСФРР, але з українськими особливостями знайомим зовсім не був. Його, як прихильника великих земельних господарств, в Україну особисто запросив новоспечений голова українського уряду Х.Раковський.

Певний досвід керівної роботи (з березня 1918 р.) в Україні мав нарком внутрішніх справ, представник «лівих» Андрій Бубнов (певний час із 17 січня він разом із Шліхтером опікувався наркоматом (відділом) продовольства), але сам він був корінним росіянином, який до березня 1918 р. (за винятком нетривалого заслання в середині 1914 р. до Харкова) в Україні не працював. Відомим антиукраїністом був вже згаданий Артем (Сергєєв). До нього був близьким і – якщо можна так висловитись – не менш антиукраїнським у національному розумінні цього слова, нарком праці Борис Магідов, який таку ж посаду обіймав у сумнозвісній Донецько-Криворізькій республіці. Не можна зарахувати до тих, хто хоч трохи турбувався про захист інтере-

сів України і тодішнього керівника Української Ради народного господарства Еммануїла Квірінга, який був найяскравішим представником «катеринославців» у КП(б)У і який до останнього опирався створенню навіть обласної компартійної організації під назвою КП(б)У.

Не вдаючись до детального аналізу поіменного складу нового уряду радянської України (час від часу особовий склад та обов'язки його членів змінювалися), зазначимо, що серед реально впливових нових урядовців не знайшлося місця жодному з діячів, кого в той час (чи в майбутньому) можна було б віднести до національно-проукраїнських діячів, тобто націонал-комуністів чи, тим більше, «націонал-ухильників». Чи не всі бодай трохи впливові урядовці радянської України зразка 1919 р., за винятком хіба що Затонського та Коцюбинського, не були прихильниками надання національної форми української державності і розглядали Україну виключно як територіальне поняття.

Навіть повернення до України Миколи Скрипника, який у сформованому 29 січня уряді очолив «соціалістичну інспекцію і робітничий контроль»²⁶, не змінило ситуації – якогось реального впливу на визначення урядової політики, особливо з огляду на його критичне ставлення як до «лівих», так і до «правих», він не мав, а за результатами III з'їзду КП(б)У навіть не став кандидатом у члени ЦК²⁷. До того ж, згідно з директивами ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., навіть обмежена роль Скрипника нівелювалася: наркомат державного контролю РСФРР поширював свою діяльність на всі установи УСРР²⁸. Щоб не допустити якихось відхилень від лінії на злиття з Росією, у тому ж таки квітні Ленін надіслав в Україну Адольфа Йоффе, який, за словами вождя з листа до Льва Каменева* в Катеринослав, «потрібен не в Криму, а в уряді України на посту, який вибере Раковський для боротьби проти самостійності»²⁹. Про цю ж мету спряму-

* Зазначимо, що Каменев керував збором продовольства в Україні. І це при тому, що в УСРР був власний апарат, який мав займатися (і справді намагався) збором продовольства.

вання Йоффе на Україну йшлося і в листі секретаря ЦК РКП(б) Єлени Стасової до Раковського: «Спрямовуємо до Вас Йоффе, проведіть його в наркоми, бажано державного контролю, якщо не можна, то іншого, але важливо мати Вам в допомогу ще один централістський голос в Раднаркомі. Окрім того, введіть його в Українську Раду Оборони»³⁰. Завдання Кремля було виконано: Йоффе був призначений «членом Ради оборони та народним комісаром радянської соціалістичної інспекції»³¹.

Склалася така ситуація, що одна частина членів уряду (переважна частина «правих») взагалі себе і територію, якою вони управляли, мало ототожнювали з Україною, тоді як значна частина лівих стояла на такій позиції, яку, критикуючи П'ятакова, образно сформулював Ленін: «До чого всі ці самовизначення, коли є прекрасний Центральний Комітет у Москві!»³². Тобто для загальної оцінки цього уряду, особливо на початку його діяльності, цілком відповідною є надана Затонським характеристика «правих» в КП(б)У, у якій він наголошував на їх «негативному ставленні до України взагалі і, зокрема, до створення та зміцнення єдиного українського центру (хоча б і партійного)»³³.

Піддавшись ейфорії від досить таки успішного опанування більшої частини території України, більшовики на III з'їзді КП(б)У, що відбувся 1-6 березня 1919 року, хоч і незначною, але більшістю, ухвалили рішення про неприпустимість будь-яких угод з «дрібнобуржуазними» партіями в тактичних питаннях і про заборону надавати їх представникам місце в радах³⁴. І це при тому, що саме завдяки переходу від Директорії УНР до Червоної армії значної кількості повстанських загонів, у яких був сильним вплив прорадянських небільшовицьких партій («дрібнобуржуазних» – за визначенням комуністичних ідеологів), більшовикам і вдалося так швидко опанувати Україну. Немовби демонструючи свою самовпевненість, керівництво КП(б)У ухвалило додаткову постанову про українських лівих есерів та лівих бундівців, тобто про ті партії, які беззастережно приймали радянську форму влади. У цій резолюції зазначалося:

«Що ці партії, завдяки відходу, що все посилюється, робітничих і селянських мас до комунізму, з кожним днем послаблю-

ються, а не посилюються; що постійна угода з ними і визнання їх таким чином партіями соціальної революції могла б лише затримати цей відхід, підняти перед групами робітників і селян, що йдуть за ними, їх престиж, з'їзд ухвалює: будь-які угоди постійного характеру з цими партіями не припустимі. Можливі лише технічні угоди з окремим організаціями цих партій від випадку до випадку – для певних операцій»³⁵.

Незважаючи на «неукраїнськість» керівництва УСРР, наявність самого факту української державності та певної територіальної відокремленості від центральної Росії впливало на творення таких органів влади, які часом протистояли Кремлю, хоча спочатку і не в національному розумінні цього слова. Так, 6 березня 1919 р., після закінчення III з'їзду КП(б)У, на пленумі ЦК КП(б)У при обговоренні структури керівних партійних органів В.Затонський вніс пропозицію створити політичне і організаційне бюро для безпосереднього керівництва формально компартійними, а фактично й радянськими органами влади в Україні. Його пропозиція була затверджена. Відтоді політбюро ЦК КП(б)У стало основним осередком вирішення нагальних питань партійно-політичного характеру та визначення основних напрямків соціально-економічного й культурного життя в радянській Україні. У перший склад політбюро ЦК КП(б)У увійшли вже згадувані в тексті П'ятаков, Бубнов, Квірінг, Мещеряков та Раковський.

Слід відзначити, що на початку 1919 р. від «правих» і «лівих» в КП(б)У було взято не те, що сприяло б підвищенню авторитету більшовицької влади в суспільстві, а те, що його руйнувало. Приміром, позиція «правих» була більш лояльною до соціально-економічних вимог українського селянства, вони виступали проти реквізиційних засобів у стосунках із селянством. У записці уповноваженого РСФРР при уряді УСРР Давида Гопнера до Михайла Калініна наголошувалося на неправильності подібної позиції Артема, який критикував створення реквізиційних загонів та комбідів*, основним завданням яких був розкол села

*Члени комбідів отримували свій зиск не лише від реквізицій. Їм із бюджету Наркомату внутрішніх справ також платили заробітну

(«Тимчасове положення про волосні та сільські комітети бідноти», що на той час вже були ліквідовані в Росії, ще 13 січня 1919 р. було затверджене Тимчасовим робітничо-селянським урядом і підписане П'ятаковим³⁶). Причина реквізицій у записці визнавалася відверто: «Як би ми цього не бажали, але ми не маємо ресурсів засновувати продовольчу політику виключно на товарообміні»³⁷. Тобто неможливість запобігти реквізиціям, а відтак і загостренню стосунків із селянством, визначалася економічними чинниками. Щоправда, «контрреволюційними» оголошували саме тих селян, хто виступав проти примусового забирання у них хліба. Іншими словами – грабіжниками називали не того, хто грабував, а жертву грабунку, яка виявляла спротив. Окрім цього, вирішивши вже не приховувати свої цілі в аграрному питанні, компартійно-радянське керівництво взялося активно створювати радгоспи, тобто відмовилося від ідеї зрівняльного розподілу землі поміщицьких господарств, впровадження в життя якої стало одним із найважливіших чинників при захопленні ними влади.

«Праві» недовірливо ставилися до “революційності” (тобто здатності до збройної боротьби за свої права) українських селян, а відтак не вважали можливим опиратися на них у боротьбі за владу. Тож доволі скептичним і навіть негативним було їх ставлення до української державності, оскільки, на їх думку, це означало йти на непотрібні політичні поступки «дрібній буржуазії». «Ліві» натомість цю революційність визнавали і постійно наголошували на необхідності існування всеукраїнського партійного і радянського центру, що дозволило б цей рух опанува-

плату, розмір якої сягав 300 рублів. З урахуванням того, що комбід мав утворюватися у кожному селі, і таких оплачуваних посад мало бути 3, сюди додавалося ще й 600 рублів організаційних видатків, то кожен комбід коштував державі у 1 500 рублів на місяць. Оскільки усього було нараховано 34 559 сіл на території України, у наркоматі внутрішніх справ вимагали на фінансування комбідів лише на травень-червень 103 677 млн. рублів (ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.10-11).

ти. Однак вони занадто перебільшували вплив більшовиків на місцеві ради і на селянство. Навіть такі «ліві» як Затонський, не кажучи вже про росіянина Бубнова, виступали проти союзу з українськими боротьбистами. Причому значна частина «лівих» не бажала допуску боротьбистів до влади саме внаслідок сприйняття всього національного українського як ворожого, контрреволюційного. Адже боротьбисти суб'єктивно були прихильниками реального, а не декларативного розвитку українського народу, щоправда, досить часто їх вимоги мали переважно освітньо-культурний характер.

Така категорична опозиція в питанні про недопуск, здавалося б, союзницьких партій в ради зіграла згодом злий жарт із самими більшовиками, позбавивши їх впливу на селі. Постанова III з'їзду КП(б)У про недопуск до рад союзницьких партій була відмінена ленінським керівництвом 25 березня 1919 року³⁸, однак до боротьбистів компартійно-радянське керівництво України ставилося з великою підозрою. У листі до Леніна від 12 листопада 1919 р. від представників «федералістів» в КП(б)У політика українського керівництва стосовно прорадянських українських партій характеризувалася так:

«Через усю політику КПУ червоною ниткою проходить вкрай недовірливе ставлення до українських комуністичних груп і орієнтація на групи хоча й не комуністичні, але не заражені «сепаратизмом», часом такі, що зовсім не мають реальної сили, свого «мнимі величині» на кшталт меншовиків та лівих есерів. Як найбільш яскравий приклад можна навести директиви, що давалися оргбюро ЦК КПУ тим товаришам, які направлялись в Україну, про повне ігнорування боротьбистів /хоча вони мають під своїм впливом дуже велику кількість повстанців/ і всіляке сприяння лівим есерам, які ні в чому себе в Україні не проявили, а за своєю ідеологією нам зовсім чужі і ворожі»³⁹. Підтвердженням цих слів є рішення пленуму ЦК КП(б) від 2 серпня 1919 р., ухвалене у важких умовах наступу денікінських військ. При характеристиці боротьбистів у цьому документі наголошувалося: «ніяких поступок їм не робити, у друкованих виданнях розпочати кампанію, викриваючи їх дрібнобуржуазний харак-

тер; вимоги представництва в Раді оборони відхилити; грошей їм, в тому числі на підпільну роботу, не надавати»⁴⁰. Підкреслимо, що в цьому ж рішенні було сказано про те, що “субсидування” лівих есерів потрібно продовжувати⁴¹.

Звичайно, не доводиться говорити про те, що таке ставлення до боротьбистів було ініціативою лише тих комуністів, що працювали в Україні. Наситившись «іграми у самостійність» у першій половині 1918 року, втративши в результаті таких дій Фінляндію, більшовицьке керівництво над усе побоювалося подібної ситуації в Україні. Голова ВЦВК РСФРР Яків Свердлов писав 13 лютого 1919 р. Артему: «Дорогий Артем. Пишу це тільки тобі. Часом жах охоплює від хвили самостійності, що коїться і з України, і з Литви, і з Естляндії, і з Білорусії і т. ін. Де допуская цієї штуки. Стеж в усі очі. Не варто вести кампанію за нову військову політику в масі. Нехай це не виходить за межі партійних, сучо партійних кіл»⁴².

Побоювання були обґрунтовані, хоча б тому, що потяг до окремішності був цілком природним. Подібні настрої були поширені і серед комуністів з україномовних регіонів. Тому, як вже зазначалося вище, тих, хто міг використати радянську оболонку для створення національної по своїй суті державності, більшовицьке керівництво намагалося прибрати подалі від реальної влади. Ми вже розглядали, як обмежили діяльність Скрипника, а Василя Шахря, взагалі, виключили з партії. Більшовики самі себе намагалися переконати і запевнити інших, що національне питання з перемогою комуністів розв’язане і настав час зближення націй. Саме такими сентенціями була сповнена промова голови Раднаркому УСРР та члена політбюро ЦК КП(б)У Християна Раковського на ІІІ Всеукраїнському з’їзді рад, що розпочався одразу ж після закінчення партійного з’їзду. Зокрема, Раковський сказав таке: «... Ми покінчили з національними відмінностями, ми висунули на авансцену світової історії велику класову відмінність, поділ Європи на держави вже зникає в мороці минулого, тепер поділ проходить не за кордонами, а за класами»⁴³.

Однак сукупність кадрових рішень більшовицького керівництва поряд із більш відвертим, ніж це було 1918 року, відоб-

раженням свого ставлення до селянства (пріоритет великих радянських господарств плюс продрозкладка) призвели до неочікуваного самими більшовиками ефекту. У масових настроях не відбулося відторгнення радянської влади, зате дедалі популярнішими стають неможливі у самій Росії лозунги «ради без комуністів!». Це було несподіванкою для більшовиків, що вже вважали ідею рад винятково своїм здобутком. Виникла небезпека того, що їх переможуть їхньою ж зброєю.

У відповідь Україна була названа «куркульською країною», а ради без комуністів – немов би несправжніми радами. Здавалося б, такий розвиток подій можна було б передбачити. Бо ж усі добре розуміли, що, як визнавав у 1921 р. Затонський, радянська влада в Україну прийшла «не з регулярною Червоною армією, а з партизанськими загонами селянських революціонерів, котрі, щоправда, частенько перетворювалися в банди (Григор'єв і сотні більш дрібних), але тоді, в кінці 1918 і на початку 1919 років дали нам перемогу і над гетьманом, і над Петлюрою»⁴⁴. Тож цілком логічно, що коли повстанці побачили, що їх сподівання на більшовицьку владу не здійснюються, то вони повернули свою зброю проти своїх колишніх союзників. Такий перехід був оцінений більшовиками як «зрада», хоча саме вони не здійснили обіцяного і саме внаслідок зміни їх політики і відбувся антибільшовицький переворот у масових настроях. У резолюції пленуму ЦК КП(б)У, що відбувся 6-9 квітня 1919 р., ЦК КП(б)У наголошувалося:

«В сучасному становищі куркульська контрреволюція здійснює злісну демагогічну політику механічного поєднання контрреволюційних гасел з Радянськими, приховуючи свою куркульську погромну шовіністичну сутність більшовицькою фразеологією/, ми українські більшовики, ми за владу рад, але проти жидів, за самостійну Україну»⁴⁵.

Як видно із цитати, боротьба ускладнювалася національним моментом. Кремль усвідомив, що він у своїх намірах перестрахуватися від впливу українського націонал-комунізму на КП(б)У дещо «перестарався» з неукраїнським керівним складом в УСРР. Тому варто бути більш поблажливими до тих сил, які заявили

про непідтримку повстанського антибільшовицького руху. Насамперед це стосувалося боротьбистів. Тим більше, у Кремлі не без підстав вважали, що «єдиними претензіями цієї партії, з якою, безумовно, варто серйозно рахуватися, є питання національно-культурного порядку» (з листа Д.Гопнера до М.Калініна від 3 березня 1919 р.)⁴⁶. Близькою за позицією до боротьбистів була позиція тієї частини УСДРП незалежних, що відмовилися від спроб організувати повстання проти більшовицько-радянської влади. Вони стали називатися УСДРП незалежні-ліві.

Представників цих двох партій (УПСР (комуністів-боротьбистів) та УСДРП незалежних-лівих) більшовики погодилися ввести до урядових структур. 12 травня 1919 р. постановою ВУЦВК декілька боротьбистів було включено до складу РНК УСРР: М.Лебединець – нарком юстиції, М.Литвиненко – нарком фінансів, Г.Михайличенко – нарком освіти. Боротьбистам також було віддано посади заступників народних комісарів внутрішніх справ, народного господарства, продовольчих справ. Було також ухвалено рішення про включення до складу ВУЦВК представників УСДРП (незалежних-лівих).

Незважаючи на таке «введення» боротьбистів до складу уряду, вони все ж таки реально впливати на його рішення не могли. У зв'язку зі спробами порозумітися з боротьбистами ще 25 квітня 1919 р. Ленін писав Раковському: «В уряді треба їх зв'язати найточнішими директивам, поставити під найсуворіший нагляд і в разі їх найменшого відступу від лінії уряду в питаннях продовольчому, кооперативному, фінансовому і в питанні найтіснішого зближення з Росією підготувати вигнання їх з ганьбою»⁴⁷. Про справжнє ставлення Леніна до боротьбистів та про вимушеність їх введення до уряду свідчить надана вождем у цьому ж листі до Раковського характеристика цієї, здавалося б, союзницької партії: «Це мерзотники, захисники куркулів. Треба підняти проти них газетне цькування за їх захист куркулів і за лозунг – протидіяння централізації, вимагати від них викриття куркулів і боротьби проти вільного продажу хліба селянами»⁴⁸.

Відзначимо, що більшовицьке керівництво і Леніна особисто чи не найбільше турбувало саме це “протидіяння

централізації”. В умовах, коли поняття “централізація” і “соціалізм” були в розумінні більшовиків ледь не повними синонімами, така “протидія” справді розглядалася як “буржуазність”. Про це свідчать і слова із статті, написаної Християном Раковським вже наступного 1920 року. Керівник формально незалежної УСРР вказував: “Кордони між соціалістичними державами мають політичний характер, перетворюючись у звичайні адміністративні кордони”⁴⁹, а “тенденція соціалістичної революції є політичний і економічний централізм”⁵⁰. Саме щоб зменшити наявні у суспільстві “антицентралізаційні” настрої більшовики і вирішили збільшити представництво боротьбистів у владі. Проте спроби більшовицького керівництва введенням боротьбистів до складу Раднаркому УСРР заспокоїти розбурхане невиконанням обіцянок про надання землі та запровадженням продрозкладки селянське море не мали суттєвого успіху, хоча й на певний час послабили гостроту боротьби.

На відміну від 1917 р. (і як наслідок діяльності більшовиків) у суспільстві поширилися не стільки антиросійські настрої, стільки антиєврейські. Однак вони мали не “національну”, а “класову” основу. Наявність формальної української державності (це все-таки була УСРР, а не РСФФР) суттєво зменшувало негативне ставлення народних мас до росіян як зовнішнього загарбника. Тоді як ненависну селянам політику на місцях досить часто реалізовували більшовицькі діячі, що мали єврейські прізвища. Головний редактор друкованого органу ЦК КП(б)У газети «Коммунист» Максиміліан Савельєв у доповідній записці до ЦК КП(б)У, поданій в середині липня 1919 р., підтверджував факт підтримки більшовиків значною частиною єврейства: «Коммунистическая партия Украины имеет оплот в пролетарских массах городов, в поддержке ее значительной частью мелкобуржуазными слоями городской бедноты, а отчасти служилой интеллигенции /еврейской/, и в некоторых отдельных случаях средней буржуазией /тоже еврейской/, в связи с национальными вопросами по преимуществу»⁵¹

Про «класовий», а не «національний» характер антиросійських і насамперед антиєврейських настроїв писали у своєму

листі до ЦК РКП(б) П.Попов, А.Зорін та Ларик: «Если к этому прибавить, что города на Украине имеют в большинстве своем русско-еврейский характер, а деревня – чисто украинский, что борьба против помещиков сливается, в представлении крестьянина, с борьбой против русских и поляков, что борьба с лавочником и ростовщиком сливается с борьбой с еврейством, что чиновник, полицейский, «пан» – ассоциируется так же с русским и поляком – то станет вполне понятной вся сложность и запутанность классової и національної боротьби на Україні».

Одним із наслідків такого «злиття» класової боротьби з національним питанням стало поширення антисемітизму. Підкреслимо, це стосувалося насамперед стихійного антибільшовицького руху. Такий стан речей змусив більшовиків замислитись над національною складовою кадрової політики. 30 травня на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за пропозицією Бубнова було ухвалено рішення про заміну на радянських посадах євреїв неєвреями⁵². Проти такого рішення протестував П'ятаков, який заявив: «Піддатися паніці і зробити з факту наростання (*антиєврейських настроїв* – Г.Є.) архі-опортуністичний і безумовно неправильний висновок про необхідність усунути з радянських посад євреїв, або, в крайньому разі усунути якомога більше, означає лише сприяти тому процесові, про який я говорив вище. Селянин має працювати разом з євреєм і переконатися, що не всі євреї спекулянти»⁵³.

Небажання замінювати євреїв на радянських посадах мало ще одну вагому причину, про яку ми вже частково згадували. В умовах антиселянської політики та недовіри більшовицького керівництва до представників українських прорадянських партій знайти потрібну кількість людей з «неєврейськими» прізвищами було надзвичайно важко або й, взагалі, неможливо. Компартією-радянське керівництво України зразка 1919 р. негативно ставилося до представників будь-яких інших політичних сил та навіть й у думках своїх боялося допустити існування «українськості» у своєму середовищі. Це небажання «українськості» вилилося в недооцінку важливості національно-культурних вимог українців, за що Ленін піддав жорсткій критиці

керівників УСРР на VIII Всеросійській конференції РКП(б), яка відбулася 2-4 грудня 1919 р. Суперечка дійшла до того, що деякі з керівних діячів, як наприклад Яків Дробніс та Андрій Бубнов, безпосередньо звинуватили Леніна в тому, що він їх закликає до блоку з боротьбистами. Вождь категорично заперечив таке трактування свого виступу та закликав до створення такого «блоку з селянством» в Україні, який існував наприкінці 1917 та на початку 1918 року⁵⁴.

У цьому та інших виступах Леніна червоною ниткою звучить ідея перехоплення у своїх політичних суперників (у цьому випадку – боротьбистів) привабливих для народних мас гасел, і водночас – недопущення до реальної влади тих, для кого такі народні гасла були не тактичною, а стратегічною програмою діяльності. Адже у протилежному випадку в Україні могла б створитися «боротьбистська» країна рад. Тому Кремль вимагав термінових змін у тактиці більшовиків України. Однак ще більше керівництво РКП(б) боялося поставити на чолі України таких більшовиків, які б не лише тактично, а й ідейно сприйняли народні гасла та уклали справжній союз з боротьбистами. Тому, розкритикувавши позицію Раковського та Мануїльського в національному питанні, Ленін, на відміну від схожої ситуації зі Скрипником у 1918 р., не лише не позбавив їх реальної влади в Україні, а й доручив їм найважливіші посади в керівництві УСРР наступного, 1920-го року. І це незважаючи на те, що у 1919 р., на відміну від весни 1918 р., більшовики втратили владу в Україні передусім внаслідок власної діяльності, а не через зовнішні сили.

Такі дії Кремля пояснюються просто: радянська, але небільшовицька чи проукраїнська Україна Кремлю була зовсім не потрібна, оскільки вона була б економічно не вигідною для більшовицького центру. Тож зайві були і ті більшовики, для яких національне питання було справді важливе. Про те ж, що Миколу Скрипника Кремль сприймав як справді проукраїнського діяча, свідчить і створення у травні 1918 р. при Московському комітеті РКП(б) Української комуністичної організації (УКО), серед головних ініціаторів якої був саме Скрипник⁵⁵. У цю

організацію, за самим її визначенням, входили ті українські комуністи, для яких національне питання займало далеко не останнє місце. Слід підкреслити, що УКО зіграла важливу роль наприкінці 1919 р., при визначенні основ подальшої політики більшовиків в Україні. УКО солідаризувалася із позицією Павла Попова, фактично підтримавши федералістів в КП(б)У. Про подальше (після грудня 1919 р.) існування цієї організації, синонімом якої для керівництва РКП(б) в листопаді-грудні 1919 р. був термін «група Попова»⁵⁶, невідомо.

3.3. Україна як ресурсна база «світової революції».

У попередньому підрозділі ми звернули увагу на те, що про українських, тобто таких, що думали про національні інтереси України, діячів у 1919 р. в керівництві УСРР майже не було, або ж вони не мали жодного впливу. Однак українська форма радянської державності залишалася: це допомагало не лише захопити владу, а й певним чином нівелювало складнощі управління Україною, які, безумовно, посилювалися б у випадку формального ігнорування національно-державних прав українців. Хоча цього разу ідею незалежності радянської України більшовики не пропагували, однак вони не наполягали й на протилежному. Для боротьби з Директорією УНР вигідним було збереження ззовні ознак національної державності. То яку ж є мету ставили більшовики при опануванні України? Навіщо навіть неприхильні до української державності компартійні діячі погоджувалися використовувати державницькі атрибути?

Шукаючи відповідь на це питання слід звернути увагу на міжнародне становище. Після поразки Німеччини у Першій світовій війні в Європі посилювався революційний рух. Знаючи це більшовицьке керівництво сподівалося, що «невдовзі відбудеться революція на Заході, яка *a posteriori* виправдає вчинок, здійснений в жовтні 1917 року»⁵⁷. Йдеться про те, що більшовики захопили владу в країні, яка за всіма марксистськими канонами ще не дозріла до соціалістичної революції. Відтак у 1919 році, особливо у його першій половині, однією з основних цілей більшовицького керівництва було розпалювання «революційної пожежі» на Захід –

організацію, за самим її визначенням, входили ті українські комуністи, для яких національне питання займало далеко не останнє місце. Слід підкреслити, що УКО зіграла важливу роль наприкінці 1919 р., при визначенні основ подальшої політики більшовиків в Україні. УКО солідаризувалася із позицією Павла Попова, фактично підтримавши федералістів в КП(б)У. Про подальше (після грудня 1919 р.) існування цієї організації, синонімом якої для керівництва РКП(б) в листопаді-грудні 1919 р. був термін «група Попова»⁵⁶, невідомо.

3.3. Україна як ресурсна база «світової революції».

У попередньому підрозділі ми звернули увагу на те, що про українських, тобто таких, що думали про національні інтереси України, діячів у 1919 р. в керівництві УСРР майже не було, або ж вони не мали жодного впливу. Однак українська форма радянської державності залишалася: це допомагало не лише захопити владу, а й певним чином нівелювало складнощі управління Україною, які, безумовно, посилювалися б у випадку формального ігнорування національно-державних прав українців. Хоча цього разу ідею незалежності радянської України більшовики не пропагували, однак вони не наполягали й на протилежному. Для боротьби з Директорією УНР вигідним було збереження ззовні ознак національної державності. То яку ж є мету ставили більшовики при опануванні України? Навіщо навіть неприхильні до української державності компартійні діячі погоджувалися використовувати державницькі атрибути?

Шукаючи відповідь на це питання слід звернути увагу на міжнародне становище. Після поразки Німеччини у Першій світовій війні в Європі посилювався революційний рух. Знаючи це більшовицьке керівництво сподівалося, що «невдовзі відбудеться революція на Заході, яка *a posteriori* виправдає вчинок, здійснений в жовтні 1917 року»⁵⁷. Йдеться про те, що більшовики захопили владу в країні, яка за всіма марксистськими канонами ще не дозріла до соціалістичної революції. Відтак у 1919 році, особливо у його першій половині, однією з основних цілей більшовицького керівництва було розпалювання «революційної пожежі» на Захід –

без цього більшовики не бачили свого майбутнього. Про такі наміри більшовиків відверто говорилося у «Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України» від 26 січня 1919 р.:

«Ми переконані, що нашою революцією ми надаємо суттєву допомогу нашим братам, російським робітникам і селянам, а також розпалюємо революцію на Балканському півострові, в Румунії, в Бессарабії, в Буковині, в Галичині, в Польщі і створюємо економічну опору для торжества пролетарської революції в Німеччині»⁵⁸.

Ці наміри слід враховувати при визначенні місця і значення України у більшовицькій політиці. Промовисто про зв'язок між опануванням України та завданнями Кремля у «західному» напрямку висловився у своїй доповіді на III з'їзді КП(б)У нарком військових і морських справ УСРР Микола Подвойський:

«Организующим центром мировой революции является Российская Социалистическая Федеративная республика. Если бы потребовалось дать определение тому положению, в каком находится Украина, можно было бы сказать: на Украине сейчас находится центр тяжести в деле защиты всей России, а следовательно и мировой революции»⁵⁹.

Концентрація в руках держави усіх наявних матеріальних та продовольчих ресурсів була одним із найбільш характерних рис більшовицького правління. Вона давала змогу зосередити в певному місці і в певний час якомога більше сил, але, внаслідок відсутності економічних стимулів, гальмувала розвиток продуктивних сил, що робило неможливим відновлення матеріальних ресурсів країни у достатній мірі. У першу чергу це стосувалося продовольства. У постанові від 19 січня 1919 р. про призначення Шліхтера на посаду «уповноваженого» з продовольства наголошувалося:

«Цією постановою підкоряються розпорядженням тов. Шліхтера на вказаній території всі без винятку установи і організації як продовольчі, так і громадські, якщо їх робота пов'язана з продовольчою справою. Всі розпорядження т. Шліхтера в галузі продовольства підлягають негайному виконанню. У випадку невиконання ким-небудь його розпоряджень або інших дій,

що можуть дезорганізувати продовольчу справу, т. Шліхтеру надається право: а) усіх винуватців цього притягати до Революційного суду; б) піддавати негайному арешту з донесенням про кожний випадок при причини арешту Відділу Юстиції»⁶⁰.

З наведеної постанови можна зробити беззаперечний висновок про те, що «викачування» з України продовольства було найбільш нагальною потребою для Кремля. Ця думка підтверджується й одним з перших декретів українського радянського уряду під керівництвом Раковського. Ним стало рішення про надання продовольчої допомоги РСФРР. Цей уряд, «не будучи (за визнанням Раковського – Г.Є.) по существу самостоятельным»⁶¹, 2 лютого 1919 р. видав декрет, у якому, з метою «якнайшвидшого і найповнішого постачання продовольством голодуючих робітників РСФРР», наголошувалося на такому плані дій:

«Рада Народних комісарів України пропонує Народному комісаріату продовольства негайно видати інструкцію, яка б регулювала справу постачання продовольством Півночі, поклавши в основу таке:

1. На Комісаріат продовольства покладається організація і керівництво справою постачання Півночі продовольством.

2. До справи заготівлі і вивезення на Північ надлишків продовольства залучаються як українські, так і центральні кооперативні об'єднання РСФРР.

3. До справи організації постачання продовольством Півночі залучаються представники Всеросійської ради професійних спілок, Московського центрального робітничого кооперативу, продорганів Петрограда і Москви і Профцентру.

4. Розрізнене вивезення з України предметів продовольства окремими організаціями і особами забороняється»⁶².

Це рішення, безумовно, було викликане нагальними потребами радянської Росії. На той час в Росії внаслідок розладнання економіки, що значно прискорилося з приходом більшовиків до влади, гостро відчувався брак продовольства. Варто підкреслити, що саме помилки більшовиків у керівництві економікою значною мірою спричинили нестачу продовольства в радянсь-

кій Росії. Адже аналіз перспектив господарського будівництва РСФРР (без території України), зроблений наприкінці травня 1918 р. на I з'їзді ВРНГ РСФРР, переконливо доводив, що «радянська Росія хліба має» і для задовільного постачання необхідне покращення продовольчої організації⁶³. До цього ж висновку спонукає аналіз довоєнної ситуації з виробництвом зерна в Російській імперії – український хліб в основному йшов на експорт, а не до центральної Росії, тобто загалом у внутрішньому споживанні Росія обходилася без українського хліба. Однак з приходом більшовиків ситуація на продовольчому ринку значно погіршилася. Наскільки погіршилася – видно із наведених цитат про «голодування Півночі». Подібні «зміни» в організації продовольчої справи тепер Кремль намагався втілити в Україні, оскільки вони давали миттєвий «результат», хоча й позбавляли бажання працювати на перспективу. Щоб отримати продовольство ще до початку березня 1919 р., «для укріплення продовольчого апарату України партійні організації пролетарських центрів Росії надіслали 2 700 осіб членів партії та робітників-активістів»⁶⁴. Це вже не беручи до уваги власні українські продовольчі загони.

Здобуття продовольства стало питанням виживання більшовицької влади. Її першочергове завдання в Україні зводилося до викачування якомога більшої кількості продовольства. Однак відразу приступити до відвертої реквізиції продовольства більшовики не могли: спочатку варто було опанувати якомога більшу частину території України та якось утвердити свою владу там. Адже боротьба з Директорією тривала, причому не лише воєнними засобами, а й дипломатичними. Тому у проекті розпорядження РНК РСФРР, написаним Леніним ще в січні 1919 року, тобто вже після захоплення Харкова більшовиками, наголошувалося: «1. Послати максимум грошей до Харкова. 2.) ВРНГ – якнайнегайніше туди мануфактури та ін... 3) створити центр у Харкові... Людей послати, організаторів хоч би кілька, – знайомих з продовольчою справою»(питання обговорювалося на засіданні Ради Оборони РСФРР 17 та 27 січня)⁶⁵.

Людей, «знайомих з продовольчою справою», було негайно надіслано. Яскравий приклад забезпечення подібного роду

«спеціалістами» є нарком продовольства Олександр Шліхтер, який на початку 1918 р. працював наркомом продовольства РСФРР, а з березня і до грудня 1918 р. побував надзвичайним продовольчим комісаром РНК РСФРР в Сибіру, В'ятській, Пермській, Уфимській, Тульській та Курській губерніях. На Україну відразу ж почав поширюватися, щоправда в дещо менших від РСФРР масштабах, більшовицький досвід монополізації продовольчих ресурсів в руках держави. А ця держава, як видно зі слів керівників РНК УСРР, була єдина. Ще 26 січня 1919 р. було встановлено хлібну монополію, а 5 лютого, в розвиток цього рішення було видано декрет РНК УСРР «Про вилучення хлібних надлишків і встановлення твердих цін на них»⁶⁶.

Продовольча політика РНК УСРР була під пильним контролем Кремля і безпосередньо ним скеровувалася. 26 січня 1919 р. у газеті «Правда» була надрукована стаття Леніна, у якій він радо сповіщав: «Просто таки величезними є надлишки хліба в Україні, і Радянський уряд України пропонує нам допомогу»⁶⁷. Вождь 19 лютого 1919 р. у пропозиціях до постанови ЦК РКП(б) про продрозкладку в Україні писав: «Надлишок радимо визначити максимальний, наприклад, 500 мільйонів пудів по всій Україні, а для розверстки взяти одну п'яту або одну десяту частину»⁶⁸.

Українські урядовці, знайомі із реаліями України, не змогли наважитися на таку відверту брехню про «надлишки зерна». Однак, наголошуючи на майже вдвічі меншій цифрі «надлишків», вони після ухвалення рішення про продрозкладку поставили собі за мету зібрати 140 млн. пуд хліба. Визначення «надлишку» в явно завищених розмірах давало свосередні ідеологічні переваги при здійсненні продрозверстки: мовляв дивіться, у вас хліба хто знає скільки, а ми беремо лише невелику його частину. У промові на конференції залізничників 16 квітня 1919 р. Ленін визнавав: «Із *завоюванням України* і зміцненням Радянської влади на Дону наша сила міцнішає»⁶⁹ (*виділення наше – Г.Є.*). Тепер можна було думати й про поширення своєї влади за межі колишньої Російської імперії.

Виразно мету приходу більшовиків в Україну висвітлює постановою ЦК РКП(б) від 2 березня 1919 р. «Про продовольчу полі-

тику». Промовистою характеристикою розуміння Кремлем суті української радянської державності є вже сама резолюція, написана в кінці документа рукою В.Леніна: «Утверждено 2.III. в бюро Ц.К.Р.К.П., как директива для Украинской Р.К.П. и для Украинского Советского правительства. 2.III.1919 Ленин»⁷⁰. Це запис зайвий раз свідчить про розуміння Кремлем так званої «незалежності» УСРР. Водночас у змісті постанови чітко проглядається, що для більшовицького керівництва сфера економіки, і особливо продовольча справа та все пов'язане з нею, були найбільш небажаними для будь-яких виявів самостійності УСРР.

Жорсткі дії у царині «продовольчої політики» обґрунтовувалися реальною небезпекою того, що «порівняно багаті, але все ж обмежені продовольчі та товарні ресурси України швидко вичерпаються та зникнуть в канали спекуляції»⁷¹. Якщо перевести це із мови агітаційно-пропагандистської на мову економічних показників, то ця ж думка виглядатиме так: реальна небезпека полягала в тому, що більшовицьке керівництво може втратити найвагоміший засіб контролю над «пролетарськими» центрами якщо воно втратить можливість виключно із своїх рук утримувати місто. А це могло статися, якщо б селяни продали, а не віддали під страхом примусу, свій хліб якимось іншим заготівельникам, чи то приватним, чи то кооперативним. Без жорстких засобів у заготівлі продовольства більшовики так би і не отримали його у своє розпорядження, оскільки пропонувати що-небудь українському селянину в обмін Москва не мала наміру. У директиві з цього приводу відверто наголошувалося: «Заготівлю хліба для робітників та армії України *та голодної півночі* (виділення наше – Г.С.) можна здійснити лише при хлібній монополії /розкладка – метод/». Цими справами мав займатися український народний комісаріат продовольства (компрод) України, що мав право відмінити постанови місцевих органів влади та під страхом відповідальності перед судом революційного трибуналу вимагати безумовного виконання всіх своїх розпоряджень⁷².

Ми не будемо детально зупинятися на методах продовольчих заготівель та намаганнях більшовиків по-комуністичному

організувати сільське господарство. Підкреслимо тільки, що на відміну від Росії, де землю таки роздали селянам, а не створювали «комуністичні господарства», в Україні політика більшовиків в аграрній сфері була абсолютно не прийнята селянами. Варто також зауважити, що в названій директиві на компрод України було покладене «зобов'язання поставити півночі до 1 червня 50 млн. пуд. хліба». Діючи «в інтересах постачання голодної півночі та армії РСФРР», Кремль наголошував: «Українська армія забезпечується запасом продовольства на базах не більше, аніж на півтора місяці», – мабуть, щоб не забувала про завдання постійно поповнювати запаси та більшу їх частину відправляти на північ, – а «компрод у справі перевезень продовольства для півночі та перекидання своїх заготівельних експедицій – прирівнюється в правах до воєнних органів»⁷³. Тобто це була не заготівля хліба, а в прямому значенні цього слова війна проти українського селянства, тим більше, що вже у середині квітня 1919 р. Ленін говорив про можливість взяти хліб у розмірі 100 мільйонів пудів⁷⁴. Щоб був зрозумілий порядок цифр, зауважимо, що протягом усього 1918 р. Кремль з підвладної йому території заготовив, за твердженням Леніна, 95 млн. пуд.⁷⁵ З певних причин, про які йтиметься далі, здійснити у повній мірі стягнення з України запланованої кількості хліба Кремлю не вдалося. Хоча точну достовірну цифру встановити немає можливості, але за наявними в радянській історіографії даними, за продрозкладкою наркомпрод УСРР заготував до червня 1919 р. 10,5 млн. пудів хліба, причому, як визнавав ще Юрій Кондуфор, ця цифра набагато менша від справжньої, оскільки «неможливо було врахувати найбільших витрат хліба – на армію, якій у більшості випадків місцеві органи відпускали хліб прями з повітових, волосних та сільських зсипних пунктів»⁷⁶.

Виразно цілі Кремля щодо України висловив Яків Свердлов у своєму виступі на III з'їзді КП(б)У, що відбувся 1-6 березні 1919 р.: «Ви знаєте, що спасіння всієї революції, не лише російської, але й міжнародної, знаходиться в руках України. Ви маєте знати, що *Російська революція переживає дуже критичний період внаслідок розладнання транспорту, з одного боку і*

розладнання продовольства – з іншого. І продовольство, і паливо мається тут, в Україні, і те, й інше можна отримати з України за умови, якщо будуть створені міцні державні установи»⁷⁷ (*виділення наше – Г.Є.*). Він закликав більшовиків України «визначити лінію практичної роботи, що надасть вам можливість піти на допомогу Півночі, що голодує, зруйнованим на Півночі місцевостям. Піти на допомогу осередку Російської революції»⁷⁸.

Навряд чи можна назвати «допомогою» ту ситуацію, коли весь продовольчо-реквізичний апарат було «імпортовано» з центральної Росії. «Нікому будувати Радянську владу, нема ніякого апарату»⁷⁹, – писав Ленін навесні 1919 р. про труднощі в Україні, постійно наголошуючи також на наявності в Україні такого негативного (для більшовиків, звичайно) явища як «партизанщина». Потрібно лише додати, що після перемоги у світовому масштабі з промислово розвинутих країн більшовики збиралися отримати “допомогу” машинами та обладнанням. І саме українська «партизанщина» завадила здійсненню цих загарбницьких планів Кремля.

Ця та інші подібні настанови та директиви центру призвели до цілком передбачуваного ставлення членів більшовицької партії до України. У листі до політбюро ЦК РКП(б) від 21 листопада 1919 р. Павло Попов, що був одним з найбільш впливових проукраїнських (в національному сенсі цього слова) комуністів і перебував восени 1919 р. в Москві, ставлення членів більшовицької партії до України характеризував так: «Серед рядових російських робітників встановився погляд на Україну як на московську колонію, з інтересами якої рахуватися “не прийнято”»⁸⁰. Варто підкреслити, що в 1919 р. переважна частина керівництва КП(б)У всіляко сприяли зміцненню таких поглядів. Це не є якимось нонсенсом, оскільки багато з них прийшли в Україну з Росії і головною метою їх діяльності було здійснення «світової революції», а першим кроком на цьому шляху вони вбачали спасіння більшовицької влади в Росії. То ж про інтереси України не йшлося, та й багатьма більшовиками як в радянській Росії, так і в Україні, вона не сприймалася як реальне державне утворення.

Підтвердженням такому ставленню до України є мандат заступника наркома продовольства РСФРР Миколи Брюханова, виданий йому урядом радянської Росії 19 травня для заготівель продовольства в Україні та Криму. По-перше, немає ніяких ознак того, що цей мандат якимось узгоджували, бодай формально, з українським компартійним керівництвом. Він навіть написаний не для подання уряду України, а для використання у повсякденній діяльності на місцях. По-друге, основною метою називалося вжиття заходів «по усилению *государственных* продовольственных заготовок Наркомпрод РСФСР», (замість закреслених двох слів Ленін власноруч вставив слово «государственных»), що виділене у нашому тексті курсивом – *Г.Є.*)⁸¹. Ще двічі довелося Леніну закреслити в цьому документі слово «РСФРР», щоб хоча б формально не виглядало, що Україна – це територія Росії. Однак сам факт існування першого варіанта показово свідчить про реальне ставлення Кремля до радянської державності України. По-третє, згідно з цим документом «всі розпорядження Брюханова підлягають негайному виконанню. Всі органи та установи, всі службові особи і всі організації зобов'язані виконувати усі його вимоги»⁸². Тобто цей мандат надавав Брюханову неосяжні права у хлібозаготівлях та не встановлював йому жодних меж, за які не можна було виходити під час збирання та відправки продуктів до Росії. Зауважимо, у той час компрод України був самостійним наркоматом.

Заради справедливості слід зазначити, що більшовики примусові заходи у своїй діяльності почали застосовувати не відразу. На початку березня Шліхтер підкреслював: «Наркомпрод поки що ще не став на точку зору примусового вилучення хліба»⁸³. Спочатку більшовики спробували діяти в Україні переважно «економічними» методами. Термін «економічні» взято в лапки не дарма, оскільки, як вже зазначалося вище, реального товарного забезпечення для закупівлі хліба у Кремля не було, а реквізоване у «буржуазії» золото вони спрямовували на боротьбу за «світову революцію» у Західну Європу, а отже, для закупівлі хліба у селян використовувати ці цінності не мали наміру. Спроба застосувати товарообмін ні до чого позитивного призвести не могла, оскільки

ки, як зауважував Ю.Кондуфор, не було можливості «повністю заплатити за хліб товарами»⁸⁴. А от гроші надіслати в Україну вони, звичайно, могли. Доречно проаналізувати використання радянських грошових знаків на селі, бо ж отримати продовольство за допомогою купівлі було все-таки легше, аніж робити це насильно, та й позитивний досвід 1918 р. у більшовиків був.

Враховуючи визначене в попередньому розділі ставлення більшовицького керівництва до емісії, наведемо лише один приклад того, чим оберталось застосування «економічних методів» продовольчих заготівель на селі. Для цього проаналізуємо записку Гопнера до Калініна від 12 березня 1919 р. У ній йшлося про «закупівлі» хліба у селян. Цікаво, що автор цілком свідомо виступає проти насильницьких дій, віддає перевагу пропагандистським заходам, хоча і є представником Кремля у «незалежній» УСРР. Розповідаючи про такі закупівлі в Мелітопольському та Олександрівському* повітах, він обурюється «непрофесійними» діями колег-заготівельників: «У названих районах селяни охоче засипають хліб по 6 руб. за пуд, але заготівельники хліба, що нахлинули, не поцікавившись ціною хліба, відразу розповсюдили на це регіон тверду ціну 16 руб. 50 коп., чим викликали справжнє сум'яття в лавах селян»⁸⁵.

Зауважимо, що «тверда» ціна на хлібні культури для Катеринославської губернії, яку ще 16 січня 1919 р. встановив уряд, становила за жито – 14,5 руб. за пуд; пшеницю – 18,75; овес – 14,0; ячмінь – 13,5; просо – 15,5⁸⁶. Ю. Терещенко у своїй монографії вказує на те, що загальноукраїнська ціна була 16 руб. 90 коп. за пуд, і її зниження стало місцевою ініціативою⁸⁷. Як бачимо, повпреда Кремля обурило те, що агенти заготівельних організацій запропонували за хліб «тверду» ціну, за яку, до речі, в Росії селяни хліб здавати не хотіли, оскільки добре знали ціну тим «грошам». Для порівняння вкажемо, що в середині травня 1919 р. ринкова ціна одного пуду пшеничного борошна в Києві становила 619 руб. за пуд, а житнього – 441 руб.⁸⁸.

* Олександрівськ у 1921 р. перейменовано на Запоріжжя.

Таким чином в українських селян під машкарою закупівлі просто забирали хліб, тобто шляхом обману робили з них цілком «добровільних» донорів більшовицької влади. Відразу переходити до примусової продрозкладки не було сенсу – набагато більше можна отримати шляхом друкування незабезпеченої товарами грошової маси. Аналіз економічних показників доводить, що у заготівельній кампанії 1918-1919 р. більшу частину продовольства вдалося отримати ще саме завдяки емісії, а не примусовим заходам. За оцінками середини 1920-х років вартість вилученого за допомогою емісії перевищувала отримане за допомогою продрозкладки трохи більше як у 4 рази⁸⁹. Такі дані підтверджуються і тим фактом, що офіційний перехід до політики примусового стягнення «надлишків урожаю 1918 року» відбувся після опублікування 12 квітня 1919 р. декрету РНК УСРР про продрозкладку⁹⁰. Згідно цієї постанови продрозкладка мала дати 140 млн. пудів хліба. Це була лише половина від наявних, за визначенням українського керівництва, надлишків у розмірі 278 780 тис. пудів хліба⁹¹.

Наступного дня відбулося засідання ЦК РКП(б), у протоколі якого було зазначено: «Нині необхідно звернути особливу увагу на Україну, де немає жодного апарату з продовольства. Тов. Сталін вважає необхідним перевернути усю політику Наркомпроду і відправити усю колегію, включаючи і тов. Фрумкіна і Цюрупу, на місце, на Україну»⁹². У результаті було ухвалено рішення про спрямування в Україну Льва Каменєва та Матвія Муранова⁹³, перший з яких на той час входив до складу політбюро ЦК РКП(б), а другий – був кандидатом до оргбюро ЦК РКП(б). Тобто продовольче питання визнавалося Кремлем ключовим на цьому етапі.

Та не хлібом єдиним була цінна Україна для Кремля. Паливо та метал були також надзвичайно важливими ресурсами, особливо з огляду на перебудову економіки на «воєнний лад». У постанові ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р. наголошувалося, що «найбільш настійним завданням на Україні є максимальне використання палива, металу, наявних заводів і майстерень, а також запасів продовольства»⁹⁴. Варто звернути увагу на вжитий

термін – «використання», бо про розвиток за тих умов навіть не йшлося. Як зауважив Станіслав Кульчицький, «державні органи по-хижацькому використовували ресурси, якими почали розпоряджатися, спрямовуючи їх на виготовлення «ударної» продукції і зовсім забуваючи про потреби повсякденного життя»⁹⁵. Підкреслимо: йдеться про виготовлення такої продукції, володіння якою допомагало контролювати владу у Росії та надавало змогу готуватися до «визвольного» наступу на Європу. У 1918 р. усі внутрішні ресурси РСФРР було кинуте на підготовку армії. Лише за 1918 р. вироблена зброя у два рази перебільшувала за своєю кількістю ту, що була зібрана після розпуску російської армії⁹⁶.

Завдяки такому масовому виробництву зброї лише з вересня до грудня 1918 р. вдалося збільшити чисельність армії з 600 тис. осіб до 2 млн. 116 тис.⁹⁷ Але внутрішні запаси Росії, по суті, вичерпалися. Тепер, маючи на меті підготовку до подальших «визвольних походів», настала черга викачувати українські ресурси. Відповідно до завдань «світової революції» це насамперед, звісно, були метал, вугілля, продовольство. Реально запропонувати щось для адекватного обміну Кремль не міг, окрім, хіба що, агітаційної літератури. З цього приводу Юрій Кондуфор наводив такі цифри: «Лише з 6 травня по 27 червня 1919 р. продовольчими загонами було розповсюджено серед селян 1017 бібліотечок, (15 089 брошур), 449 комплектів декретів (4 129 екземплярів), 4 325 відозв, резолюцій, 309 листівок наркомпроду та Наркомзему, багато газет, журналів та іншої літератури – усього більше 25 тисяч екземплярів»⁹⁸.

У більшовицькій ідеології такого роду донорство України вважалося священним її обов'язком. Микола Подвойський на III з'їзді КП(б)У України так охарактеризував місце і роль України в більшовицьких планах: «Эта ослабленная Украина вынуждена будет все же питать и содержать крупную армию. Этого мало: она должна дать жизненные соки голодающим северным губерниям и питание углем и металлом как своим, так и российским заводам и фабрикам». Таке бачення «обов'язків» України було лейтмотивом більшовицької політики в 1919 р.

Але ресурси треба було не лише зібрати, а й доставити. Олексій Риков, який на той час був головою ВРНГ, 4 березня 1919 р. у своїй промові на пленумі Московської ради зауважував, що в Україні “на поверхні землі” вже міститься 100 млн. пуд. вугілля, але внаслідок розладнання залізниць, «вивезти його так само важко, як вивезти з Волги хліб або отримати із Царицина нафту»⁹⁹: Оскільки централізація і націоналізація усіх галузей економіки більшовицьким керівництвом розглядалася як невіддільна складова соціалізму, то з метою покращення ситуації Кремль вважав за необхідне встановити повний контроль над залізницями.

11 грудня 1918 р. відділ залізниць України в українському уряді очолив Афанасій Жарко, який, як вже згадувалося вище, вважав, що українські селяни “нічого проти злиття” з Росією не мали. Згодом, однак, виявилось, що отримавши посаду, цей урядовець почав відстоювати пріоритетність на території України українських радянських органів влади, а відтак і власні владні повноваження, тобто заважав “злиттю”. Наведемо такий приклад: 15 січня 1919 р. нарком шляхів сполучення РСФРР Володимир Невський (Феодосій Кривобоков) спробував запровадити практику видання наказів та розпоряджень, для своїх українських колег. Зокрема, до українського уряду була надіслана телеграма про передачу 7 паровозів з України до Росії. Реакція його українських колег не забарилася. Вже 16 січня 1919 р. за ініціативою Афанасія Жарка було ухвалено декрет про націоналізацію залізниць України. А на засіданні уряду 21 січня після розгляду заяви Жарка про взаємини з наркоматом шляхів сполучення РСФРР було ухвалено таке рішення: “Надіслати Леніну таку телеграму: голові РСФРР тов. Леніну, копія Наркомшлях тов. Невському. Оскільки Українська Радянська Соціалістична Республіка ще не визнана Росією – розпорядження і телеграма за №5211 від 15 січня має бути відмінена”¹⁰⁰.

У Кремлі, ймовірно, так не вважали. Тому Невський надіслав нову телеграму, в якій вже говорив про включення українських залізниць безпосередньо в мережу залізниць Росії. Незважаючи на усю свою залежність від ЦК РКП(б), на засіданні українсько-

го уряду 30 січня 1919 р. це питання так і залишили невірешеним¹⁰¹. Незабаром вже за ініціативою самого Леніна на засіданні Ради Оборони РСФРР 17 лютого 1919 р. було ухвалено рішення про необхідність скасування комісаріату шляхів України¹⁰². Звичайно, йшлося у першу чергу про залізничне сполучення. Однак відверте скасування цієї установи могло викликати небажану реакцію, а тому через «поступки самостійним тенденціям»¹⁰³ Кремль погодився зберегти цей наркомат. Натомість у вже згадуваній директиві ЦК РКП(б) від 8 квітня про стосунки наркоматів шляхів сполучення РСФРР та УСРР говорилося так:

«Українські залізниці становлять нерозривну частину Російської залізничної сітки і керуються Народним комісаріатом шляхів з Москви, і НКШ України підпорядковується всім директивам НКШ РСФР... Ні в якому разі недопустима така конституція взаємовідносин НКШ та НКШУ, яка пропонується в телеграмі Жарка від 6.04, згідно якої заходи, перш ніж здійснитися на ділі, повинні стати предметом особливих відносин між НКШ і НКШ України»¹⁰⁴.

З цієї телеграми можна зробити також висновок про триваючий опір українських урядовців діям Кремля, спрямованим на скорочення їх повноважень. Саме завдяки цьому зберігав своє існування наркомат шляхів сполучення УСРР, хоч його самостійність була суто формальною. Будь-які власні ініціативи українських працівників не віталися, оскільки заважали централізації. Проте остаточно рішення про об'єднання наркомату шляхів сполучення УСРР та РСФРР було ухвалене на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 15 серпня 1919 р.¹⁰⁵

Підводячи підсумки підрозділу зауважимо, що більшовикам Україна в 1919 році була потрібна насамперед як джерело паливних та продовольчих ресурсів. З метою отримання бажаних ресурсів, більшовицька політика, «умеющая быть гибкой, непредвиденной, умеющая лавировать, отступать и нападать в зависимости от необходимости»¹⁰⁶, могла змінюватися до безкінечності, лише б це допомогло отримати бажане. Однак постійна невідповідність обіцянок і реальних дій збурила українське селянство, і воно піднялося на повстання. У своїх намаганнях

здобути ресурси для «світової революції», що могла б теоретично виправдати захоплення влади більшовиками у відсталій країні та практично забезпечити прискорення її індустріального розвитку, більшовики залишили поза увагою той факт, що «на Україні вирішальним моментом є настрої села»¹⁰⁷. Як 12 листопада 1919 р. справедливо зауважували у своєму листі до ЦК РКП(б) П.Попов, А.Зорін та Ларик «Центральна Рада, Гетьман, Директорія, Радянська влада, як створені, так і повалені були не пролетаріатом і буржуазією, а саме селом»¹⁰⁸. Тобто саме повстали українські селяни завадили вже запланованому «визвольному походу» Червоної армії в Європу, насамперед на Румунію, в радянську Угорщину та Словаччину.

З економічного боку, від цього виграла Європа, програла Україна. Адже сил на те, щоб втримати у своїх руках Україну, у Кремля вистачило. Щоправда, задля цього довелося піти на значні поступки в національно-державному будівництві і навіть (частково) в економічній політиці. Однак згодом нестачу коштів на фінансування індустріалізації, які більшовики могли б отримати із Західної Європи у разі гіпотетичної (а більшовикам тоді здавалося – цілком реальної) перемоги там «світової революції», Кремль значною мірою компенсував за рахунок України, перш за все – за рахунок українського селянства.

Більшовицьке керівництво не могло досягнути неосяжного, але добре вчилося на своїх помилках. Втративши Україну в 1919 р., воно вирішило діяти в 1920-му році в аграрному та національному питанні більш обережно, залишивши зі своїх негативів 1919 р. лише найнеобхідніше – продрозкладку. Справжній акт помсти, що одночасно став превентивним засобом впливу на українців з метою збереження своєї влади в УСРР, було здійснено Кремлем в Україні на початку 1930-х років.

3.4. Промисловість та фінансові взаємовідносини.

Виконання зазначеної в попередньому підрозділі потреби – викачування з України продовольчих та паливно-металургійних ресурсів – здійснювалося в умовах існування формальної української державності. З одного боку, це допомагало Крем-

здобути ресурси для «світової революції», що могла б теоретично виправдати захоплення влади більшовиками у відсталій країні та практично забезпечити прискорення її індустріального розвитку, більшовики залишили поза увагою той факт, що «на Україні вирішальним моментом є настрої села»¹⁰⁷. Як 12 листопада 1919 р. справедливо зауважували у своєму листі до ЦК РКП(б) П.Попов, А.Зорін та Ларик «Центральна Рада, Гетьман, Директорія, Радянська влада, як створені, так і повалені були не пролетаріатом і буржуазією, а саме селом»¹⁰⁸. Тобто саме повстали українські селяни завадили вже запланованому «визвольному походу» Червоної армії в Європу, насамперед на Румунію, в радянську Угорщину та Словаччину.

З економічного боку, від цього виграла Європа, програла Україна. Адже сил на те, щоб втримати у своїх руках Україну, у Кремля вистачило. Щоправда, задля цього довелося піти на значні поступки в національно-державному будівництві і навіть (частково) в економічній політиці. Однак згодом нестачу коштів на фінансування індустріалізації, які більшовики могли б отримати із Західної Європи у разі гіпотетичної (а більшовикам тоді здавалося – цілком реальної) перемоги там «світової революції», Кремль значною мірою компенсував за рахунок України, перш за все – за рахунок українського селянства.

Більшовицьке керівництво не могло досягнути неосяжного, але добре вчилося на своїх помилках. Втративши Україну в 1919 р., воно вирішило діяти в 1920-му році в аграрному та національному питанні більш обережно, залишивши зі своїх негативів 1919 р. лише найнеобхідніше – продрозкладку. Справжній акт помсти, що одночасно став превентивним засобом впливу на українців з метою збереження своєї влади в УСРР, було здійснено Кремлем в Україні на початку 1930-х років.

3.4. Промисловість та фінансові взаємовідносини.

Виконання зазначеної в попередньому підрозділі потреби – викачування з України продовольчих та паливно-металургійних ресурсів – здійснювалося в умовах існування формальної української державності. З одного боку, це допомагало Крем-

лю, оскільки значною мірою знижувало гостроту національно-визвольного руху. Недарма ж Раковський писав, що необхідно зберігати в таємниці той факт, що радянський уряд є орган ЦК РКП(б)¹⁰⁹. Однак сама наявність централізованого українського центру, нехай і такого, що був органом ЦК РКП(б), змушувала представників цього органу якоюсь мірою турбуватися про розвиток УСРР. А це вже *a priori* передбачало відповідальність за розвиток України. Врешті, навіть якщо все село було «куркульським», то життя «пролетарського» міста потрібно було якось організувати. Відтак між РНК УСРР та РНК РСФРР у будь-якому випадку мали існувати якісь фінансово-економічні взаємовідносини, у ході розвитку яких уряд радянської України мав відстоювати права України як територіального об'єднання, хоча б з метою здобуття авторитету більшовицької влади та покращення господарських показників.

Організація радянським урядом України господарського життя у республіці відбувалося не на пустому місці. Чималий вплив на стан речей мали не лише директиви ЦК РКП(б), а й місцева ситуація, що склалася в результаті діяльності попередніх урядів, що діяли в Україні. Особливо значний взаємозв'язок і взаємовплив спостерігався у фінансовій сфері. Насамперед він полягав у тому, що на відміну від грудня 1917 р. більшовицька влада тепер законодавчо не забороняла українські гроші. Так, наприклад, у одному з поточних наказів комісару банків України Петра Корольова, датованому 1 червня 1919 р., йдеться про те, що щоденні залишки каси треба показувати по роду грошей, якими були “кредитні білети російського зразка, кредитні білети українські, облігації займу свободи, серії та зобов'язання Державного казначейства, купони, розмінна монета”¹¹⁰. Тому перед тим, як перейти до аналізу фінансово-економічних відносин Кремля та керівництва РНК УСРР, варто у найбільш загальних рисах охарактеризувати фінансові взаємовідносини з Кремлем нерадянських державних об'єднань – Української Держави та УНР доби Директорії, які були національно та, що особливо підкреслювали більшовики, класово ворожі до радянської Росії.

З кінця квітня до грудня 1918 р. влада в Україні належала гетьману Скоропадському. Основним економічним партнером Української Держави стала Німеччина. Однак аналіз фінансових взаємин, зокрема, ставлення до російського рубля, змушує говорити про певну підконтрольність гетьманського уряду більшовицькій Росії. Адже у той самий час, коли більшовики України ставили своїм завданням об'єднатися з Росією (І з'їзд КП(б)У у липні 1918 року), дійсний в Україні гетьманський уряд, попри те, що був формально «незалежний» та «класово» ворожий до РСФРР, по суті, визнавав російський рубель, що постійно знецінювався, однією зі своїх державних грошових одиниць.

Мало того, до самого кінця свого існування гетьманський уряд так і не спромігся на вихід із рубльової зони. Незважаючи на ряд підготовчих у цьому напрямку кроків, які аналізує у своїй монографії Павло Гай-Нижник, остаточного розриву з рублем за гетьманату не відбулося. На це вплинуло, як зауважує цей історик, і те, що «розлучення з рублем нова консервативна влада планувала здійснити поступово і планомірно, на цивілізованому рівні»¹¹¹, і те, що значна частина проросійськи налаштованих промисловців просто не бажала, попри всю свою ворожість до більшовиків, достатньо поривати з російським рублем¹¹². Слід зауважити, що вільне обертання російської грошової одиниці (а перші радзнаки із “пролетарською” символікою з'явилися лише в березні 1919 р.) в Україні не лише руйнувало вітчизняний фінансовий ринок¹¹³, але й надавало можливість більшовицьким силам за рахунок самої Української Держави вести підривну роботу проти гетьманату. Тим більше, що ще Центральною Радою 6 січня 1918 р. вартість карбованця була прирівняна до рубля¹¹⁴.

Більш рішуче в економічному плані повелася Директорія УНР, що своїм декретом від 4 січня 1919 р. встановила як єдиний платіжний засіб в Україні власні грошові знаки – карбованці та гривні¹¹⁵. На жаль, історія не залишила часу на те, щоб гідно оцінити цей крок українських урядовців. Можливо, активність більшовицьких військ не в останню чергу зумовлювалася саме цим фактом створення повністю відокремленої від російського

рубля грошової одиниці? Утім, це лише припущення (врешті, проти УНР воювали не лише більшовики), а фактом є те, що територія під владою УНР стрімко скорочувалася. Тож через деякий час єдиною можливістю поповнення державної скарбниці УНР стала грошова емісія. Це, у свою чергу, зумовило стрімке падіння вартості українських грошей. Однак один з провідників фінансової політики Директорії УНР Борис Мартос все-таки з гордістю підкреслював, що гроші УНР до самого кінця її існування мали більшу вартість, аніж радянські та денікінські кредитні знаки¹¹⁶.

Щоб не було подібних фінансово-економічних проблем у взаємовідносинах з радянською Україною, уряд УСРР, як це вже відзначалося вище, був безпосередньо підпорядкований ЦК РКП(б). Але офіційно 26 січня 1919 р. побачила світ Декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду, у якій заявлялося про те, що спільна боротьба проти буржуазії робить у майбутньому неминучим «об'єднання Української Радянської Республіки з Радянської Росією на засадах соціалістичної Федерації»¹¹⁷. Тобто на момент проголошення Декларації визнавалося відокремленість радянської України від РСФРР. Питання про форму об'єднання, як наголошувалося у цьому документі, мав вирішити III Всеукраїнський з'їзд рад¹¹⁸. Однак, враховуючи настрої народних мас, і на цьому з'їзді компартійне керівництво вирішило відкласти формальне входження України до складу радянської Росії на майбутнє. Кремль був змушений погодитися на існування формальних ознак української державності (термін «незалежність» фактично не вживався), серед яких найважливішою було існування в Україні власного уряду та підконтрольних йому структур. Питаннями розвитку промисловості та фінансування економіки опікувалися такі складові частини РНК УСРР як Українська рада народного господарства (УРНГ) та наркомат фінансів, формальне існування яких Кремль був змушений дозволити.

Незабаром виявилось, що навіть формальні ознаки державності України створювали цілком реальні бюрократичні перешкоди у викачуванні ресурсів з республіки. Водночас при

ретельному дослідженні взаємин між УСРР та РСФРР в економічній сфері, що існували протягом перших двох місяців 1919 р., впадає к вічі відсутність будь-яких суперечок в управлінні українською промисловістю. Все це має цілком буденне пояснення: українських господарських органів як самостійної чи автономної одиниці просто не існувало. Справа в тому, що до березня 1919 р. роботою Української ради народного господарства, яка здійснювала управління усією промисловістю України, керувала надіслана з Москви тимчасова комісія ВРНГ на чолі з Нікітіним.

Ще 2 січня 1919 р. на засіданні президії ВРНГ Росії Нікітіна було визначено уповноваженим з організації промисловості на підконтрольній більшовикам* території України¹¹⁹. Через тиждень на подібному засіданні було вирішено, що організовувати господарче життя в Україні має комісія у складі 5 осіб¹²⁰. А вже 14 січня було остаточно узгоджено це питання. Склад комісії зріс до 7 осіб, визначено було також персональний склад. Рішення президії ВРНГ виглядало так: “Назначить А.Я.Никитина, В.М. Бажанова, Н.М.Федоровского, С.С.Ландау, М.Н.Гурвича, Л.Д.Цимермана, А.П.Шеломовича членами комиссии ВСНХ РСФСР при Рабоче-Крестьянском правительстве Украины, утвердив президиум комиссии в составе А.Я.Никитина, В.М.Бажанова и Н.М.Федоровского”¹²¹.

Члени комісії виїхали з Москви 16 січня 1919 р. і прибули до Харкова 21 січня, тобто ще до приїзду Раковського. 28 січня 1919 р. три члени цієї комісії – Нікітін, Федоровський та Бажанов – були введені до колегії Уккреднаргопу¹²², яка, власне кажучи, і визначала поточні дії влади в царині економіки. 27 лютого 1919 р. під час розмови з головою іногороднього відділу ВРНГ РСФРР Георгієм Гербеком А.Нікітін так охарактеризував розподіл повноважень в Українській раді народного господарства: “Тепер становище таке: Президія шість осіб: Квірінг голо-

* 3 січня 1919 р. Червона армія зайняла Харків, 18 – Полтаву, 21 – Луганськ, 26 – Катеринослав; 6 лютого – Київ, 2 березня – Херсон, 12 – Миколаїв, 20 – Жмеринку; 6 квітня – Одесу, 12 Житомир тощо.

ва, П'ятаков, Рухимович, я, Бажанов, Федоровський. Я завідую Фінансово-економічним відділом, Бажанов Вугільним, Федоровський та Рухимович Металу, Гурвич Хімвідділом, Овчинников Текстиль, Ландау Продрозметом*, Цимерман Матеріальним и Транспорту, Потапов Іногороднім, Шеломович у відділі Металу Паровозобудівним відділом, Дьяков Укрголовцукром, Майзель Тютюн, Марков Центроспирт. Як бачите, усі москвичі, а президія – це комісія, оскільки П'ятаков не буває”¹²³. Тобто до названих у рішенні президії ВРНГ РСФРР від 14 січня 1919 р. осіб додалися ще такі кремлівські посланці як Овчинников, Потапов, Дьяков, Майзель та Марков. Усі важливі галузі української промисловості виявилися під безпосереднім управлінням московських представників.

Імовірно, навіть до Еммануїла Квірінга, Мойсея Рухимовича та Георгія П'ятакова була певна недовіра. Тому, щоб ні на йоту не відступати від інтересів центру, завідувачам відділів і членам комісії, що прибули на тимчасову роботу до Харкова з Москви, було заборонено ставити будь-які питання в президії УРНГ без узгодження та попереднього висновку комісії. Також у комісії перед будь-якими кадровими призначеннями в галузі народного господарства попередньо обговорювалися усі кандидатури¹²⁴. І лише після таких попередніх обговорень і реального ухвалення рішень ці питання виносилися на Президію УРНГ. Тобто усі важелі впливу на економічне життя України були до березня 1918 р. безпосередньо в руках ВРНГ. Суперечностей між центром та українським субцентром економічної влади не виникало з тієї простої причини, що власне українського субцентру просто не існувало. Сказане Нікітіним про визначальну роль комісії ВРНГ в управлінні українською економікою підтверджується і з інших джерел. Так, у звіті про роботу комісії, датованому 3-м березня 1919 р., місце та значення комісії описувалося так:

«Фактично всю роботу Уккранаргоспу веде наша комісія. В усіх відділах керівну роль як завідувачі та члени колегії відіг-

* Продрозмет – агентство з продажу та розподілу металів відділу металів УРНГ.

рають члени комісії. Засідання президії (ВРНГ – Г.Є.) по суті є засіданнями комісії, з місцевих сил присутні зазвичай не більше двох. Всі справи, які вирішує президія, попередньо обговорюються комісією. Робота дружна як всередині комісії, так і в Уккруднаргоспі. Ніякого розпилення комісії немає. Нікітін користується великим авторитетом і повністю об'єднує роботу комісії та всього Уккруднаргоспу, ніяких непорозумінь на діловому ґрунті не існує. Нікітін входить від Уккруднаргоспу в малій Раднарком головою»¹²⁵.

Діяльність комісії була тимчасовою: вона мала працювати 2 місяці¹²⁶. Про те, що така робота була тимчасовим відрядженням свідчить надання членам комісії добових у розмірі 1/30 від їх заробітної плати, які нараховувалися поряд із основною зарплатою¹²⁷. Принагідно зазначимо, що тим членам комісії, яких зараховували на постійну службу до Уккруднаргоспу (тобто роботодавцем був вже український субцентр влади), добові вже не платили¹²⁸, отож серед москвичів охочих залишитися було мало.

Поряд із керівними функціями комісія ВРНГ виконувала й організаторські завдання. Мало того, формально основним її завданням була саме організація місцевих органів управління промисловістю. Саме із формуванням власного українського апарату Уккруднаргоспу, який у своїй діяльності орієнтувався б передусім на вказівки РНК УСРР, слід пов'язувати спроби ВРНГ узаконити безпосередній контроль над економікою України: 3 березня 1919 р., ще до завершення роботи комісії ВРНГ в Україні, у Москві «президія ВРНГ висловилася за пряме управління народним господарством радянських республік на засадах “демократичного централізму”»¹²⁹. В рішенні ВРНГ, зокрема, наголошувалося: «Ухвалити положення про порядок фінансування радянських республік, що утворені на території колишньої Російської імперії, на загальних засадах через відповідні наркомати»¹³⁰.

Не останню роль у такому рішенні ВРНГ зіграла оцінка українських реалій головою комісії ВРНГ РСФРР в Україні Нікітиним. Ще у згаданій вище розмові з Гербеком Нікітін наполягав на приїзді в Україну члена Президії ВРНГ, заступника голови

ВРНГ Ломова (Георгія Опокова), який відповідав у ВРНГ за постачання палива. Від приїзду Ломова – наголошував Нікітін, “буде залежати вирішення питання взаємин з Росією”¹³¹. Ломов не приїхав, хоча без контролю з боку Кремля III з’їзд КП(б)У не залишився – участь у роботі з’їзду взяв Яків Свердлов, який на той час був другою особою у Кремлі. Але, на думку Нікітіна, його приїзд не дав очікуваного результату. Оцінюючи хід III з’їзду КП(б)У голова комісії ВРНГ в УСРР телеграфував у Москву: “Партійний з’їзд відбувається під знаком ліваків та сепаратизму. Якщо не буде авторитетної і твердої підтримки, здорова течія може бути придушена і це сумне явище на з’їзді буде зафіксоване. Тоді буде важко і пізно. Не розуміємо причин повільності і відсутності відповіді”¹³².

Незважаючи на перемогу на цьому з’їзді “ліваків” (секретарем ЦК КП(б)У було обрано П’ятакова, а “правому” ЦК КП(б)У з’їзд висловив недовіру), діяльність уряду радянської України було схвалено. Однак певний вплив на дії українських урядовців з’їзд, безумовно, мав. На засіданні РНК УСРР 7 березня, вже наступного дня після завершення партійного з’їзду, було ухвалено два рішення, у яких висловлювалося бачення подальших фінансово-економічних стосунків з Кремлем. У першому з них було зазначено про необхідність «об’єднати ВРНГ РСФРР та Українську раду народного господарства в єдину систему з тим, щоб УРНГ з Москви одержувала директиви»¹³³.

Бачимо суттєву відмінність в українських та російських урядовців стосовно бачення розвитку економічних взаємин. Позиція росіян полягала у ліквідації УРНГ та пов’язаних з економікою наркоматів або підпорядкуванні їх на правах обласних відділень відповідним російським наркоматам. Українські ж урядовці наполягали на тому, щоб усі свої дії щодо України в економічній сфері Кремль узгоджував з Уккранаргоспом і вів усю свою роботу через українські урядові структури.

Спочатку формально переміг український підхід у вирішенні цього питання. 25 березня президія ВРНГ після заслуховування доповідей Квірінга та Архангельського, ухвалила постанову, якою передбачалося об’єднати товарні фонди РСФРР та УСРР з

розподілом їх за загальними встановленими нормами Комісією використання при ВРНГ; встановлення спільного для обох республік виробничого плану; фінансування промисловості УСРР ВРНГ через РНГ України. Було підкреслено, що “питання націоналізації і організації виробництва на території УСРР вирішуються РНГ України”¹³⁴. Однак незабаром виявилось, що це було не відмовою Кремля від спроб ліквідувати не потрібні для централізованої держави рудименти економічної автономії у вигляді українських управлінських структур, а лише відтермінуванням цього процесу у часі. Вже 8 квітня 1919 р. президія ВРНГ ухвалює рішення про фінансування промисловості України з другої половини 1919 р. за кошторисами окремих наркоматів¹³⁵, тобто йшлося про наміри ліквідувати у близькому майбутньому ті українські урядові структури, що діяли в царині економіки. Показовою для компартійного керівництва є думка, висловлена на початку 1919 р. головою ВРНГ Олексієм Риковим у розмові із співробітником газети “Экономическая жизнь”: “Необхідно прагнути до повної єдності економічної політики радянських держав. Ця єдність може бути досягнута лише за умови існування єдиного економічного центру для всіх цих держав...”¹³⁶ Таким чином, термін “незалежність” відносно радянських держав розповсюджується головним чином на національно-культурне життя цих держав.

«Перенесення» ліквідації формальних ознак автономії України в царині економіки не зовсім задовольнило Кремль. Уже через чотири дні, 12 квітня 1919 р. було ухвалено спільну постанову ВРНГ РСФРР та РНГ УСРР, у якій наголошувалося на необхідності введення на території України усіх тих монополій, які існували вже у РСФРР. Водночас наголошувалося, що «фінансування окремих галузей промисловості може провадитися безпосередньо Вищою радою народного господарства на загальних підставах»¹³⁷. Тобто «окремі» галузі промисловості могли бути вилученими з підпорядкування Уккраднаргоспу ще до ліквідації останнього. Слід зауважити, що ухвалення такого рішення 12 квітня зовсім не означало, що до цього часу не було подібних дій. Так, приміром, постановою ВРНГ РСФРР

від 13 березня 1919 р., напередодні закінчення роботи комісії ВРНГ в Україні, Юзівський, Макіївський та Петровський заводи було оголошено власністю РСФРР та виділено з підлеглими їм вугільними копальнями у «Державний Південноросійський Металургійний трест»¹³⁸. Однак формальності все-таки вимагали якоюсь мірою зважати на український уряд. Розпочатий процес централізації фінансів і промисловості завершився постановою ВЦВК РСФРР від 1 червня 1919 р. «Про воєнно-політичний союз з Україною»¹³⁹.

У вищезгаданій постанові РНК УСРР від 7 березня 1919 р., поряд із питаннями про ВРНГ, йшлося також про рішення «об'єднати банківську справу обох республік з тим, щоб Народний банк Росії поширив свої дії на українську територію». Таким чином формально «незалежна» радянська Україна начебто добровільно відмовлялася мати свої гроші. І знову таки підкреслимо: окремої фінансової системи і власної грошової одиниці в УСРР і на той час не було. РНК УСРР відмовлялася не від власних грошей, а від намірів їх мати. Цей наголос важливий, оскільки іноді дослідники вважають, що, мовляв, якщо уряд радянської України від чогось відмовлявся (власних грошей, політичних та економічних повноважень тощо), то це ледь не автоматично означає, що він мав усе це раніше. А так було далеко не завжди.

Цікавий факт для порівняння: Ташкентське відділення Народного банку мало право на випуск радянських грошових знаків і навіть у квітні 1919 р. ці права було розширено¹⁴⁰, а українські банки грошовими знаками мав право забезпечувати лише наркомат фінансів РСФРР¹⁴¹. До того в Україні, незважаючи на існування посади комісару банків України, яку ще з початку січня 1919 р. обіймав Петро Корольов, не було республіканського централізованого банківського центру. Натомість з березня 1919 р. існувало три окружних контори (Київська, Харківська, Одеська), що безпосередньо підпорядковувалися керівництву Народного банку РСФРР. Кожна з таких контор обслуговувала приблизно третину території України. Приміром, Харківська окружна контора обслуговувала Харківську, Пол-

тавську та Катеринославську губернії УСРР¹⁴². У таких умовах не доводиться говорити навіть про формальну незалежність радянської України.

Серед нечисленних досліджень російських науковців панує думка про фінансово-економічну допомогу Кремля Україні у цей період. Цієї позиції, приміром, дотримуються упорядники збірника документів «Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками» (М., 1996). На підтвердження цих думок наводяться формальні рішення вищих органів влади РСФРР, у яких справді йдеться про надсилання коштів в Україну, навіть в період так званої «незалежності» УСРР, тобто до укладення воєнно-політичного союзу УСРР та РСФРР 1 червня 1919 р. Таких рішень у згаданому збірнику документів справді наведено достатньо. Приміром, 25 березня у постанові РНК РСФРР йшлося про 125 млн. руб. для України, 27 березня 500 млн. було спрямовано на фінансування промисловості УСРР, 8 квітня – 100 млн. руб. надано наркомату шляхів сполучення України для виплати заробітної плати залізничникам за квітень 1919 р.¹⁴³ тощо. Але чи свідчить це про фінансову допомогу Кремля Україні?

Справа в тому, що у всіх цих і подібних їм прикладах йдеться про «фінансування», тобто надсилання грошей, до України. Оскільки основним, або, як зауважує англійський історик Едвард Карр, “єдиним суттєвим” джерелом «доходів» була емісія¹⁴⁴, то цілком можливим стає факт «фінансування» української промисловості з Москви. Так, звичайно, частину надрукованих грошових знаків Москва могла віддати Україні «безоплатно, тобто дарма». Але навіть не виникає сумнівів у тому, що при безперервному друкуванні грошей, отримати переваги може лише та сторона, яка є власником друкарського верстату. Механізми донорства саме з українського боку видно із вищенаведеного прикладу із «закупівлею» хліба за “твердими цінами”. Подібна ситуація була і з іншими товарами – гроші на їх «фінансування» Кремль справді надсилав. Адже для такого «фінансування» не треба було збирати податки, організувати реальне виробництво з метою взаємовигідного обміну (торгівлі). У цьому випад-

ку хіба що виробництво паперових грошей збільшувалося, але за них Кремль отримував реальні товари.

Цікаво, що грошові знаки, які вже нічого не коштували в Москві, чим далі від центру, мали більшу вартість. Так, М. Дмитрієнко наводить такий приклад, характерний для 1919 року: у той час, як фунт хліба у Росії коштував 12 рублів, в Україні його ціна була 2,5 рублі, фунт цукру відповідно 80 рублів та 4 рублі¹⁴⁵. Та й психологічно важко було українцям відмовитися від погляду на гроші як реальне мірило вартості товару. Вводив спочатку в оману селян і той факт, що фінансове становище Української Держави у 1918 р. було відмінними від більшовицької Росії, відтак українці до безмежної емісії, тобто такої, що є одним із визнаних засобів боротьби з цим же селянством, ще не звикли. Можливо, не останню роль у довірливому ставленні українських селян до «радзнаків» на першому етапі їх існування в 1919 р. зіграв вільний обіг російського рубля ще при гетьманському уряді, про що йшлося вище. Тим більше, що до захоплення більшовиками України вартість російських рублів в Україні була на порядок вищою, аніж в Росії, що стало наслідком відносної закритості кордонів.

У постанові РКП(б) від 8 квітня 1919 р. наполегливо пропонувалося основні господарчі органи повернути з Києва до Харкова¹⁴⁶ (до Києва уряд перебрався в другій половині березня 1919 р. на виконання рішень III Всеукраїнського з'їзду рад). Так зручніше було Кремлю. Політбюро ЦК КП(б)У було ближче до місцевих проблем, тому цю пропозицію насмілилося відхилити. Однак зовсім зігнорувати настанови Кремля Київ не наважився. Відтак харківським представництвам господарських установ збільшили повноваження¹⁴⁷. Слід зауважити, що це квітнєве рішення українського керівництва не суперечило його ж рішенням про переїзд: ще на засіданні РНК УСРР від 7 березня, де було ухвалено рішення про переїзд Уккранаргоспу до Києва, зазначалося: «Відділи важкої індустрії залишаються в Харкові»¹⁴⁸. А на закиди політбюро ЦК РКП(б) стосовно того, що асигнування, спрямовані на фінансування промисловості, не доходять до підприємств, керівники КП(б)У цілком резонно відповіли,

що «головна причина – нестача коштів». Ще однією причиною було названо якраз те, що ці кошти йшли не через Укрраднар-госп, а іншими шляхами¹⁴⁹.

Незаперечним свідченням усвідомлення Кремлем життєво важливого для нього донорства України є різко негативна реакція центру на спроби Києва власними силами якось вирішити проблему нестачі грошових знаків. Складність із фінансуванням змусила українських компартійних керманічів на початку травня 1919 р. розглянути «Тези з питання про загальне фінансове становище» (10 травня цей документ був зареєстрований у ЦК КП(б)У)¹⁵⁰. Наголошуючи на тому, що «найменша затримка в обігових коштах загрожує надзвичайно серйозними наслідками для всієї ходи революції в Україні», автори цих «тез» стверджували: «В порівнянні з наслідками безгрошів'я – розладнанням народного господарства, транспорту, продовольчих операцій, землеробства, хвилюванням серед робітників та червоноармійців, недостатній мобілізації та постачання армії та ін., – потрібно відсунути на задній план самі собою цілком слухні міркування про бажану єдність валютної системи, про неминучу при існуванні різнорідних грошових знаків, спекуляції на валюті, навіть про неминуче знецінення менш популярного знаку»¹⁵¹. Слушність висловлених у «тезах» думок усвідомлювали найбільш централізаторськи налаштовані діячі ЦК КП(б)У, серед яких головної скрипки на той час відігравав Раковський. Вони були змушені враховувати економічні реалії і намагалися якось вирішити проблеми господарського життя.

Вже 9 травня 1919 р. на засіданні уряду було ухвалено постанову РНК УСРР «Про розподіл грошових знаків». У ній, зокрема, зазначалося: «Внаслідок критичного становища з грошовими знаками Рада народних комісарів України постановляє: а) випустити в обіг наявні запаси карбованців; б) продовжити їх друк і дозволити Одесі друкувати Одеські гроші; в) доручити здійснення цієї постанови Комісару банків України тов. Корольову. 15 мільйонів із цих грошей /карбованців/ асигнувати Наркомвоєну на закупівлю коней»¹⁵². Здається, зайвим буде нагадування, що товарного забезпечення такі гроші, звичайно,

не мали. На цьому ж засіданні основну частину процитованої постанови було оформлено у як декрет РНК УСРР «Про випуск грошових знаків УСРР». У ньому, зокрема, наголошувалося (*друкується мовою оригіналу – Г.Є.*):

«В виду наблюдаемого недостатка в народном обращении кредитных билетов мелких достоинств, Совет Народных комиссаров признал необходимым выпустить в обращение через посредство Киевской Окружной Конторы Народного Банка украинские казначейские знаки достоинством 10 карбованцев образца 1919 года.

Казначейские знаки имеют хождение и обязательны к приему как платежи в казну, так и между частными лицами без ограничения суммы на всей территории Украинской Социалистической Советской Республики наравне с кредитными билетами, и расчетными знаками, как российскими, так и украинскими»¹⁵³.

Було затверджено і зовнішній вигляд купюри. Зважаючи на терміновість завдання, радянські урядовці не стали створювати щось нове і затвердили друкування купюри номіналом 10 крб. із захопленого ними кліше, що раніше належало Державній скарбниці УНР. Технічно надрукувати ці купюри було легко, оскільки, як зауважила відома українська дослідниця Марія Дмитрієнко, в УСРР вони і до того часу «піддруковувалися»¹⁵⁴, тобто досвід уже був. Про те, що таке «піддрукування» існувало і до травня 1919 р., свідчать рядки із «Короткого нарису організації управління уповнаркомфіну в Україні», написаному в 1922 р.: «Належить вказати ще, що в період січень-червень 1919 р. в Україні мала місце і власна емісія (Одеса, Київ)»¹⁵⁵. Достовірність такого твердження підтверджується і рядком із згаданої постанови РНК УСРР від 9 травня, де у пункті про карбованці йдеться про рішення «*продовжити їх друк*»¹⁵⁶ (*підкреслення наше – Г.Є.*). Згідно з наданим до цього декрету РНК УСРР описом купюри, написи на цих карбованцях мали бути лише українською мовою і на мав стояти підпис директора Державної Скарбниці УНР Харитона Лебідь-Юрчика¹⁵⁷, який обіймав цю посаду і за часів існування Української Держави. Тож і герб на них був такий же національний український, а

не радянський. Справа із друкуванням карбованців просувалася швидко. Опівночі з 15 на 16 травня комісар банків України Петро Корольов сповіщав Раковському у відповідь на його запит: «Випущено в обіг грошей нового зразка /10 карбованців/ з каси банку до 15 травня включно 15 мільйонів 374 тис. мається готових на завтра 5 мільйонів 800 тисяч»¹⁵⁸.

Водночас слід підкреслити, що 10-карбованцеві купюри, незважаючи на вказівку про те, що вони є українським казначейськими знаками і друкуються за рішенням Раднаркому¹⁵⁹, все-таки не були повною мірою грошима радянської України. А от 50-карбованцева купюра, яка теж була надрукована, мала вже всі атрибути грошової одиниці УСРР. Зокрема, на купюрі був зображений герб УСРР, більшовицьке гасло «Пролетарі всіх країн єднайтеся!», що, як і весь інший текст, було написано двома мовами – російською та українською. Підпис на цій купюрі теж був «радянський» – наркома фінансів Миколи Литвиненка¹⁶⁰. Звідси випливає, що рішення про друк цієї купюри було ухвалено вже після 12 травня, коли Литвиненко був призначений на посаду наркома фінансів. Про наявність в обігу невеликої кількості 10-ти та 50-ти карбованцевих купюр радянської України пише у своїй праці і Ю.Терещенко, наголошуючи при цьому, що вони, будучи у вільному обігу в УСРР, зовсім відсутні в обігу РСФРР¹⁶¹.

Здавалося б, необхідність власних грошей в УСРР була аргументована суто економічними потребами, виконання яких надавало можливість зберегти радянську владу в Україні. Однак для Кремля, як у випадку з Україною, так і в разі можливої «світової революції», пріоритетним був розвиток власної економіки. Отримати необхідні кошти для цього можна було лише у випадку централізованого керівництва підлеглими радянськими державними утвореннями. Збереження радянської влади в Україні для більшовиків не було самоціллю, оскільки у випадку її економічної самостійності та рівноправних відносин з Росією Кремль не отримав би потрібних йому економічних дивідендів. Адже у надісланих до ЦК КП(б)У тезах окрім того, що пропонувалося створити самостійну фінансово-кредитну систему, ще

містилося й прохання дозволити, щоб «українські знаки були в обігу в усіх радянських республіках»¹⁶².

У разі дозволу такого кроку в радянській Україні могли швидко усвідомити свою «донорську» роль у відносинах з Росією. А це, незважаючи на відсутність у вищому керівництві КП(б)У критичної маси українців, могло призвести до постановки питання про доцільність зниження економічного визиску України. Тому такі пропозиції Києва були без пояснень відхилені Кремлем. 22 травня 1919 р. на ім'я Раковського надійшла телеграма з Москви за підписом Леніна, Крестинського та Калініна: «ЦК РКП(б) пропонує ЦК КПУ не ставити на обговорення Українського Раднаркому фінансових рішень на зразок випуску нових знаків або обміну карбованців* без попереднього запиту ЦК РКП, оскільки такі заходи можуть вживатися лише у *всеросійському масштабі*» (*курсив автора – Г.С.*)¹⁶³. Політбюро ЦК КП(б)У покійрно погодилося з таким рішенням¹⁶⁴. Не коментуючи, можна лише нагадати, що на той час наркомат фінансів формально був в Україні незалежним та ще й очолювався боротьбистом Миколою Литвиненком. Це зайвий раз свідчить про повну підпорядкованість і підконтрольність радянської влади в Україні Кремлю (ЦК РКП(б)). Окрім того, як згадувалося вище, Ташкентському відділенню Народного банку у квітні того ж 1919 р. вже чинне право на випуск радянських грошових купюр було розширене. Там це було безпечно, оскільки Середня Азія не дотувала Росію і, справді, економічно залежала від Москви. Водночас загроза створення української радянської грошової одиниці суттєво вплинула на Кремль – відсилати грошові знаки в Україну він почав більш регулярно і слідкував за виконанням своїх зобов'язань. З початком літа проблема грошових знаків перестала бути настільки пекучою, як у квітні – травні місяці.

Слід зазначити, що жодних урядових чи партійних рішень про випуск 50-карбованцевих купюр нам відшукати не вдалося.

* В телеграмі ЦК РКП(б) за підписом Леніна, Крестинського та Калініна, і в рішенні ЦК КП(б)У з цього приводу обидва рази російською мовою написано «карбованцы», а не «рублі».

Відтак, незважаючи на її наявність, точно встановити час її випуску в обіг нині не можливим. Український дослідник Віталій Черноіваненко вважає, що “українські пробні 50 карбованців могли бути підготовлені в період з 12 травня 1919 року, коли М. Литвиненка було призначено наркомом фінансів України, по 22 травня 1919 року, коли була надіслана телеграма-директива В. Леніна Українському Раднаркому”¹⁶⁵. Ця думка має право на існування, хоча є таке “але”. У листі секретаря ЦК РКП(б) Єлени Стасової до Раковського та П’ятакова з приводу друкування українських карбованців зазначається: “Політичне бюро ЦК, після обговорення повідомлення тов. Леніна про рішення Українського Раднаркому випустити в обіг білети в 10 карбованців виробництва Київської експедиції визнає це рішення неправильним і пропонує ЦК КПУ провести через Раднарком відміну цього рішення”¹⁶⁶. Тобто у названій вище телеграмі до Раковського за підписом Леніна, Крестинського та Калініна йдеться виключно про 10 карбованцеві купюри. Також слід зауважити, що надання наказу з центру далеко не завжди означало його виконання у Києві. Бо ж ще у телеграмі з Москви до Раднаркому УСРР з приводу направлення до України Адольфа Йоффе, написаній наприкінці квітня 1919 р, наголошувалося: “Київський кредиток безумовно не випускайте”¹⁶⁷. Однак це не завадило на засіданні РНК УСРР від 9 травня на якому, був присутній вже як нарком і Йоффе, ухвалити рішення про випуск 10 карбованцевих купюр. Та й вже згадувана телеграма від 22 травня 1919 р про заборону київських карбованців була не занадто категоричною. Зокрема, в кінці рукою Леніна було написано: “Повідомте докладно, чи вважаєте можливим проведення цієї директиви”¹⁶⁸. Таким чином, можна зробити висновок: 50 карбованцева купюра, особливо з огляду на час, котрий був потрібен для підготовки нової купюри, могла бути надрукована і після 22 травня 1919 р. Тим більше, що, незважаючи на ухвалення 1 червня 1919 р. постанови ВЦВК РСФРР про воєнно-політичний союз, згідно з яким наркомат фінансів УСРР ліквідувався, до кінця це рішення здійснене не було. У діловій переписці влітку 1919 р. час від часу бачимо підпис

“нарком фінансів Литвиненко”. Останній такий зафіксований нами підпис був датований 8 серпня 1919 р.¹⁶⁹

Для Кремля створювалося загрозливе становище. Вдруге радянська Україна, що на папері була незалежною, порушувала питання про власну грошову систему, причому цього разу Україною керували такі діячі, яких навіть запідозрити в симпатіях до всього українського було, м'яко кажучи, важко. Відтак їх наміри щодо запровадження власних грошей визначалися суто економічними потребами і відповідальністю за доручену ділянку роботи. Звичайно, надавши достатнє (або хоча б паритетне порівняно з центральними регіонами) фінансування і товарне забезпечення українському уряду, це питання можна було зняти з порядку денного. Однак, по-перше, цих ресурсів просто не було, а по-друге, – при цьому втрачався б сам сенс захоплення України більшовиками, бо в результаті зменшення визиску вони ризикували б втратити владу в самій Росії (згадаємо про постійні наголошування на необхідності допомоги «голодній Півночі»).

Подальших суперечностей між керівництвом УСРР та РСФРР можна було уникнути лише у випадку ліквідації навіть формальної державності радянської України. Це відповідало справжнім намірам більшовицького керівництва. Навіть більше – з точки зору управління господарським життям це було б цілком логічним кроком, оскільки ліквідувало б зайві бюрократичні перепони у вигляді урядових структур УСРР. Діючи саме з таких мотивів, Лев Каменєв 24 травня 1919 р. у розмові з кореспондентом газети «Правда» зауважив: «Взагалі треба злити Україну з Росією». При цьому «злиття» пропонувалося як результат виконаної компартійним керівництвом України місії – більша частина Україна була під владою більшовиків. Тож ніяких протестів з боку вищого українського компартійного керівництва не було – про централізаторськи налаштоване керівництво КП(б)У Москва подбала заздалегідь.

Проте навіть при такому стрімкому прямуванні до об'єднання Кремль не забував, що формальна ініціатива об'єднувачих процесів мала виходити з України. Відтак 18 травня 1919 р. ЦВК

рад України ухвалив постанову про необхідність об'єднання військових і матеріальних сил республіки. У цьому документі, зокрема, наголошувалося: «Всі матеріальні засоби... мають бути зосереджені навколо спільного для всіх республік центру»¹⁷⁰. Наприкінці травня 1919 р. формально за ініціативою керівництва радянської України при ВЦВК була створена комісія у складі Льва Каменева, Християна Раковського та наркома юстиції РСФРР Дмитра Курського, метою якої було дослідження питання про входження національних республік до складу Росії на правах автономій¹⁷¹. Тобто про якийсь захист УСРР як державного утворення мова не йшлося. Відтак, здавалося б, збувалася мрія Леніна про те, щоб комуністи гноблених націй вимагали “найбільш повного, у тому числі й організаційного, злиття, а не тільки зближення робітників гнобленої нації з робітниками гноблячої нації»¹⁷². Однак навряд чи можна назвати керівництво КП(б)У «комуністами гноблених націй», особливо з огляду на пильний контроль Кремля над його персональним складом та додаткове надсилання тих осіб, які б боролися проти “самотійницьких” тенденцій.

Вагомим кроком до ліквідації формальностей, як вже згадувалося раніше, стала ухвала ВЦВК РСФРР 1 червня 1919 р. постанови про воєнно-політичний союз з Україною. Згідно з цим документом «керівництво п'ятьма галузями зосереджувалося в єдиних московських колегіях (військовий комісаріат, раднаргоспи, залізниці, фінанси, праця)»¹⁷³. Однак цього Кремлю здалося замало. 12 червня за особистим підписом Леніна до Києва надсилається послання такого змісту: «Чотирнадцятого червня виноситься на пленум ЦК партії питання про підпорядкування Укрнаркомпрода у фінансовому та організаційно політичному відношенні Всеросійському Компроду без опублікування про це» (підкреслено в рукописному тексті розпорядження, внизу примітка: «Підкреслене зашифрувати і записку передати по прямому проводу негайно» – Г.Є.)¹⁷⁴. Так само негайно, тобто вже 14 червня, на колегії наркомпрода УСРР було ухвалено рішення “вітати постанову колегії російського наркомпрода про об'єднання своїх компродів”¹⁷⁵. Нагадаємо, що серед переліку

об'єднаних наркоматів від 1 червня 1919 р. наркомату продовольства не було.

Логічним продовженням декрету про воєнно-політичний союз був також проект постанови «Про організацію народного господарства в Україні». У ньому наголошувалося, що «господарсько-економічне життя Російської та Української Республік – регулюється та управляється одним органом – Вищою Радою Народного Господарства РСФРР». Відтак пропонувалося голову Раднаргоспу УСРР замінити на двох представників ВРНГ. Водночас при ВРНГ планували створити комісію «як для ліквідації Раднагоспу України, так і для організації місцевих органів народного господарства в Україні»¹⁷⁶. Не можна сказати, що робота з ліквідації Уккраннагоспу стала першочерговим завданням радянської влади в Україні, але формально вона була зроблена. 22 липня 1919 р. після доповіді Ломова на засіданні президії ВРНГ ця постанова була затверджена – УРНГ навіть формально припинив своє існування¹⁷⁷. 2 серпня 1919 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було вирішено “постановление о роспуске Укрсовнархоза принять к сведению и руководству”¹⁷⁸.

Розвиток подій, передусім селянські повстання в Україні, змусив більшовицьке керівництво влітку 1919 р. тимчасово відмовитися від думки про захоплення влади за межами колишньої Російської імперії. Українські повстанці врятували Європу від більшовицької навали, яка з території України, як свідчить декларація Тимчасового робітничо-селянського уряду від 26 січня 1919, мала поширитись у першу чергу “в Румунії, в Бессарабії, в Буковині, в Галичині, в Польщі” та повинна була створити “економічну опору для торжества пролетарської революції в Німеччині”¹⁷⁹. Впровадження ідеї «експорту революції», що з допомогою радянської форми національної державності спочатку так вдало виявила себе в Україні, загальмувалося при першій же спробі втілення в життя її реальної мети – викачування ресурсів на теренах України, перш за все сільськогосподарських.

Оскільки саме українські селяни виступили гальмом «світової революції», то, як зауважили у своєму листі до ЦК РКП(б) та особисто Леніна П.Попов, А.Зорін та Ларик, «з деяких пір

у середовищі комуністів стало немовби «гарним тоном» лаяти все в Україні, як у країні наскрізь куркульській». Автори листа намагалися довести керманичу більшовиків, що Україна відрізняється від Росії мовно, культурно, психологічно, має зовсім інший устрій свого життя, врешті, що національне питання в Україні надзвичайно міцно переплетено з класовим¹⁸⁰. Зазначивши, що основним революційним класом в Україні є селянство, дописувачі запропонували саме це покласти в основу більшовицької політики після вигнання з України військ Денікіна. Далі вони підкреслили:

«Апріорна оцінка України як країни куркульської, що не здатна на самостійну революційну творчість, породжувала політику, яку інакше як колоніальною не назвеш. Україна розглядалася виключно як об'єкт для викачування матеріальних ресурсів»¹⁸¹.

Як бачимо, навіть у середовищі більшовиків визрівало усвідомлення несправедливості економічного визиску України з боку Кремля. Найбільш яскраво відображала такі настрої створена в лавах комуністичної партії восени 1919 р. група федералістів на чолі із Георгієм Лапчинським*, яка висувала вимогу воєнної і господарської самостійності України та створення Комуністичної партії України, підпорядкованої лише Комінтерну.

Цей лист дійшов до адресата і мав певний вплив на Леніна, тим більше що він відображав настрої багатьох українських комуністів. Значна частина практичних пропозицій авторів цього листа була врахована Кремлем, незважаючи на спротив українського компартійного керівництва в особі Раковського та Мануїльського. Павла Попова, головного ініціатора цього листа, було запрошено викласти свою позицію на об'єднаному засіданні політбюро та оргбюро ЦК РКП(б), яке відбулося 20 листопада 1919 р. На цьому засіданні компартійний центр узгоджував своє ставлення до України. Було заслухано доповіді Попова, Раковського та висновки письмової доповіді Мануїльського¹⁸².

* Ініціатор цитованого листа Павло Попов входив до проводу федералістів.

Наступного дня політбюро ЦК РКП(б) на основі ленінського проекту, у якому чималою мірою були враховані зауваження Попова, ухвалило постанову “Про радянську владу в Україні”, яка була затверджена на Пленумі ЦК РКП(б) 29 листопада та на VIII Всеросійській конференції РКП(б), що відбулася 2-4 грудня 1919 р. У цьому документі було зазначено, що керівництво компартії дотримується думки про визнання самостійності УСРР. Лівову частку резолюції присвячено мовному та селянському питанню. Зокрема, партійних робітників зобов’язували «всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови та культури»¹⁸³.

Критичне ставлення ЦК РКП(б) до розв’язання в Україні національного питання не могло задовольнити компартійне керівництво України. 30 листопада 1919 р, наступного дня після ухвалення резолюції про радянську владу в Україні на партійному пленумі, провідні компартійні працівники України зібрали нараду, на якій 8 голосами проти 5 ухвалили рішення “вказати на занадто сильне випинання національного питання в декларації – резолюції ЦК РКП”¹⁸⁴. Однак, незважаючи на вчинений на партійній конференції опір, в ухваленій раніше резолюції змін не відбулося.

Водночас хотілося б підкреслити, що в резолюції нічого не сказано про економічні стосунки радянської України з Кремлем, начебто тут і не було жодних проблем. Хоча це питання аналізувалося 21 листопада 1919 р. у заяві Попова, яку було розглянуто перед ухваленням рішення на політбюро про радянську владу в Україні. У заяві лівова частка уваги була приділена саме аргументації необхідності економічної автономії України (*текст заяви див. у додатку – Г.Є.*)¹⁸⁵. Дещо до розуміння ленінського бачення цього питання можна знайти в написаному ним «Проекті тез ЦК РКП(б) про політику в Україні». Там було сказано: «Тимчасовий блок з боротьбістами для утворення центру та до з’їзду рад, при одночасному початку пропаганди повного злиття з РСФРР. Поки – самостійна Укр.ССР, в тісній федерації з РСФРР на основі 1.06.1919.»¹⁸⁶. З цих документів можна зробити висновок, що для того, щоб мати змогу в подальшому

продовжити практику «викачування матеріальних ресурсів», Ленін був ладен піти на поступки в національно-культурному питанні та відмовитися від найбільш не сприятливих для українців форм організації сільського господарства (відмова від «радгоспізації» країни, на якій наполягав Раковський¹⁸⁷). Однак ні в резолюції, ні в ленінському проекті, ні навіть у його чернетках жодним словом не було згадано про можливість збільшення господарської самостійності України. Це черговий раз підкреслює те, що для Кремля можливість повного контролю над економікою УСРР була найголовнішим моментом національної політики в Україні.

ВИСНОВКИ

Узагальнюючи досвід перших двох років існування радянської влади в Україні, підкреслимо, що економічна структура будь-якої країни тісно пов'язана з її суспільно-політичним розвитком. Саме в економічній царині визначаються стратегічні завдання розвитку тієї чи іншої держави. Щоб мати шанс здійснитися, ці завдання мають бути чітко усвідомлені елітою суспільства. Водночас політичні діячі у своїй діяльності повинні враховувати не лише економічні потреби своєї країни, а й чимало інших моментів. Зокрема, інтереси своїх сусідів або конкурентів, які теж намагаються реалізувати свої цілі різними методами внутрішньої та зовнішньої політики, не зупиняючись іноді навіть перед збройним конфліктом. Це добре усвідомлювало більшовицьке керівництво. Подібного розуміння не вистачало представникам українських національних сил.

Аналіз національної політики Кремля щодо радянської України в перші два роки існування більшовицької влади переконливо показав, що, незважаючи на деякі формальні ознаки незалежності УСРР, її економіка з самого початку існування радянської України була підпорядкована Кремлю, і навіть постійно виступала донором Москви та Петрограда. ***Визиск України значно збільшився порівняно з дореволюційним періодом.*** Тобто, використовуючи ленінсько-марксистську лексику, можна сказати, що ***український селянин надавав допомогу російському пролетареві.*** Однак офіційні лаври «помічника» при цьому приписувалися саме останньому.

Керівництво більшовиків добре усвідомлювало ступінь визиску України та, висловлюючись «класовою» термінологією, економічну залежність російських пролетарів від українських селян. Підтвердженням цьому є дуже негативна реакція Кремля на обидві спроби українського керівництва запропонувати створення власної грошової одиниці в радянській Україні. У цих

пропозиціях, добре обґрунтованих економічно, Москва вбачала велику небезпеку для власної економіки, оскільки у випадку паралельного обігу таких грошових знаків поряд з російськими стало б впадати у вічі нехтування потребами України.

Центральний провід ЦК РКП(б) завжди чітко розділяв у своїй діяльності пропагандистські гасла і практичну діяльність. Набагато важче це було робити керівникам більшовиків України на місцях, оскільки доводилося якось ці гасла реалізовувати на практиці. Дозволивши очолити у березні 1918 р. урядові структури радянської УНР більшовикам-українцям (Скрипнику, Затонському, Шахраю, Лапчинському), Кремль невдовзі зрозумів свою помилку. Ці діячі сприйняли гру за дійсність і відстоювали інтереси радянської УНР не лише перед Центральною Радою та кайзерівською Німеччиною, але й перед урядом РСФРР. Тому під час другого більшовицького наступу на Україну КП(б)У та уряд радянської України очолювали діячі, яких на той час українськими комуністами назвати було неможливо. Це були «діячі РКП(б) в Україні».

Слід зауважити, що частково в 1918 р., а особливо в 1919 р., наміри та бачення економічних стосунків радянської України з Кремлем у керівників ЦК РКП(б) та очільників КП(б)У значною мірою збігалися. Основою причиною цього було те, що керівництво УСРР до певного часу просто не звертало уваги на економічні взаємостосунки з Кремлем, оскільки актуальними були перш за все військові проблеми. Коли ж іноді обставини змушували якось вирішувати економічні проблеми, то пропозиції українців так лякали Москву, що вона всіляко намагалася перекрити їх господарську ініціативу. Складається враження, що ЦК РКП(б) набагато краще передбачало можливі результати таких починів, відтак ніяк не могло погодитися на їх реалізацію. Однак це не засмучувало більшовицьких керівників в Україні, оскільки всі негаразди тьмяніли перед завданням реалізації великої мети – «світової революції». Це вже пізніше, коли військові проблеми відійдуть на другий план і основними стануть господарські завдання, поглибляться і принципові розбіжності між українським компартійним центром та Кремлем. В перші

ж два роки існування більшовицької влади лише почалося *осмислення більшовиками України, навіть надісланими з Кремля, несправедливості* наявного типу економічних відносин УСРР з центром. Проте, за винятком групи федералістів, до усвідомлення економічної нерівноправності українські більшовики ще не дозріли. Це вже згодом українське компартійне керівництво почало вимагати більше прав для українського уряду в царині економіки. Але про це вже має йтися в іншому дослідженні.

Пізніше, напередодні юридичного оформлення єдиної радянської держави, Сталін пропонував замінити фіктивну незалежність «справжньою внутрішньою автономією республік у розумінні мови, культури, юстиції, внутривідносин, землеробства тощо»¹. По суті, окрім небезпеки назвати все своїм іменем, нічого нового у цій пропозиції Сталіна не було. Поступки ж у національно-культурному плані для більшовиків не були принциповими. Мало того, провідні компартійні керівники добре усвідомлювали, що без надання національно-культурної автономії неросійським народам не лише буде важче здобути симпатії широких верств населення (а відтак і встановити контроль над масами), а й неможливо прискореними темпами здійснити модернізацію країни². Справжні побоювання Кремля викликав не захист Україною прав на національно-культурний розвиток, а саме відстоювання економічних прав. Московський центр, іноді більше українського (етнічних українців у керівних вищих структурах УСРР було обмаль) міг дозволити поступки в національно-культурній сфері, але в економіці і, зокрема, у фінансовій сфері – зась! Показовим для характеристики позиції Кремля є слова голови ВРНГ РСФРР Олексія Рикова, сказані ним на початку 1919 р.: «Термін “незалежність” відносно радянських держав розповсюджується головним чином на національно-культурне життя цих держав»³.

Для Кремля виявилася вкрай небезпечною думка відомого грузинського комуніста Буду Мдівані, висловлена ним при обговоренні принципів утворення СРСР. Цей грузинський націонал-комуніст наголосив: «Національне питання зовсім не полягає у тому, як це часто, на жаль, найбільш авторитетні товариші

розуміють, – в питанні про мову або культурної і національної автономії. Для радянської влади, для комуністів, для марксистів насамперед господарська діяльність є все і все визначає. Ми стверджуємо, що господарський момент ні в якому разі не має бути винятком із національної проблеми. Навпаки, *господарський момент має наповнювати цю національну проблему, інакше нам особливо й не варто буде вивчати цю мову, якщо їй особливого розвитку не буде, нема чого цю національну культуру створювати, якщо не буде для неї економічно бази»*⁴(курсиви наш – Г.Є.). Для Кремля, керівний склад якого був наскрізь пронизаний централізаторськими намірами, ототожнення національної проблеми і господарської активності було смерті подібним. Адже одним із основних чинників їх перемоги в революційних подіях стало саме визнання за націями права на самовизначення, з якого Кремль начисто виключив економічний чинник. А постановка проблеми у тому ракурсі, у якому вказував Мдівані, повертала економічні чинники у проблему права націй на самовизначення. А це вже могло зіпсувати усі зусилля більшовицького керівництва щодо посилення централізаторських тенденцій в економіці.

Насамкінець слід зауважити таке. У першій половині 1918 р. найбільш актуальними для уряду радянської УНР були військові питання та здобуття підтримки українського населення. Це цілком зрозуміло, оскільки сам Народний секретаріат був засобом боротьби більшовиків з підтримуваним ними до того часу національно-визвольним рухом в Україні. Визначення таких пріоритетів сприяло реалізації однієї з програмних засад більшовицької партії, що полягала у перетворенні світової війни на громадянську. Однак навіть у цей короткий період існування радянської влади в Україні у тих випадках, коли іноді обставини змушували уряд радянської України якимось вирішувати економічні проблеми, пропозиції українців виявлялися не прийнятними для Раднаркому.

Деякі інші завдання стояли перед більшовиками у часи другої окупації України. Якщо на початку 1918 р. йшлося про опанування і здобуття підтримки на якомога більшій території Ук-

раїни, то в 1919 році постало завдання поширити свою владу за межі колишньої Російської імперії. Такі агресивні наміри щодо захоплення влади мали ззовні привабливий вигляд «світової революції», і їх реалізація передусім передбачала «експорт революції» у західні країни. Але закінчився другий період більшовицького панування в Україні так само, як і перший – більшовики були змушені залишити Україну. Причому, при всій повазі до військових сил Денікіна не викликає сумніву теза про те, що основним могилиником більшовизму в Україні у 1919 р. стали саме українські селяни.

Такий поворот селянства на боротьбу з більшовизмом став можливим внаслідок своєрідного першого більшовицького «запаморочення від успіхів» – своє доволі стрімке і успішне повернення в Україну Кремль пов'язував насамперед із власним, петроградсько-московським авторитетом, а не популярністю самої форми радянської влади як народної, певною повагою до дій Народного секретаріату та негативним наслідками аграрної політики Павла Скоропадського. Антон Денікін виступив, як це не парадоксально звучить, рятівником більшовизму в Україні. Адже він не приховував свого негативного ставлення ні до ідеї української державності, ні до ідеї зрівняльного розподілу землі, на чому й трималася будь-яка влада в Україні в ті буремні роки. Після його короткого нашестя українці зрозуміли, що може бути ще гірше і зробили висновок, що єдиним способом виживання української державності є пошуки компромісу з більшовиками.

Більшовики ж, у свою чергу, усвідомили власні помилки, які, утім, були викликані насамперед намаганням здійснити «експорт революції». Кремль зрозумів, що як наголошував у квітні 1923 р. Троцький на VII Всеукраїнській партконференції КП(б)У, «якщо ми не зуміємо підійти до селянина, вивчити селянина, його психологію, його мову, ми можемо штовхнути його на другу петлюрівщину, а друга петлюрівщина була б більш органічною, глибокою і небезпечною. Ця друга петлюрівщина була б озброєна культурним планом – у школі, в кооперативі, у всіх областях побуту, і український селянин кожне своє

незадоволення примножував би на національний фактор, і це було б небезпечніше петлюрівського бандитизму»⁵.

Якщо більшовики зрозуміли, що для власного успіху в Україні вони мають не забороняти, а сприяти культурно-освітньому розвитку українців, при цьому контролюючи його зміст, то їх супротивники та тимчасові попутники («боротьбисти», «незалежні ліві») суті більшовизму не зрозуміли. Насамперед слід відзначити, що в досліджувані нами роки ні українська інтелігенція, ні, тим паче, українське селянство, не усвідомили кардинальної економічної «антиукраїнськості» більшовизму, а ті, хто начебто це розумів, вважали це тимчасовим явищем: більшовики, мовляв, самі збагнуть утопічність своїх намірів і не захочуть йти проти народу. А у разі чого – «зіллємось, розіллємось, і заллємо», – як говорив Василь Еллан-Блакитний про рішення боротьбистів влитися до складу КП(б)У. Більшовицьке керівництво виявилось більш далекоглядним: перехопивши народні гасла, воно уникнуло значного проникнення прихильників боротьбистів на важливі і вирішальні посади в КП(б)У.

Частковий показ своїх справжніх намірів ледь не коштував більшовикам влади. Однак на відміну від своїх опонентів вони змогли раніше усвідомити необхідність тактики національного та селянського лібералізму, змогли відступити у потрібний час і зробити не так багато поступок, щоб потім не можна було все повернути «на круги своя». У «Листі Леніна до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», написаному наприкінці грудня 1920 р., наголошувалося на тому, що Україна є незалежною, і цю незалежність визнали усі російські державні і компартійні владні органи⁶. Незважаючи на застосування національної форми радянської державності в Україні, на початку 1919 р. термін “незалежність” не був широко вживаним, а якщо його і застосовували, то переважно в негативно-заперечливому змісті. Тобто за рік відбулася кардинальна зміна публічної термінології, що, утім, не означало зміни цілей більшовицької політики в Україні. Потреба якомога більшої централізації усіх економічних ресурсів не підлягала сумніву ні на початку 1919 р., ні в кінці цього року.

Поряд із відмовою від прискореної «радгоспізації» та термінового «злиття» України та Росії, визнання національно-державних і національно-культурних прав українців допомогло більшовикам зберегти владу, а самим українцям завадило усвідомити справжні наміри більшовизму як у соціально-економічній, так і згодом у національно-культурній сферах. Тим більше, що починаючи з 1920 р., завдяки врахування названих моментів, більшовики на відміну від 1918 та 1919 рр. нарешті «класово нацькували» бідняків на так званих «куркулів»⁷, і спровокували, по суті, громадянську війну на селі. Виконавши цю жажливу передумову успішності радянської влади в Україні і досягнувши «наявності громадянської війни на селі», більшовики змогли, як висловився А.Кактін, ліквідувати «єдиний фронт» села проти «промислового міста і прийнятої ним радянської влади»⁸.

В 1917-1919 рр. більшовики у царині економічної політики діяли скоріше інтуїтивно, аніж мали якісь далекоглядні плани. Тактичні дії у сфері економічної політики, а відтак і економічні стосунки з Україною обумовлювалися політичними завданнями: у 1918 р. це передусім укорінення радянської влади, а в 1919 р. – курс на експорт революції. У ці роки більшовицьке керівництво на чолі з Леніним не уявляло – і не хотіло уявляти – економічного розвитку Росії без “допомоги” Західної Європи. Першим планом у господарській сфері, спрямованим на економічний розвиток з урахуванням підконтрольної більшовикам території, став план ГОЕЛРО, який з’явився наприкінці 1920 р. Але про це йтиметься в наступних дослідженнях.

ДОДАТКИ

Постанова Народного секретаріату про заборону обігу українських карбованців в радянській УНР.

2 січня 1918 р (20 грудня 1917 р.)

Українська Центральна Рада та її Генеральний секретаріат пробували внести розгардіяш в грошову циркуляцію Російської Федеративної Республіки, видаючи розпорядження про обов'язків прийом яко платничого засобу облігацій 2-го військового займу (позички) та гадаючи випустити осібні гроші для Української Республіки.

В зв'язку з посліднім наміром для забезпечення кредитових білетів (квітків), Генеральний секретаріат пробував заключить валютову позичку у Франції, а також домогався від Ради Народних Комісарів уплати однієї третини слідуємих грошей за хліб золотом. Не дивлячись на невдалість цих спроб та неможливість забезпечення випускаємих кредитових квітків золотим фондом, Генеральний секретаріат все-таки ухвалив випустити цілком невартові паперові гроші, т.є. користується найбрутальнішим обманом народу, який не розбирається в тонкощах фінансового питання та грошовій циркуляції. Притім УЦР протирічить сама собі, рівночасно заявляючи про передання всієї землі до рук селян і в той самий час бажаючи тією землею забезпечити грошові знаки.

Опираючись на тім, довожу до загальної відомості, що ніякі грошові знаки, випущені Генеральним секретаріатом не мусять прийматися до уплати. Должностні особи, які нарушать се розпорядження, будуть негайно увільнятися від служби, втрати державної скарбниці, причинені прийомом недійсних грошових знаків будуть відноситись на їх рахунок, а приватні особи, які збуватимуть ті знаки, підлягатимуть кримінальній (уголовній) відповідальності.

Місцевим Радам Роб., Салд. та Сел. депутатів припоручається строго слідить за виконанням сього розпорядження.

Народній Секретарь Справ Фінансових Володимир Ауссем.
Харків, 20 грудня 1917 року.

Вістник Української народної республіки. – Харків, 1917. –
№2. – 21 грудня.

**Резолюція ЦВК України про мету поїздки урядової
делегатії радянської УНР до РСФРР.**

26 березня 1918 р.

ЦИК Советов Украины постановляет послать чрезвычайное
полномочное посольство к правительству Российской Советс-
кой Федерации, Совету НАРОДНЫХ Комиссаров:

1. Для декларации независимости Советской Украинской
Народной Республики,

2. Для заключения договора между Советскими Федераци-
ями Украинской и Российской, при чем этот Договор должен
быть ратифицирован ЦИК Советов Украины.

3. Посольство должно выступить как полномочный пред-
ставитель Советской власти на Украине, которая организована
съездом трудящихся масс Украины – 2-м Всеукраинским съез-
дом Советов.

4. Посольство должно также выяснить предложения, дела-
емые Сов. Нар. Ком. Центральной Украинской Радой и имеет
право учинять в ответ на них соответствующие действия.

5. Посольству поручается урегулировать финансовые и эконо-
мические взаимоотношения между обеими Советскими Рес-
публиками.

ЦДАВО України, ф.1, оп.1., спр.7в, арк.25. Оригінал.

Заява Народного секретаріату уряду російської Федерації про негайне повернення уряду радянської України цінностей, евакуйованих з України в Росію під час наступу німецьких військ на територію України.

10 квітня 1918 р.

На засіданні Совета Народных Комиссаров 3 апреля с/г чрезвычайное посольство Советской Украинской Народной Республики внесло заявление о необходимости немедленного возражения правительству Советской Украинской Народной Республики эвакуированных в Россию Народным Секретариатом и местными советами Украины ценностей. На это заявление представитель Совета Народных Комиссаров ответил общим согласием обеспечить в этом отношении интересы трудящихся масс Украины, заявивши посольству, что о техническом выполнении этого требования Народного Секретариата посольству придется иметь сношения с Народным Комиссаром Иностранных Дел.

К сожалению должны мы констатировать, что наши переговоры с Народным Комиссаром Иностранных Дел до сих пор не дали решительно никаких результатов. Представитель Народного Комиссариата Иностранных Дел т. Чичерин заявляет, что предварительно вынесенное общее постановление о возвращении Народному Секретариату эвакуированных из Украины ценностей необходимо выяснить, не представляет ли часть какая этих ценностей остаток «субсидий», направляющихся на Украину Советом Народных Комиссаров.

Мы должны указать, что за все время существования Украинской Народной Республики в составе Российской Федерации Народный Секретариат имел от Совета Народных Комиссаров ассигнованную в середине декабря субсидию в миллион на организацию советской власти на Украине. Все же остальные суммы, отправлявшиеся Советом Народных Комиссаров на Украину, отправлялись в виде подкрепления Харьковскому отделению Народного Банка, бывшему тогда отделением Государственного Банка Всероссийской Федерации. Расходование этих сумм производилось исключительно по ассигновке Российской Федерации.

Ассигнованные же Советом Народных Комиссаров до заключения мира с Германией в распоряжение Народного секретариата на дело обороны страны 200 миллионов рублей в действительности в распоряжение Народного Секретариата не поступали. Они были сданы главным комиссаром Государственного банка Пятаковым в Харьковское отделение Государственного банка и расходовались Чрезвычайным Комиссаром Совета Народных Комиссаров тов. Серго Оржоникидзе. Из них 25 миллионов по ассигновке Совета Народных Комиссаров были выданы для юго-западных дорогов /из этой суммы при эвакуации из Одессы Одесский Совнарком принял на хранение на крейсер «Алмаз» 9 миллионов рублей, которые затем коллегией Черноморфлота были взяты для их целей/, 10 миллионов до заключения мира с Германией пошли на дело обороны, 115 миллионов рублей были т. Серго самостоятельно израсходованы для оплаты донецких рабочих и финансирования донецких предприятий, а 50 млн. забронированы и находятся в полном распоряжении главковерха.

Таким образом, о каком бы то ни было остатке «субсидий» не может быть речи.

Эвакуированные из Украины в Россию ценности составляют

а/ из ценностей, взятых от населения Украины на хранение под расписками Народного Секретариата и его коллегий, Центрального Исполнительного Комитета, местных советов и отдельных должностных лиц Украинской Советской власти. За ценности эти мы отвечаем перед населением. И мы не можем допустить. Чтобы они стали предметом притязаний контрреволюционной Центральной Рады или чтоб перестали быть достоянием населения Украины.

б/ из ценностей, реквизируемых или конфискованных для дела борьбы с контрреволюционной Ц.Радой; этому делу они и должны послужить;

в/ из обязательств, векселей и других бумаг местной украинской буржуазии, являющихся необходимым орудием борьбы украинских трудящихся масс;

г/ из выпущенных Центрально Радой кредитных билетов, являющихся достоянием Украинской Народной Республики,

д/ из отобранных у рабочих для обмена под расписки коллегии Народного Секретариата украинских кредитных билетов, за которые мы несем целиком ответственность перед трудящими массами Украины;

е/ из различных ценностей и бумаг, отобранных нами у населения Украины под расписки в целях предстоящего обмена этих бумаг на другие;

ж/ из различных бланков, вексельных, гербовых и других;

з/ из различных бумаг и документов Народного Секретариата Украинской Советской Республики и его различных учреждений.

Общая ценность всего этого достояния Украинской Народной Республики достигает суммы около 160-180 миллионов, вероятно около 4,5 млн. различными денежными знаками и казначейскими обязательствами Российской Федерации – миллиона 34 украинских кредитных билетов. В виду наступления германцев мы эвакуировали эти достояния трудящихся масс Украины в отделения Государственного Банка Российской Федерации /Москва, Саратов, Самара, Нижний, Воронеж/ не затрудняя их формальностями сдачи за советским правительством, ибо для нас было несомненно, что единственным ответом на наше предложение возратить их Народному Секретариату может быть тот ответ, который дан 3 апреля посольству представителем Совета Народных Комиссаров: Эвакуированные из Украины в Россию ценности должны быть немедленно возвращены советской власти Украины и нужно лишь сговориться через Народный Комиссариат Иностранных Дел относительно того, как получить, как хранить и т.д. Ценности эти несомненно являются достоянием трудящихся масс Украины – мы не можем предположить возможности чьего-либо желанья зачислить эти ценности в чью-либо другую собственность только потому, что они находятся вне территории Украины. Как ценности, принадлежащие всецело и исключительно Украинской Народной Республике, ценности эти могут оспариваться у представител-

ства трудящихся масс Украины, Народного Секретариата, лишь представителями украинской контрреволюции, Центрально Радой.

Всякия задержки в возвращении этих ценностей советскому правительству Украины лишь помогает нашим врагам, которые с помощью германских штыков создают видимость того, будто они, *непризнанные населением Украины* все же являются ея правительством, могущим претендовать на ея достояние.

В виду изложенного просим Совет Народных Комиссаров, во исполнения обязательств, принятых Российской Федерацией постановлением от 3 апреля, дать общее распоряжение о немедленной выдаче Народному Секретариату Советской Украинской Народной Республики ценностей, эвакуированных из Украины в различные отделения Гос. Банка Российской Федерации и тем устранить возможность усиления контрреволюции на Украине и обеспечить борьбу наших трудящихся масс.

В виду того, что переговоры Совета Народных Комиссаров с Центральной Радой уже начинаются и поэтому изменяется политическая обстановка, просим Совет Народных Комиссаров дать определенный ответ о возвращении Народному Секретариату эвакуированных из Украины ценностей.

Так как на наше предложение мы имели уже ответ Совета Народных Комиссаров в его заседании 3-го апреля и теперь может идти лишь о письменном зафиксировании этого ответа, чего мы добиваемся уже целую неделю, просим Совет Народных Комиссаров дать указанное распоряжение не позднее завтрашнего дня 11 апреля.

При неполучении такого распоряжения посольство должно будет, к сожалению, констатировать, что мы не можем получить от правительства Российской Федерации принадлежащие трудящимся массам ценности, и должны будем указать населению Украины, что за получением этих ценностей оно должно будет обращаться непосредственно к правительству Российской Федерации.

Чрезвычайное Полномочное Посольство Советской Украинской Народной Республики:

Председатель Народного Секретариата и Народный Секретарь иностранных дел

Н.Скрышник

Народные секретари

Н.Врублевский,

Ю.Коцюбинский

10 апреля 1918 года.

г. Москва.

ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7 в. – Арк.65-66 зв.

Оригінал.

Опубліковано: Уряди України у ХХ ст. Науково-документальне видання. – Київ, 2001. – С.399-401.

Особлива думка члена Тимчасового робітничче-селянського уряду України Василя Аверіна з приводу зміщення з посади голови уряду П'ятакова та призначення та його місце Артема (Федора Сергєєва).

16 січня 1919 р.

В виду того, что назначение тов. Пятакова на пост председателя ВР. Раб. Кр. Прав. Украины состоялось по постановлению ЦК РКП и что поэтому смена его может произойти не иначе, как по постановлению ЦК РКП, – а поэтому решение ЦК КПУ и большинства членов правительства считаю шагом, направленным к умалению прерогатив ЦК РКП и в обсуждении и решении вышеупомянутого вопроса участия не принимал, о чем прошу довести до сведения ЦК РКП.

Настоящее заявление прошу приложить к протоколу заседания правительства от 16.01.19 г.

Аверин

/подпись/

ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. - Спр.1. – Арк.53. Оригінал.

Директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій Радянської України і Радянської Росії.

8 квітня 1919 р.

1. Ведение войны в качестве необходимого условия успеха предполагает безусловное единство действий на всех фронтах, что в свою очередь, требует единства командирования Красной Армии на всех фронтах, единство снабжения Красной Армии на всех фронтах и единство управления транспортом на всей железнодорожной сети, так как транспорт является одним из главнейших условий ведения войны.

Если, в виде уступки самостийным тенденциям, является политически неизбежным оставление на ближайшее время в дружественных Советских Республиках самостоятельных комиссариатов военных и морских дел и путей сообщения, а также органов снабжения, то необходима строжайшая директива соответственным органам управления, в том смысле, чтобы эти самостоятельные комиссариаты работали исключительно и в строжайшем согласии с директивами, даваемыми из соответственных комиссариатов РСФСР, так как только этим путем может быть достигнуто необходимое единство, быстрота и точность исполнения всех распоряжений и действий.

2. Наиболее настоятельной задачей на Украине является максимальное использование топлива, металла, наличных заводов и мастерских, а также запасов продовольствия. Так как вся промышленность сосредоточена в восточной части Украины, то перенесение Совнархоза из Харькова в Киев отразится и уже отразилось самым губительным образом на восстановлении транспорта, горной и обрабатывающей промышленности Украины. Деньги, отпускаемые из центра, попадают в Киев и в большей своей части расходуются на нужды, не имеющие прямого отношения к производственным задачам, а те крохи, которые ассигнуются на добычу топлива, работу заводов и на транспорт, попадают в Харьков лишь окольным путем, с большим опозданием. Поэтому добыча угля почти уже прекратилась, заводы стоят, а железные дороги накануне остановки из-за отсутствия топлива и полного отсутствия денежных средств.

3. Необходимо или тотчас же перевести Совнархоз Украины из Киева в Харьков, или оставить в Харькове достаточно сильное и правомочное представительство, имеющее право непосредственного сношения с Мсоквой и получающее непосредственно из Москвы все денежные ассигновки, назначенные на производственные надобности.

4. Деньги, на надобности Украинского ВСНХ, а также железных дорого должны переводиться непосредственно Харьковскому отделу Совнархоза и соответственным управлением украинских железных дорог по месту их нахождения, а не через Киев.

5. Чрезкомснаб Украины должен находиться в Харькове или, по крайней мере, иметь в Харькове представительство, уполномоченное для непосредственных сношений с Москвой. Деньги Чрезкомснаб получает также непосредственно из Москвы. А не через Киев.

6. Народный комиссариат Государственного контроля РСФСР должен распространять свою деятельность на все учреждения Украинской Советской Республики.

7. Украинские железные дороги составляют неразрывную часть Российской железнодорожной сети и управляются народным комиссариатом путей сообщения из Москвы, и НКПС Украины подчиняется всем директивам НКПС РСФСР. Искусственное разделение дорого. Вызванное в свое время немецким нашествием на Украину, должно быть упразднено и отрезанные от отдельных дорог участки /например Киево-Воронежской/ должны быть вновь присоединены к своей дороге в соответствии с естественным административным делением железнодорожной сети.

Всякое искусственное создание новых округов на Украине должно быть приостановлено. Ни в коем случае не допустима такая конституция взаимоотношений НКПС и НКПСУ, как предлагается в телеграмме Жарко от 6.04, по которой мероприятия, прежде чем осуществиться на деле, должны стать предметом сношений ВЦИК Украины и затем лишь делаются предметом НКПС Украины.

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.4-5. Завірєна машинописна копія. Опубліковано: Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР // Зб. док. і матеріалів. – К., 1993. – С.108-109.

Тезисы по вопросу об общем финансовом положении.

Не пізніше 9 травня 1919 р.

І. Снабжение денежными знаками Украины.

1. Количество необходимых для обслуживания организация власти, народного хозяйства, военных действий и культурных мероприятий на Украине денежных знаков значительно превышает размеры подкреплений, возможных к отпуску из сумм центральной кассы РСФСР.

2. Присылаемые подкрепления уменьшаются в заметной части специальными назначениями, переводами и аккредитациями, выставляемыми на нас Наркомфином Российским для заданий и нужд, лежащих вне пределов УССР.

3. Условия транспорта не всегда гарантируют своевременное прибытие подкреплений. Между тем как малейшая заминка в оборотных средствах грозит чрезвычайно серьезными последствиями для всего хода революции на Украине.

4. В сравнении с последствиями денежного голода: – расстройство народного хозяйства, транспорта, продовольственных операций, земледелия, волнения среди рабочих и красноармейцев, недостаточная мобилизация и снабжение армии и т.д., – следует отодвинуть пока на задний план сами по себе вполне верные соображения о желательном единстве валютной системы, о неизбежной при существовании разнородных денежных знаков, спекуляции на валюте, даже о неминуемом обесценивании менее популярного знака.

5. Киевская экспедиция вполне оборудована с технической стороны, и при регулярном снабжении ее материалами могла бы давать необходимый для пополнения недостатка в денежных знаках эффект.

6. Поэтому Киевская экспедиция должна быть пущена в ход. При чем вопрос о деталях ее работы должен быть разрешен по соглашению с Наркомфином Советской России – с тем, чтобы украинские знаки имели хождение по всех советских республиках РСФСР федерации.

II. Централизация бюджетного строительства и финансов-расчетных операций на Украине.

1. Множественность органов, ведающих одними и теми же делами, исполняющих одни и те же задачи, вносит хаос в существо этих дел и задач, приводит к бесполезной, а иногда и вредной затрате энергии и народных средств, создает конкуренцию между различными учреждениями, ослабляя силы государства за счет взвинчивания частных appetites, цен на предметы потребления и делает совершенно невозможной правильную постановку государственного контроля.

2. Во избежание этого зла необходимо согласование деятельности всех ведомств. Никакое ведомство никогда не проявляло способности к самоограничению. Задача согласования может быть выполнена только в общем для всех обязательном центральном органе.

3. Одним из таких органов является центральная бюджетная комиссия при Наркомфине Украины. Она не пропустит кредитов. Повторяющихся для одной и той же цели в различных ведомствах, вынуждая их таким путем к координации. Поэтому совершенно недопустимо, чтобы украинские советские учреждения получали кредиты из нескольких источников. Кредиты, отпускаемые украинскими учреждениями по исполнению заданий правительства РСФСР, следует проводить через ту же бюджетную комиссию при Укрнаркомфине.

4. Вторым органом централизации является Всеукраинская Расчетная палата, которая производит все расчеты как между ведомствами, так и между ведомствами и частными контрагентами. Это учреждение не только устанавливает единообразие в принципах и способах финансирования как национализированных, так и не национализированных отраслей хозяйства, не только создает наиболее эластичные методы контроля, но и ре-

гулирует все денежное обращение Республики, доводя сокращение потребности в наличных знаках до возможного максимума; наличными покрывается только то, что необходимы / как оплата труда и проч./, а остальное производится путем списывания из счета на счет, балансируя дебетовое «сальдо» отнесением их на счет кредитов соответствующего ведомства.

III. Концентрация денежных средств.

1. Самое главное зло нашего денежного обращения заключается в том, что выпущенные из государственной кассы деньги не возвращаются, оседая в частных хранилищах. Вместо обобществления, денежные ресурсы в большей части денационализируются, расплываются. Одной из первоочередных задач социалистической финансовой политики является вовлечение частных капиталов в общественный оборот.

2. В известной мере эта задача будет осуществляться Расчетной Палатой, которая будет производить покрытия частным контрагентам исключительно отнесением причитающегося им на текущие счета в Народном Банке.

3. Сверх того, основание финансирования несозревших для национализации предприятий, должен быть положен принцип или принудительного синдицирования или кооперирования – в зависимости от их рода и стадии их зрелости. Синдикаты и кооперации, в правления которых входят и представители советской власти, базируются свою деятельность преимущественно на денежных ресурсах своих членов. При известной помощи путем государственного кредита по соответствующему расчету в Расчетной Палате – синдикаты и кооперативы справятся со своими задачами по исполнению нарядов советских органов. С другой стороны, как денежные обороты, так и сама хозяйственная их деятельность, будет находиться на учете и под контролем советской власти и протекать под знаком действительной пролетарской диктатуры.

4. Такая политика подготовит почву для проведения неизбежной девальвации и облегчит процесс дальнейшего организованного перехода постепенно созревающих для этой цели отраслей к высшим социалистическим формам хозяйства.

IV. О высшем финансовом экономическом совете.

1. Для наиболее целесообразного проведения намеченного плана и установления тесной связи между расширяющимися политическими и хозяйственными задачами Советской власти необходимо создать Высший Финансовый Экономический Совет Республики из представителей ЦИК, заинтересованных наркомов, с приглашением специалистов по вопросам финансово-экономической науки и практики.

2. Задача В.Ф.Э.С.Р объединять и согласовывать все правительственные мероприятия в области финансово экономической деятельности; координировать наряды в области транспорта, производства и внутреннего и внешнего обмена; регулировать денежное обращение; собирать и обрабатывать относящиеся к финансовым вопросам статистические материалы; разрабатывать принципы, проекты и планы дальнейшего направления финансовой и экономической политики по линии совершающейся пролетарской революции, применяясь к общим принципам Коммунистического Интернационала.

3. Этот орган мог бы заняться разработкой плана перехода к безденежному хозяйству, к регулированию бюджета государственных доходов путем правильного учета ценности, а не цены, продукта, натурализации оплаты труда, установлению начал продуктообмена между продукто-производителями и снабженцами лиц, занятых в обслуживающих отраслях, как транспорт, распределение и т.п..

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.11, арк.16-19. Незавірена копія із датою вхідної печатки ЦК КПУ від 10 травня 1919 р..

"Тези з поточного моменту" подані головним редактором газети "Коммунист" Максиміліаном Савельєвим до керівництва РНК УСРР на КП(б)У.

*Не пізніше 17 липня 1919 р.
т Раковському**

«Тезисы по текущему моменту»

Украина – страна по преимуществу земледельческая со слабо развитым промышленным пролетариатом больших городов. Единственный действительно крупно-капиталистический район ее – Донецкий бассейн, и крайне подорван исключительно тяжелыми условиями борьбы, являясь в течении долгого времени военным фронтом между советской и белогвардейской армиями.

Города Украины имеют большой ремесленный контингент рабочего населения и сравнительно незначительный рабочий состав, зараженные к тому же в значительной мере мещански-соглашательской идеологией.

Окончательной особенностью сельских отношений является значительная наличность сельскохозяйственного пролетариата, занятого в сахарной, спиртовой и т.д. промышленности.

Специальный состав Украинской деревни, это наличие двух резких полюсов бедноты, полупролетариата с одной стороны и куркулей с другой. Средняк, в том смысле, как он понимается в России, на Украине не играет той доминирующей роли, как на севере; он неизменно ближе кулаку, сливается с ним в значительной своей части в один слой. Этим объясняется «кулацкий» характер целого ряда районов Украины. Исключение составляют северные части, где отношения напоминают российские и где середняк охотнее идет вместе с беднотой.

Благодаря характеру помещичье-капиталистического хозяйства, как хозяйства крупно экспортного и промыслового, всегда давившего экономический элемент деревни, за исключением, может быть верхушек кулачества, классовые антагонизмы в украинской деревне между крестьянами «в целом» и «панщиной»

* Написано від руки у правому верхньому куті.

всегда были значительны и мешали кулачеству «в массе» идти за открытой черносотенно-помещицкой реставрацией. Своеобразное положение занимают в социальных группировках колонисты. Но сколько они представляют из себя тип зажиточных и снабженных достаточной земельной площадью и инвентарем средних буржуа, они являются оплотом контрреволюции.

Классовые группировки на Украине и своеобразные взаимоотношения различных социальных групп крайне осложняют вопрос о советизировании Украины, советская власть здесь без активной поддержки России не может иметь прочных корней, не может существовать независимо.

Коммунистическая партия Украины имеет оплот в пролетарских массах городов, в поддержке ее значительной частью мелкобуржуазными слоями городской бедноты, а отчасти служилой интеллигенции /еврейской, и в некоторых отдельных случаях средней буржуазией / тоже еврейской, в связи с национальными вопросами по преимуществу. В деревне опорой ее является наиболее сознательный слой промыслового пролетариата и более сознательные элементы пролетарской бедноты, отчасти середняка.

Борьбисты опираются в значительной мере на украинскую трудовую интеллигенцию /учительство, железнодорожники/ в городах и приблизительно на те же, что и коммунисты, социальные элементы деревни, затем некоторым исключением, что благодаря их колеблющейся мелкобуржуазной политике, заставляющей их плестись в хвосте коммунистов, к ним периодически прилипают различные кулацкие элементы.

Левые с.р. представляют интересы недифференцированного мелкого мещанства и трудовой /русской/ интеллигенции, а также в одиночных случаях пролетарские менее сознательные элементы.

Незалежные украинские левые представляют собой более квалифицированные элементы украинского пролетариата / очень малочисленные/, а также группы середнячества и отдельные элементы кулаков, идущих за ними вследствие собственной достаточно авторитетной «кулацкой» партии.

Кулачество в своей массе группируется вокруг подпольных организаций, вдохновляющих кулацкие восстания.

Основная тактическая задача коммунистической партии Украины заключается в том, чтобы, опираясь на свою старшую сестру коммунистическую партию, проводить ясную классовую политику, объединяя все классовые элементы в стране, в то же время по возможности группируя вокруг себя городскую бедноту и все слои, не относящиеся к кулацким в деревне. Беспощадная борьба со всеми остатками феодально-крепостнического строя, со всякими буржуазными группами не только политически, но и путем последовательной экономической политики, решительная борьба с верхушкой кулачества /экспроприация и пр./ нейтрализация мене зажиточного кулачества а/путем недопущения никаких открытых политических группировок, опирающихся на него; б/ классовое натравливание на него бедноты, где возможно; г/экономическое ущемление его: политика уменьшения его экономического влияния в деревне и проч.

Считаюсь с тем, что на Украине не может быть сколько-нибудь в классовом отношении оправдывающей себя партии середняка и считаюсь с другой стороны с тем, что боротьбисты в значительной мере опираются на те же элементы /тех же щей, да пожикже влей/, что и коммунисты, необходимо рассматривать их существование, как временное и предпринять ряд энергичных шагов, чтобы значительное большинство их органически слить с коммунистической партией. Незалежных левых нужно третировать более энергично, поставив их перед расколом и упразднении их как партии.

Необходимо создать внутри партии условия, наиболее благоприятные разрешению поставленной задачи. Не бояться усиления украинизации внимание на привлечение к ответственным советским работам деревенских элементов установить персональную /путем обмена лиц/ более живую связь с деревней. Использовать момент борьбы с Деникиным для развертывания агитации в деревне, то расширить базис партии и дать возможность успешнее всего осуществить вышеуказанную ее некоторую необходимую перестройку.

М.Савельев.

*ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.48. – Арк.45-47. За-
вірена машинописна копія*

Лист представників української комуністичної організації при Московського комітеті РКП(б) до ЦК РКП(б) та особисто Леніна з аналізом та оцінкою політики Комуністичної партії в Україні у 1919 р.

12 листопада 1919 р.

Центральному комітету Р.К.П./б/.

События последнего месяца, перелом на Южном фронте, широкое повстанческое движение на Украине – все это делает очевидным, что вопрос о восстановлении Советской Власти на Украине является вопросом весьма непродолжительного времени. Поэтом будет вполне своевременной постановка на обсуждение Ц.К. Украинского вопроса во всей его широте и сложности. Характер революционных движений на Украине имеет много своеобразного / о чем будет подробно изложено ниже/. Подходить к Украинским событиям, к Украинскому повстанчеству, к национальным отношениям с готовыми шаблонами, взятыми из Великороссии, было бы грубейшей ошибкой. Мы, к сожалению, видели на Украине именно это. И такому недостаточно серьезному отношению к специфическим особенностям Украины мы значительным образом обязаны провалом революции на Украине.

В дальнейшем изложении мы попытаемся дать беглый очерк революции на Украине, осветивши ее с точки зрения того меньшинства украинских коммунистов, которые еще на Украине пытались выступить с критикой политики партии и предсказывали ее неизбежный крах. К сожалению, мы оказались правы.

Теперь наше меньшинство сильно увеличилось количественно, оно силилось и качественно, так как довольно неопределенные домогания нами весны и лета 1919 года сменились достаточно определенной программой. Силою обстоятельств небольшая часть оппозиции оказалась в Москве. Но мы можем твердо утверждать, что мы не одиноки. Теперь встает вопрос о том, кто собственно большинство, а кто меньшинство в среде украинских коммунистов. Не предпрешая этого вопроса, предоставляя разрешить его ближайшему партийному съезду, мы считаем теперь необходимым выступить с настоящим заявле-

нием перед ЦК РКП, дабы вопрос получил более всестороннее освещение и чтобы предостеречь РКП от неверных шагов в отношении Украины.

Начнем с общего очерка экономического и политического положения, в каком Украина вступила в Революцию. С некоторых пор в среде коммунистов стало своего рода «хорошим тоном» ругать все на Украине, как стране весьма отсталой экономически и сплошь кулацкой. Несомненно, что в отношении развития крупной промышленности Украине отстала не только от передовых капиталистических стран Европы, но и от Великобритании. Сравнительно развитая тяжелая индустрия занимает небольшой клочок украинской территории /Донецко-Криворожский бассейн/. Большие промышленные города имеются также почти исключительно в южном Приморском районе. Остальная часть территории, если не считать Северной части Черниговщины, не имеет совершенно крупнокапиталистических предприятий с высококвалифицированными постоянными рабочими. На всей остальной территории Украины господствует или земледелие в более или менее чистом виде /Полтавщина/, или земледелие и связанная с ним сельскохозяйственная промышленность /Правобережье, т.е., губернии Киевская, Подольская и Волынская и часть Харьковщины/. Не упомянутые здесь местности представляют из себя более или менее пеструю смесь всех этих экономических форм.

Не останавливаясь в дальнейшем на описании промышленных районов и больших городов, как не представляющих ничего своеобразного, мы постараемся детально рассмотреть характер Украинского сельского хозяйства и связанной с ним сельскохозяйственной промышленности.

Здесь мы находим много черт, весьма существенно отличающих положение вещей на Украине от такого в России. Прежде всего, при беглом взгляде на Украину бросается в глаза два знаменательных факта: во-первых, почти точное совпадение района развития сельскохозяйственной /сахарной и винокуренной/ промышленности с этнографическими и историческими границами Украины[1], и, во-вторых, то, что громадное боль-

шинство переселенцев, следовавших из Европейской России в Азию, давали Губернии Украинские[2], как густо населенное Поднепровье, так и сравнительно богатый землею Юг. /Из русских губерний большое количество переселенцев давала только Тамбовская/. Второе обстоятельство как будто и не вяжется с представлением об Украине, как о стране, «где все обильем дышит» и сплошь кулацкой...

Объяснение этих двух фактов мы находим в двух основных причинах: во-первых, в сравнительно более густом населении Украины[3], и, во-вторых, в характере Украинского землевладения.

Дело в том, что Украина почти не знала Общины и потому дифференциация внутри деревни пошла гораздо дальше, чем в России, где эта дифференциация была связана общиной и иными пережитками докапиталистических отношений[4]. Подольская, Волынская и Киевская губернии общины почти не знали. Полтавская и Черниговская знают ее весьма мало. Сравнительно большое количество общинников имеется в Харьковской, Екатеринославской, Херсонской и Таврической губ., но и там община весьма быстро распадается, значительно опережая в этом смысле Россию.

И так, огромное большинство Украинского крестьянства издавна владело землей на правах частной собственности. В результате этого капитализация крестьянского земледелия сделала на Украине большие сходы.

Что же касается крупного землевладения, то оно так же, не в пример Русскому, приняло в значительной своей части чисто капиталистический характер[5], что объясняется как природными благоприятными условиями, так и наличием большого количества свободных рабочих рук, не находящим применения в промышленности.

Не имея возможности в настоящем заявлении вдаваться в подробные статистические изыскания, мы только констатируем, что среди украинского крестьянства есть весьма высокий процент сельского пролетариата и полупролетариата /понимая под последним тех крестьян, которые не в состоянии прокор-

миться со своей землей, и вынуждены зарабатывать на стороне/. Так, например, в Подольской Губернии менее 5 десятин на хозяйство имеют 78,5% всех хозяйств, На Полтавщине – 56,1, На Киевщине – 54,2, до 7 десятин на хозяйство имеют: Подольская – 93,1, Полтавская – 78, Киевская – 74,9, Черниговская – 62,5, Харьковская – 58,1, Волынь – 54,1. И только три губернии /Таврическая, Екатеринославская и Херсонская/ имеют таких хозяйств меньше половины. Напоминаем, что эти три губернии являются районом наивысшего процента городского населения /Таврическая – 22,9%, Херсонская – 29,9%, Екатеринославская – 14,9%/.

Если к этому прибавить, что на Украине земледелие составляет почти исключительное занятие населения, что посторонние заработки весьма ограничены и носят часто сезонный характер /сахарная промышленность/ - то станет ясным, что трактовка Украины как страны сплошь «кулацкой» является совершенно несерьезной и вовсе не приходится удивляться тому, что «благодатная» Украина дает главную массу переселенцев в не столь «благодатную» Сибирь.

Таким образом мы видим, что на Украине имеется весьма солидное количество бедноты, которая по своей социальной природе не может мириться с господством капитала и является весьма чуткой в отношении усвоения идей коммунизма. Большую роль в этом отношении, аналогичную роли «фабричного котла», играли не только такие предприятия как сахарные заводы, но и большие капиталистически поставленные имения, где работали сотни и тысячи рабочих как из числа местных крестьян, так и дальних, приезжих, известных под именем «Заробітчан».

Такие проявления массовой организованной борьбы сельскохозяйственных рабочих за улучшение своего положения, как стачки, были на Украине явлением довольно обычным.

Таковы, в основных чертах, особенности экономической структуры Украины, по сравнению с Великороссией. Но кроме этих особенностей, имеются и факторы историко-политического характера, придающие революционным выступлениям

Украинских масс известные специфические черты. Во-первых, это вопрос национальный. Украина, как часть Российской Империи, до последнего времени жила в условиях абсолютизма. Только настоящая революция впервые призвала к политической жизни широкие народные массы, в том числе и крестьянство. Это – отличительная черта буржуазных революций, период которых для Европы приходится на 1789-1871 год. И как все революции того периода, так и настоящая Русская революция, вызвала к жизни широкие, массовые национальные движения угнетенных наций. Это является для передовых стран Европы анахронизмом, в Европе национальные движения в значительной части потеряли свой прежний массовый характер. Парламентаризм втянул давно уже в политическую борьбу широкие народные массы. Развитие капитализма и условие жизни в национальных государствах отодвинули национальный вопрос на задний план. На первый план выступила ничем не прикрытая классовая борьба, борьба между пролетариатом и буржуазией.

(арк.7). На Востоке Европы эти движения запоздали и смогли выявиться только теперь. Истории угодно было задержать у нас политические формы добуржуазного развития до рождения современного финансового капитализма. Это сильно отражается на России. В сто крат сильнее отражается это на Украине.

Вторым политически-бытовым фактором, так же играющем роль на Украине, но в то же время совершенно нецениваемым, является историческое прошлое Украины. Обычно привыкли думать, что Украина совершенно забыла свою историю, что ее собственная история закончилась очень-очень давно, и что Украинский крестьянин ничем не отличается от крестьянина русского. Фактически это совершенно не так. Напомним некоторые факты.

Последнее массовое повстанческое движение на Украине происходило всего лишь около ста пятидесяти лет тому назад, в царствование Екатерины 2 /восстание Гонты и Зализняка/, и еще в половине минувшего столетия Шевченко описывал его в своих «Гайдамаках» не по книжным источникам, а по рассказам своего деда, который лично знал его участников. Если вспом-

нить, что это восстание не было единичным, а было последним актом в борьбе Украинского крестьянства против польских панов, которая велась непрерывно более четырех столетий, то, конечно, нельзя допустить, чтобы такое прошлое не оставило следа в психологии украинского крестьянина, тем более, что условия его жизни с тех пор не претерпели никаких особо резких изменений. С мыслью о восстании, как об нормальном и обычном способе отстаивать свои права, с мыслью о защите своих национальных и социальных прав оружием, он свыкся с детства. Таким образом, мы находим в эпоху финансового капитализма, в эпоху статочной (стаечной) борьбы в экономиях и на заводах, в эпоху краха капитализма, неизжитые традиции средневековья.

Что бы лучше понять разницу между психологией украинского и русского крестьянства, напомним еще тот факт, что крепостное право на Украине просуществовало всего около 60 лет, да и то не охватывало всего крестьянского населения.

Если бы вся эта бурная, и совсем еще свежая в памяти народа история, не оставила никаких заметных следов в психике украинского села, это было бы чудом, а мы, марксисты, в чудеса не верим. Результатом этого исторического наследства является с одной стороны – сравнительно большая подвижность украинских крестьян, которые весьма легко хватаются за оружие, с другой стороны – крайнее обострение национального вопроса.

Все это мы привели для того, чтобы показать всю сложность революционных движений на Украине. Если в Великороссии национальный вопрос практически не существует. Если в ней происходит борьба между русским рабочим и русской же буржуазией, если эта борьба закончилась в городе в Октябре 1919 года, а в деревню перенеслась только в 1918 году осенью /по авторитетному заявлению т.Ленина/ и если этот год деревня ждала и сидела сравнительно тихо, то на Украине положение вещей в корне отлично.

На Украине решающим моментом является настроение деревни. Центральная Рада, Гетман, Директория, Советская власть, как созданы, так и низвергнуты были не пролетариатом

и буржуазией, а именно деревней. Несомненно, что пролетариат и буржуазия играли при этом крупную роль; им, часто, принадлежала инициатива/ как во время героического восстания киевского пролетариата в Январе 1918 года, как при избрании гетмана/. Но последнее слово всегда принадлежало вооруженным крестьянским отрядам. Даже ставленник объединенной крупной буржуазии – Скоропадский – был избран на гетманство не непосредственно буржуазией, а съездом Украинского сельского кулачества – «хлеборобов-собственников».

Если к этому прибавить, что города на Украине имеют в большинстве своем русско-еврейский характер, а деревня – чисто украинский, что борьба против помещиков сливается, в представлении крестьянина, с борьбой против русских и поляков, что борьба с лавочником и ростовщиком сливается с борьбой с еврейством, что чиновник, полицейский, «пан» - ассоциируется так же с русским и поляком – то станет вполне понятной вся сложность и запутанность классовая и национальной борьбы на Украине.

Насколько подчас своеобразные и запутанные бывают положения показывает такой случай: при подавлении одного из восстаний в Киевском уезде, против восставших почти безземельных, крайне пролетаризированных волостей /Трипольская, Стайковская, Черняховская, Обуховская/, действовали с двух сторон две силы: со стороны Киева – Красная армия, а с противоположной стороны – дружины, организованные кулаками Кагарлыкской волости, самой богатой и подлинно кулацкой волости Киевского уезда. / Об этом факте один из авторов настоящей записки докладывал в свое время Киевскому губпаркому/. Отделаться в этом случае заученной фразой о «кулацких бунтах» как будто неудобно. Вопрос требует более детального анализа. Но анализа этого мы до сих пор не видели. А такие случаев не одни. Каждый день приносил нам десятки подобных случаев.

Не вдаваясь в подробную критику политики Советской власти на Украине, так как такая критика требует более места и времени, чем-то, каким располагают в настоящее время авторы записки, мы ограничимся тем, что наметим основные положен-

ния как нашей критики официального курса К.П.У., так и нашей положительной программы.

1. Основным недостатком в политике КПУ было отсутствие руководящего центра, который был бы органически связан с революционными массами Украины и мог бы дать ответ на всякий вопрос, выдвигаемый жизнью. Существовавший центр не мог справиться с этой задачей не благодаря своему личному составу, а благодаря своей полной оторванности от Украинской революционной стихии. Он рассматривал все с точки зрения русского центра, совершенно упуская из виду, что ход революции на Украине и в России сложился далеко не одинаково, что Украина не могла воспринять к готовому виде тех форм жизни, которые были выработаны в России за полтора года Советского строительства, протекающего при условиях совершенно отличных от Украинских. Основные вопросы Украинской жизни, зачастую совершенно не знакомые революционной России, не получили должного освещения. Основной тенденцией было простое механическое распространение законов, действовавших на территории РСФСР, на территорию Украины.

2. Через всю политику КПУ красной нитью проходит крайне недоверчивое отношение к украинским коммунистическим группам и ориентация на группы хоть и не коммунистические, но не зараженные «Сепаратизмом», подчас совершенно не имеющие реальной силы, своего рода мнимые величины» вроде меньшевиков и левых эсеров. Как наиболее яркий пример можно привести директивы, какие давались Орг. Бюро Ц.К.К.П.У. отправляемым на Украину товарищам, о полном игнорировании боротьбистов / хотя они имеют под своим влиянием очень большое количество повстанцев/ и всяческое покровительство левым эсерам, которые ничем себя на Украине не проявили, а по своей идеологии являются нам совершенно чужими и враждебными. Также знаменателен и отказ от принятия в партию боротьбистов и принятия комфарбанда, возглавляемого исконными соглашателями.

Вообще можно установить, как правило, что партия не имела никакого влияния в деревне, чисто украинской по своему со-

ставу, ничего не делала для привлечения беднейших элементов ее на свою сторону, но зато охотно принимала в свой состав мещанские элементы из среды русских и еврейских ремесленников, настроенных более или менее русофильски. Влияние этих мещанских элементов в партии весьма губительно.

3. Априорная оценка Украины, как страны кулацкой, не способной на самостоятельное революционное творчество, породило политику, которую нельзя квалифицировать иначе, как только колониальной. Украина рассматривалась исключительно как объект для выкачивания материальных ресурсов, причем совершенно игнорировались интересы классовой борьбы на Украине. Шли по линии наименьшего сопротивления. Круговая порука при смирении восстаний /см. Постановление Сов. Обороны/, декрет об урожае, по которому половинщики – элемент сравнительно состоятельный – должны были отдать государству 1/5 или 1/10 урожая, а сельская беднота должна была убрать хлеба помещичьего засева за деньги, /на которые нельзя было ничего купить/, и ничего не получала натурой - все это явления характерные. Взять, что успеешь и что легче взять /помещичий хлеб/, все мешающее устранить силою, а что выйдет – не все ли равно? Страна то все равно кулацкая.

Результатом такой политики были крестьянские восстания, которые происходили зачастую в наиболее пролетаризированных уездах /например, Трипольский район Киевского уезда, Звенигородский, Таращанский, Уманский уезды Киевской губернии/. Жизнь показал, что такая политика была подрубливанием того сука, на котором сидишь.

Украина сейчас находится накануне нового революционного подъема. Вопрос о том, какой тактики держаться в дальнейшем, перестает быть вопросом теоретическим и приобретает большую злободневность. И мы утверждаем, что продолжение нашей прежней тактики неизбежно приведет к прежним же результатам, т.е. к восстанию и новому краху.

Теоретически мыслимы два пути: или украинский пролетарий и смежные с ними группы крестьянства сделают революцию и создадут советскую власть, причем Красная Армия

Рос. Сов. Респ. технически им в этом отношении поможет, – или Украина окажется бессильной в этом отношении, контрреволюционные элементы окажутся сильнее революционных и изгнание Деникина будет проведено исключительно силами Российской Сов. Респ. Во втором случае, если бы на Украине революционных движений не наблюдалось, если бы была угроза обращения Украины в новый Дон, тогда бы конечно было бы разумно и правильно идти на нее войной, чтобы обезопасить себя от новой контрреволюционной соседки, и получить что можно из продовольствия, угля и пр., столь необходимых для Сов. Рос.

Но ясно, конечно, для каждого, что силой брать хлеб – задача не из легких, особенно при поголовном вооружении его владельцев-крестьян. И если представляется надежда обойтись без таких способов хозяйничанья, получить тот же хлеб, сало, сравнительно добровольно, то неизмеримее выгоднее, как для Сов. России, так и для мировой революции, идти вторым путем.

А события, происходящие теперь на Украине, говорят о том, что на Украине Деникину не удержаться, что революционные силы Украины бушуют. Газеты ежедневно приносят новые данные об успехах повстанцев. Повстанцы поголовно идут под лозунгом Сов. Власти. Насколько крепка на Украине идея советской власти показывает тот факт, что даже восстававшие против существовавшей тогда Советской власти крестьяне шли под лозунгом «Спасай Советскую власть!».

Итак, оценивая настоящее положение вещей на Украине как канун революционного взрыва, считая, что на Украине есть достаточно сил, готовых активно бороться за Советскую власть и идти за коммунистической партией, мы намечаем следующие основные положения политики нашей партии.

1. Первой задачей коммунистов на Украине является организация пролетарских масс города и деревни в единую коммунистическую партию. Со своим Украинским центром, который был бы органически связан с революционными массами и имел бы, благодаря этому, возможность как следует ориентироваться в специфических условиях революционной борьбы на Украине.

Особое внимание должно быть обращено при этом на завязывание прочных связей с пролетарскими элементами деревни, являющимися благодаря своей численности и активности, /не ступающей активности рабочих, а иногда даже превосходящих ее. Особенно в первый, разрушающий период революционной борьбы/ главным фактором революции на Украине. /Это ни в коем случае не исключает того положения, что главная организующая роль в коммунистической революции принадлежит городскому индустриальному пролетариату/.

Как практический шаг по этому пути мы выставляем необходимость слияния двух существующих уже на Украине коммунистических партий – КП/большевиков/У и УКП/боротьбистов/. Это тем более необходимо, что боротьбисты, не имея с нами каких бы то ни было идеологических расхождений, имеют довольно прочую опору в крестьянских массах и играют весьма крупную роль в том повстанческом движении, которое широкой волной разлилось по Украине.

2. В борьбе за восстановление Советской власти на Украине руководящая роль непременно должна принадлежать не Московскому центру, а Центру Украинскому, тесно связанному со стихийным революционным движением Украинских низов. В противном случае эта борьба, безусловно, будет истолкована как «красный империализм» Москвы / что мы же видели на практике/ и многие элементы, которые могут и хотят идти рука об руку с коммунистами, будут отброшены в стан контрреволюции.

Конечно, это все не исключает возможности и необходимости фронтального наступления на Украину Красной Армии. Но это наступление должно иметь характер военно-технической помощи украинской революции. Политическое же руководство должно быть обязательно в руках центра, выдвинутого Украинской революционной стихией.

3. В целях пресечения контрреволюционной агитации украинских националистов, весьма успешно спекулирующих на националистических настроениях крестьянства, должно быть декларировано и осуществлено право Украинского революци-

онного пролетариата и крестьянства на самостоятельное революционное творчество, на создание самостоятельного дееспособного государственного аппарата.

Стоя принципиально за наиболее тесное объединение всех Сов. Республик, в первую очередь Украинской и Российской, мы в то же время считаем, что путем к действительному, прочному единению не есть продолжение и насильственное поддержание старых отношений, созданных еще самодержавной Российской Империей. Мы обязательно должны до конца сломать старую инерцию, старые связи, и без того сильно надломленные событиями последних двух лет. На их место должно быть поставлено нечто новое, рожденное революцией.

Практически мы мыслим формы объединения, как федерацию на началах равенства, всех Советских Республик. А пока таких республик практически есть только две – как соглашение двух революционных центров.

Мы твердо вверены, что таким путем мы скорее и вернее придем к единству, чем путем вооруженной борьбы со всякими проявлениями национального сепаратизма, которая только задерживает классовую дифференциацию внутри наций.

В заключение мы считаем необходимым довести до сведения ЦК РКП о том тяжелом положении, какое создалось в КПУ благодаря крупным расхождениям внутри партии по затронутым вопросам. Из того небольшого сравнительно числа Украинских коммунистов, какие есть сейчас в Москве, весьма большой процент находит для себя невозможной работу по директивам Орг. Бюро Ц.К.К.П.У. По вполне точным данным, имеющимся в нас, такое же настроение наблюдалось и в Киеве, и в Полтаве и в других городах Украины.

Были случаи перехода отдельных членов и целых организаций к боротьбистам. Все это, в связи с новым революционным подъемом на Украине, делает затронутые вопросы весьма важными и не терпящими отлагательств и замалчивания. Политика лавирования, какая имела место на Украине, себя изжила. Мы обращаемся к ЦК РКП с настойчивым предложением без всякого отлагательства поставить на обсуждение Украинский вопрос,

использовать все имеющиеся по этому вопросу материалы, пересмотреть всю работу партии на Украине за время господства там Сов. Власти и выработать новую, более соответствующую действительному положению вещей и более продуманную линию поведения относительно Украины.

Революция не ждет.

12 ноября 1919 года. Москва /подписи/ П.Попов,
Ларик

А Зорин

Президиум Украинской коммунистической организации при Московском Комитете России Комм. Партии /большевиков/ всецело присоединяется к настоящему заявлению, что подписью и печатью удостоверяет

(печатка кругла з надписом Українська комуністична організація (і всередині) при Моск. Ком. Р.К.П. (большевиків)

Секретарь президиума /подпись неразборчивая/

Подлинник подписали кроме имеющихся товарищей товарищи В.Брунд и Столяренко, П.Попов.

Адрес, по котором можно найти подателей записки – Украинский отдел Центропечати (Тверская 38), тел 2-24-01. Спросить тов. Ляха.

1. Так, например, под посевом сахарной свеклы в 8-ми губерниях Украины /без Таврической/ находится 563 139 десятин, а во всей остальной Европейской России – 131 179. Следует отметить, что % плантаторских посевов значительно выше для Украины: для всей Украины он равен 69,5%, а для русских губерний не поднимается выше 47,9%, падая в других местах до 25,1%. Для губерний, имеющих максимальную площадь посева в то же время наиболее плотно населенных /Подольской и Киевской/ он поднимается до 77,1 и 76,4 %. Вообще можно констатировать, что уезды с наиболее плотным населением и при том наиболее пролетаризированным, имеют наибольшую площадь посева. Как пример можно привести Звенигородский и Уманский уезды Киевской губернии.

2. Относительно переселения мы не располагаем точными динамическими цифровыми данными. Приведем следующие

данные: «Статист. Ежегод Рос.» за 1915 год / издан И. Ст. Ком./
даёт следующую табличку

Губ., отпустивши в 1914 году свыше 10 000 сел.

Губерния	Количество переселенцев	общая плотность населения	Плотность сельского населения
Екатеринославская	28 332	63,5	53,7
Херсонская	25 873	61,2	42,8
Полтавская	21 277	89,1	78,1
Тамбовская	20 315	60,8	59,5
Харьковская	20 167	72,1	60,6
Воронежская	19 033	63,7	60
Таврическая	16 317	40,2	30,5
Вятская	14 840	30,1	22,04
Пензенская	14 613	56,9	51,11
Черниговская	12 556	68,4	60,9
Самарская	11 932	29,4	27,5
Курская	10 167	80,3	72,9

Как видно из таблицы, максимальное количество переселенцев приходится на губернии украинские

3. По данным, полученным нами от т. Клужного, плотность населения /на 1 дес./ и % городского населения представляется в таком виде:

Районы европейской России	Общая плотность населения	% городского
Цент.(ральнo)-Землед.(ельчeский)	0,65	8,9
Волжско-Сурский	0,46	11,2
Восточно-Заволжс.(кий)	0,21	7,7
Восточно-Степной	0,12	10,9
Центр.(альнo)-Промышленн(ый)	0,45	19,1
Приозерный	0,33	40,6
Крайний Север	0,02	6,9
Прикамский	0,18	4,8
Эстляндия и Финляндия	0,38	35,0

Губернии Украины		
Волынская	0,63	8,4
Екатеринославская	0,69	14,9
Киевская	1,03	18,0
Подольская	1,05	8,8
Полтавская	0,83	10,7
Таврическая	0,37	22,9
Харьковская	0,68	15,7
Херсонская	0,57	29,9
Черниговская	0,65	10,7

Из приведенной таблицы видим, что плотность населения наибольшая в губерниях Подольской /1,05/ и Киевской /1,03/. Максимальная плотность для русских районов – 0,65 /Ц-Зем./. Минимум для Украины – 0,37 /Тав/, для России – 0,02 /Кр. сев/. Остальные губернии Украины имеют плотность более высокую, чем по Ц-Зем. или близкую к ней. Остальные районы России значительно уступают Украине.

В отношении % городского населения Украина в общем также превосходит Европейскую Россию, уступая только Приозерному району /40,6/ и Цент-пром. /19,1/, хотя две губ. /Херс. – 29,9, Тавр. – 22,9/ превосходят последний.

4. Относительно общинного и подворного землевладения, приведем следующие данные, позаимствованные у т. Клуного

Губернии Украины	Общинное земледелие			Подворное владение		
	Число общ.	Число двор	Десятин зем	Число об.	Число дв.	Дес. з
	тысячи			тысячи		
Волынь	96	5,4	62,0	3 681	287,0	2 232,6
Подольская	2	1,6	8,9	3 127	457,1	1 745,2
Киевская	98	32,5	153,9	1 925	330,1	1 909,7
Полтавская	730	80,2	321,0	4 665	366,7	1 870,8
Черниговская	2 388	189,4	11 247,4	2 060	178,0	1 077,7
Екатеринославская	1 648	268,7	2 517,5	35	2,1	13,5

Таврическая	492	122,3	1 548,1	139	10,5	404,9
Харьковская	1 760	339,4	2 517,9	186	24,9	145,3
Херсонская	1 920	274,5	2 005,8	172	19,8	235,4
Районы Ев(ропейской) Рос(сии)						
Кр. Север	1 979	28,4	3 972,1	46	9,2	55,2
Приозерный	15 867	535,2	8 316,1	143	3,7	19,4
Мос(ковско)- Промышл (енный)	44 220	1 365,4	11 211,4	968	105,1	81,6
Ц-Земледел	22 984	1 724,2	12 579,9	2 707	187,8	164,7
Ср-Волжский	14 550	1 462,5	11 871,7	284	13,7	99,4
Приуральский	9 112	1 311,1	11 555,2	43	10,6	73,5
Ниж-Волжск.	3 859	555,6	13 096,8	81	2,9	80,8
Белоруссия	15 589	447,4	3 917,1	3 248	318,9	3 177,6
Литва	3	0,4	7,6	7 315	296,1	4 398,7
Прибалтика	-	0	0	-	62,4	2 483,7

Данные таблицы весьма характерны: территория Украины резко разделена на два района – с господством подворного владения /историческая территория Украины/ и с господством общины / район поздней колонизации и район издавна связанный с Россией, Харьковщина и север Черниговской губернии.

Великорусские общины дают большинство общины, Беларусь, а в особенности Литва и Прибалтика, показывают господство подворного владения.

Процент земли, находящейся в частном владении на Украине так же выше, чем в Ев.(ропейской) Рос.(сии):

Ц(ентрально-Земл(едельческий)	30,7
Ср(едне)-Волж(ский)	30,2
Ниж(не)-Волж(ский)	18,7
Промышл(енный)	40,6
Левобережная Укр(аина)	40,8
Правобережная	47,6
Степная	51,1

5. Косвенным показателем степени капитализации земледелия может служить, во-первых, вытеснение примитивного зернового хозяйства высшими более трудоемкими культурами, во-вторых – количество применяемых усовершенствованных машин и орудий. В отношении первого, т.е. распределения высших культур, напомним хотя бы о распространении на Украине посева сахарной свеклы. Относительно машин и орудий Украина также ушла очень значительно вперед / См. сельхоз. Перепись 1916 г/. К сожалению, точных цифр мы привести не можем, за отсутствием под руками соответствующего материала.

ЦДАГО України. – Ф.57. - Оп.6. – Спр.15. – Арк.1-17. Фотокопія оригінального машинописного документу з оригінальними підписами та печаткою.

Заява Павла Попова до Політбюро ЦК РКП(б) з викладенням пропозицій щодо здійснення економічної та військової політики в Україні.

21 листопада 1919 р.

Ввиду того, що на совещании Политбюро с украинскими работниками 20.11.1919, из-за ограниченного времени ораторов, я не смог как следует развить точку зрения нашей группы на ряд вопросов первостепенной важности, я считаю необходимым сделать это в письменном виде.

Во-первых, вопрос о Совнархозе. Все возражения против создания на Украине своего Совнархоза сводились к тому, что необходим единый хозяйственный план. Но это положение не оспаривалось и нами, и все разногласия заключались в том, как рациональнее организовать хозяйство с соблюдением этого единства и без ущерба для хозяйства и Украины, и России и в соответствии с общеполитической работой государственного центра.

Всеми, или почти всеми, признавалась необходимость создания для Украины такого политического центра. Никем также серьезно не оспаривалась необходимость создания украинских Наркомзема и Наркомпрода. Исходя из признания необходимости названных органов, задачи которых теснейшим образом переплетаются с задачами других экономических организаций, мы считаем совершенно невозможным обойтись без создания Укрсовнархоза. Дело в том, что все главнейшие отрасли промышленности на Украине имеют тесную, прямую или косвенную, связь с земледелием. Сахарная, винокуренная, мукомольная, текстильная промышленность, лесоводство, табаководство, хмелеводство, садоводство и виноделие – все эти отрасли непосредственно связаны с землей. Меньшая, конечно, связь существует между землею и такими отраслями промышленности как каменноугольная, железодельательная, машиностроительная. Но и здесь она достаточно велика. /каменноугольная дает топливо для сахарных заводов, для мельниц, не говоря уже о железных дорогах, топливо, которое заменить нечем ввиду малого количества леса; машиностроительная дает большое

количество земледельческих машин и орудий, около 50% всего производства России, причем потребителями этих машин являлись главным образом украинские сельские хозяева./.

Таким образом, интересы всех перечисленных отраслей народного хозяйства переплетаются теснейшим образом между собой, и что самое главное, с интересами земледелия и земельной политики.

По существующему положению, каждый главк /главксхар, главкспирт/ получает в свое ведение земли, обслуживающие тот или иной завод /приписные имения/. При той интенсификации земледелия, которая наблюдается на Украине, почти все имения /Особенно на Правобережной Украине/ имели в своем севообороте и сах. свеклу, и картофель для винокурения, владели и лесом. Таким образом на каждое имение с одинаковыми основаниями могут претендовать различные главки и Наркомзем. Главсахар уже производил раз национализацию таких имений, и оказалось, что к нему отошли в некоторых губерниях до 90% помещичьих. /Подольская губ/ Наркомзем, после долгой борьбы, сократил это число, но на это пришлось потратить массу времени и энергии, хотя Главсахар и Наркомзем находились оба в Киеве. Теоретически мы можем представить, что московские главки и украинский Наркомзем будут работать в полном контакте. Но на практике мы видим, что московский Главсахар не смог до сих пор сговориться и с московским же Наркомземом. А что же будет, когда ему придется иметь дело с Наркомземом украинским? Но если в России это не грозит особенно серьезными осложнениями, так как площадь посева свеклы сравнительно не велика, то на Украине, где, при крайнем земельном голоде, почти вся площадь помещичьей земли должна отойти к тем или иным главкам /например на Правобережье/ - там подобные трения грозят очень серьезными последствиями. И попытка механически распространить на территорию Украины действие существующих сейчас в Москве органов Совнархоза, ведающих сельскохозяйственной промышленностью, грозит вызвать новое острое недовольство украинских крестьянских масс. Здесь нужна сугубо осторожность, гибкость и приспособ-

ленность аппарата к местным условиям. /Подробнее об этом можно узнать в Главсахаре и в украинс. Наркомземе/.

Несколько иначе обстоит дело с углем, железом, машинами. Но и здесь положение может создать очень тяжелое. При существующей разрухе на ж.д. дорогах решающим моментом в вопросе о доставке угля к русским заводам там является провозоспособность дорог, а не его добыча и, тем более, не наряды на вывоз. При существовании в Донецком Бассейне Совет. Власти было бы выдано на готовый уголь гораздо больше нарядов, чем его смогли вывезти. Поднять подвох угля к Москве можно исключительно поднявши провозоспособность дорог, а не тем, что распоряжения о его вывозе будут даваться непосредственно из Москвы. Опасаться того, что украинский центр стал бы в этом отношении тормозить дело нет никаких оснований.

Что же касается снабжения Украины по нарядам Московского центра, то тут картина получается иная: среди рядовых русских работников установился взгляд на Украину как на московскую колонию, с интересами которой считаться “не принято”. Правда, ответственные вожди русской революции не разделяют такого взгляда, но насколько они смогут с ним бороться – это вопрос. В период господства на Украине Советской Власти она стала ареной самой неприкрытой спекуляции и хищничества, причем все положительно спекулянты имели мандат от московских учреждений. Массами нахлынувшие спекулянты, как крупные, так и мелкие и целые спекулятивные организации, совершенно дезорганизовали работу продорганов; то же делалось и с топливом /например, дрова из-под Киева вывозились в Москву, земледельческие машины были также вывезены, что не дало возможности вовремя собрать урожай, причем в России к жатве эти машины не подоспели/. Нет никаких оснований надеяться, что эта политика в чем-нибудь измениться.

Исходя из этих чисто практических, житейских соображений, мы считаем, что создание Укрсовнархоза, органа, регулирующего хозяйственную жизнь Украины и могущего положить предел таким способом действовать, является совершенно необходимым.

К тем же выводам приводят и соображения принципиального характера. Чтобы государственный аппарат на Украине не был простой ширмой, а мог вести действительную политику, достаточно гибкую и согласованную с требованиями жизни, а не только агитировать и писать воззвания, необходимо, чтобы экономические органы, работающие на Украине, работали под его общим руководством. Только при таких условиях обобществление народного хозяйства Украины может протекать планомерно и нормально, а не скачками и без всякой связи между мероприятиями в разных областях хозяйственной жизни, что будет неизбежным следствием национализации отдельных отраслей хозяйства московскими главками.

Требование же общности хозяйственного плана вполне отвечает выработка такого плана совместными усилиями Российского и Украинского совнархозов. Такой план должен быть обязателен для обеих республик в отношении выполнения известных нарядов и тех технических мероприятий, в проведении коих заинтересованы обе стороны. В отношении же его осуществления и внутренних мероприятий обоим Совнархозам должна быть предоставлена полная автономия, чтобы они могли применяться к особенным условиям, обусловленным местом и временем работы.

Поскольку украинское правительство будет находиться под сильным как идейным, так и материальным /армия/ влиянием русского, постольку у русского правительства всегда остается возможность влиять на составление такого плана сильнейшим образом.

В меру же налаживания транспорта и вообще хозяйственной жизни с одной стороны, и аппарата управления с другой, исчезнет необходимость такого относительного разобщения и одновременно создастся фактическая возможность полного объединения хозяйственных аппаратов без ущерба для хозяйственной жизни.

Кроме приведенных соображений, относящихся к положению Украины, за создание нового отдельного аппарата говорят и такие общие соображения: при всяком прокладывании новых

путей, при создании новых форм жизни, неизбежны, рядом с выработкой позитивных навыков, рядом с установлением основных принципов организации, и некоторые ошибки, недочеты. Исправить эти «недостатки механизма» бывает зачастую очень трудно, для этого бывает необходимо или много времени или основательная ломка. Если приходится /как нам на Украине/ строить подобный организм, имея и известный собственный опыт, и пример иной страны/ Россия/ - то представляется возможность избежать целого ряда ошибок и создать аппарат значительно более совершенный. Не использовать такой возможности было бы не в интересах революции на Украине.

Вторым вопросом, требующим освещения, является вопрос военный. Необходимость объединенного командования несомненна. Фронтально наступление на Украину и реформатирование повстанческих отрядов в регулярные части становится одной из первых наших задач. В благоприятном ее разрешении заключается половина успеха революции на Украине. Но на этом вопросе мы можем и провалиться.

Разоружение повстанцев – самая крайняя мера, к которой нельзя прибегать без самой крайней нужды. Сейчас повстанцы – это не профессиональные бандиты, а самый революционный, самый активный элемент украинской деревни. Все живое пошло в повстанцы. И если мы немедленно приступим к их разоружению – мы тем самым сейчас же лишим себя нашей естественной опоры на Украине – симпатий и поддержки деревенской бедноты, которая сейчас с оружием в руках борется за советскую власть. Конечно, со временем характер повстанцев изменится, лучшие элементы отойдут, уйдут в Армию или на другую работу, и оставшиеся бандитские элементы разоружать придется. Но в первое время наши задачи относительно к повстанцам иные. Мы должны реформатировать их в регулярные части, но отнюдь не стремиться забрать с Украины и растворить в Красной Армии РСФСР. Такие попытки заранее обречены на неудачу. Они были бы истолкованы как завоевательные тенденции России, никого увести с Украины не удалось бы, и единственным реальным последствием такой политики были бы но-

вые восстания, теперь уже направленные против нас. Надо поставить дело так, что бы и переформируемые повстанцы, и новые мобилизованные красноармейцы смотрели бы на армию, в которой им приходится служить, как на свою, а не как на иностранных завоевателей. Поэтому мы считаем совершенно необходимым формирование Украинской Кр. Арм. с употреблением в ней украинского языка /это тем более важно, что нам придется конкурировать перед массами с Петлюрою, который главным образом выезжает на национальном моменте; а в данное время петлюровцы не дремлют и бросили все имеющиеся силы на работу среди повстанцев/.

Итак, крайняя деликатность в отношении повстанцев и формирование Украинской Красной Армии – вот наши основные задачи в области военной.

21.11.1919

Г. Москва,

П.Попов

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129 – Арк.48-52. Фотокопія машинописного тексту з оригінальним підписом

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ І АБРЕВІАТУР

- ВРНГ – Вища рада народного господарства.
ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет.
Есери – соціалісти-революціонери.
Копмпрод – комісаріат продовольства.
КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України.
Нарком – Народний комісар.
Наркомат – Народний комісаріат.
Наркомвоєн – Наркомат військових справ.
Наркомзем – Народний комісар землеробства.
Наркомпрод – Народний комісаріат продовольства.
Наркомфін – Наркомат фінансів.
Наркомшлях – Народний комісаріат шляхів сполучення.
НС – Народний секретаріат.
Продрозмет – агентство з продажу та розподілу металів відділу металів УРНГ (чи ВРНГ).
Раднарком – Рада народних комісарів.
РНК – Рада народних комісарів.
РСДРП(б) – Російська соціал-демократична партія (більшовиків).
РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка.
ТРСУУ – Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.
УКО – Українська комуністична організація.
УНР – Українська Народна Республіка.
Уповнаркомфін – Уповноважений наркомату фінансів (РСФРР в УСРР).
УРНГ, Уккраднаргосп – Українська рада народного господарства.
УСДРП – Українська соціал-демократична партія робітників.
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка.
УЦР – Українська Центральна Рада.
ЦВК України – Центральний виконавчий комітет України.
Чрезкомснаб – Чрезвычайный комитете снабжения.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Аверін Василь 110, 174
Айхенвальд Олександр 69
Александров Аршак 55
Антонов-Овсієнко Володимир
74, 75, 76, 77
Артамонов Микола 55
Артем (Ф.Сергєєв) 26, 55, 56,
109, 110, 112, 115, 118, 174
Архангельський 145
Ауссем Володимир 24, 52, 53, 55,
109, 110, 112, 115, 118, 174
Ахієзер Олександр 25
Бажанов, (Бажанов В.М.) 142,
143
Бакинський Сергій 48, 53, 54, 55
Бош Євгенія 24, 53, 55, 63, 64
Брунд В. 196
Брюханов Микола 132
Бубнов Андрій 26, 112, 115, 117,
122, 123
Буценко Афанасій 58, 107
Васильєв Ю. 21
Вацетіс І. 101
Винар Богдан 10
Винниченко Володимир 78
Врублевський Микола 81, 86, 174
Гай-Нижник Павло 140
Геллер Ернест 20
Гербек Георгій 142, 144
Гопнер Давид 115, 120, 133
Грегорі Пол 99
Григор'єв Ничипір 119
Гринштейн А. 93
Гурвич (Гурвич М.Н.) 142, 143
Данилевський Микола 54, 55
Денікін Антон 158, 165, 166, 183,
193
Диманштейн Семен 41, 44, 63, 91
Дмитрієнко Марія 149, 151
Дробніс Яків 123
Дьяков 143
Еллан-Блакитний Василь 166
Ерліхерман Ісаак 53
Жарко Афанасій 107, 136, 137,
176
Затонський Володимир 18, 26,
54, 55, 56, 58, 64, 76, 79, 81,
82, 83, 84, 85, 94, 99, 103, 113,
14, 115, 117, 119, 162
Здоров Андрій 46
Зомбарт Вернер 33
Зорін А. 122, 138, 157, 196
Йоффе Адольф 26, 113, 114, 154
Йоффе Генріх 8
Кактінг Артур 97, 167
Калінін Михайло 115, 120, 133,
153, 155
Каменєв Лев 113, 134, 155, 156
Каппелер Андреас 35
Карр Едвард 148
Каспе Святослав 21
Квірінг Еммануїл 26, 113, 115,
142, 145
Кокотко 56
Кондуфор Юрій 105, 130, 133, 135
Кононенко Кость 27
Корольов Петро 139, 147, 150,
152

- Коцюбинський Юрій 57, 81, 113, 174
Красильщиков Віктор 22
Крестинський Микола 153, 155
Кузовков Д. 64
Куліченко Михайло 8, 69, 77
Кульчицький Станіслав 17, 31, 33, 91, 105, 135
Курський Дмитро 156
Ландау С.С. 142, 143
Лапчинський Георгій 26, 53, 54, 55, 56, 57, 158, 162
Ларик 122, 138, 157, 196.
Лебединець М. 120
Лебідь-Юрчик Харитон 151
Ленін Володимир 9, 14, 38, 42, 43, 46, 48, 51, 57, 66, 69, 74, 75, 76, 77, 79, 86, 88, 95, 96, 99, 100, 101, 107, 110, 114, 117, 120, 122, 123, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 136, 137, 153, 155, 156, 157, 158, 160, 167, 189
Литвиненко Микола 120, 152, 153, 154, 155
Ломов (Георгій Опоков) 145, 157
Лугановський Емануїл 26, 55, 56, 74, 75, 76, 77
Люксембург Володимир 56
Лях 196
Магідов Борис 112
Мазепа Ісаак 80
Мазлах Сергій 108
Мазуренко Василь 64
Майзель 143
Мальців Петро 38
Мануїльський Дмитро 26, 123, 158
Марков 143
Мартос Борис 141
Мдівані Буда 163, 164
Медведев Юхим 53, 55
Мещеряков Володимир 112, 115
Михайличенко Г. 120
Мицюк Олександр 33, 38
Мірошкін 90
Муравйов Михайло 100
Муранов Матвій 134
Невський Володимир (Феодосій Кривобоков) 136
Нікітін А. 142, 143, 144, 145
Оболенський (Осинський) Валеріан 69, 89
Овчинников 143
Орджонікідзе Серго 74, 77, 171
Пашенко 48
Петлора 119, 206
Плаггенборг Штефан 22
Подвойський Микола 77, 111, 125, 135
Польдяєв Микола 55
Попов Олександр 40
Попов Павло 26, 122, 124, 131, 138, 157, 158, 159, 196, 201, 206
Порш Микола 48, 63
Потапов 143
Примаков Віталій 57
П'ятаков Георгій 26, 42, 43, 44, 48, 58, 63, 64, 91, 109, 110, 114, 15, 116, 122, 143, 145, 154, 174
П'ятаков Леонід 48, 58
Равич-Черкаський М. 103
Раковський Християн 13, 18, 104, 110, 111, 112, 114, 115, 117, 120, 121, 123, 126, 139, 150, 152, 153, 154, 156, 158, 160, 181
Решетко 55
Риков Олексій 90, 136, 146, 163
Романових династія 33
Рухимович Мойсей 143

- Рязанов Давид 90
Савельєв Максиміліан 121, 181, 183
Сарбей Віталій 9
Свердлов Яків 117, 130, 145
Сивков Сергій 55
Сиромолотов Федір 68
Скоровстанський (Шахрай Василь) 19
Скоропадський 19, 30, 95, 96, 101, 106, 140, 165
Скрипник Микола 18, 26, 50, 53, 55, 56, 57, 76, 78, 79, 81, 82, 84, 85, 86, 88, 94, 95, 99, 103, 113, 117, 123, 162, 174.
Смирнов 55
Соколов Андрій 24
Сокольников Григорій 10, 67
Солдатенко Валерій 76
Сталін Йосип 11, 41, 42, 48, 49, 78, 83, 84, 109, 134, 163.
Стасова Єлена 114, 154
Стасюк Микола 37, 39
Стебницький Петро 39
Столипін Петро 27
Столяренко 196
Тарногородський Микола 55
Терещенко Юрій 105, 133, 152
Терлецький Євген 55
Тоффлер Елвін 32
Троцький Лев 15, 17, 165
Туган-Барановський Михайло 62
Федоровський (Федорковський Н.М.) 142, 143
Фрумкін 134
Цимерман Л.Д. 142, 143
Цюрупа 134
Черноіваненко Віталій 154
Чехов Антон 16
Чикаленко Євген 72
Чистяков О. 86
Чичерін Георгій
Шапошнікова Наталія 61
Шахрай Василь 19, 26, 33, 36, 45, 52, 53, 55, 56, 57, 108, 117, 162
Шеломович (Шеломович А.П.) 142, 143
Шелудько Степан 55
Шліхтер Олександр 111, 112, 125, 126, 128, 132
Шмідт А. 38
Щадилов Олександр 40, 92

ПРИМІТКИ

Розділ І.

¹ Див наприклад: *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917-1920). – К., 1986; *Сахаев В.Г.* Роль державного бюджету в економічній співдружності радянських народів. – К., 1973; *Воробьев Ю.Ф.* Выравнивание уровней экономического развития союзных республик. – М., 1965; *Куліченко М.І.* Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. – К., 1962; *Якубовская С.И.* Строительство Союзного Советского социалистического государства в 1922-1925 гг. – М., 1960; *Златопольский Д.Л.* Образование и развитие СССР как союзного государства. – М., 1954; *Курицын В.М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг.- М., 1947; *Якубовская С.И.* Объединительное движение за образование СССР (1917-1922) – Москва, 1947.

² *Иоффе Г.З.* Финал советской историографии (как мы не написали последнюю историю КПСС) // Отечественная история. – 2002. – №4. – С.163.

³ *Куліченко М.І.* Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. – К., 1962. – С.35.

⁴ Там само. – С.70.

⁵ Там само. – С.72.

⁶ Исторична наука і сучасність (Матеріали круглого столу) // Український історичний журнал. – 1988. – №8. – С.82.

⁷ *Винар Б.* Економічний колоніалізм в Україні. – Парижі, 1958 або в книзі: Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. – Нью-Йорк-Львів-Париж. – 2005. – С.13-142; *Він же:* До питання українсько-російських економічних взаємин // Розбудова держави. – 1957. – Ч.21 (березень-квітень). – С.19-33 або в книзі Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. – Нью-Йорк-Львів-Париж. – 2005. – С.437-457.

⁸ *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине. Очерк истории экономической политики (1917-1920). – К., 1986. – С.117.

⁹ Цитовано за: *М.Ветошкин.* Основные этапы развития бюджетно-фи-

нансової системи. // Бюджетна система СРСР. Сборник общесоюзного законодавства. – М., 1933. – С.2.

¹⁰ Труды I Всероссийского съезда Советов Народного Хозяйства 25 мая-4 июня 1918 г. (Стен. отчет). – М., 1918. – С.119.

¹¹ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф.374. – Оп.27. – Спр.748. – Арк.17.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2631. – Арк.1-20.

¹³ Єфіменко Г. Коли утворився Радянський Союз? До обставин виникнення одного історичного міфу // День – 2007. – 6 липня.

¹⁴ Цит. за: Кульчицький, С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К., 1996. – С.76.

¹⁵ Куліченко М.І. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР... – С.35.

¹⁶ Троцький Л. Задачи XII съезда РКП. – М., Красная новь. – 1923. – С.31.

¹⁷ Подібний термін зустрічається навіть у назві. Див: Винар Б. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці. – Нью-Йорк-Львів-Париж. – 2005.

¹⁸ Цитовано за: Конквест Роберт. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – С.295.

¹⁹ Великий голод в Україні 1932-1933 років у IV томах. – Т.1. К., 2008. – С.59.

²⁰ Троцький Л. Задачи XII съезда РКП. – М., Красная новь. – 1923. – С.10.

²¹ Див наприклад: Москва -Токио. Политика и дипломатия Кремля. Кн.1. 1921- 1931гг. – 2007; Москва -Токио. Политика и дипломатия Кремля. Кн.2. 1926 – 1931гг. – М., 2007.

²² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк.82.

²³ Скоровстанский В. Революция на Украине. – Саратов. 2 изд. – январь 1919. – С.110.

²⁴ Кульчицький С.В. Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези) . – Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.196.

²⁵ Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. — К.: Таксон, 2003. – С.72.

²⁶ Каспэ С.И. Имперская политическая культура в условиях модернизации // Полития, №3, 1998 (Осень). – С.45.

²⁷ Васильев Ю.А. Модернизация под красным флагом. – М., 2006. – С.80.

- ²⁸ Красильщиков В.А. Вдогонку за прошедшим веком: Развитие России в XX веке с точки зрения мировых модернизаций. – М.:РОССПЭН, 1998. – С.22, 28, 52.
- ²⁹ Плаггенборг Шт. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма. / Пер. с нем. Ирины Карташевой. – СПб., 2000. – С.15.
- ³⁰ Соколов А.К. Введение. // Протоколы Президиума ВСНХ. 1919. год. / Сб. док. – М., 1993. – С. 11.
- ³¹ Ауссем В. Евгения Бош. // Летопись революции. – 1925. – №2. – С.V.
- ³² Ахизер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). – Новосибирск, 1997. – Т.1. От прошлого к будущему. – С.392.
- ³³ Кононенко Константин С. Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї. 1917-1960. – Мюнхен, 1965. – С.34.
- ³⁴ Там само. С.43-35.

Розділ II.

- ¹ Див. Наприклад: Якубовская С.И. Объединительное движение за образование СССР (1917-1922). – М., 1947. – С. 32, 45.
- ² Сталин И.В. Сочинения. – Т.4. – М., 1947. – С.23.
- ³ Кульчицкий С.В. Російська революція 1917 року: новий погляд. – Київ, 2003. – С.19.
- ⁴ Тоффлер Елвін. Третя хвиля. – К., 2000. – С.40.
- ⁵ Кульчицкий С.В. Російська революція 1917 року: новий погляд. – Київ, 2003. – С.20.
- ⁶ Там само. – С.21.
- ⁷ Скоростанский В. Революция на Украине... – С.7-8.
- ⁸ Мицюк О. Про автономію України в федеративній Росії. – Лубни, 1917. – С.3.
- ⁹ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С.242.
- ¹⁰ Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. – С.273.
- ¹¹ Скоростанский В. Революция на Украине... – С.6.
- ¹² Стасюк Мик. Економічні відносини України до Великої Росії і Польщі. – Б.м., Б.р. – С.58.
- ¹³ Из программы РСДРП, принятой II-м съездом // Национальный вопрос в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК ВКП(б)

(к 30-летию партии). – Революция и национальности. – 1933. – №6. – С.81.

¹⁴ III съезд РСДРП. Об отношении к национальным социал-демократическим организациям. // Национальный вопрос в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК ВКП(б) (к 30-летию партии). – Революция и национальности. – 1933. – №6. – С.82.

¹⁵ Из резолюций IV съезда. 1) Отношение к национальным социал-демократическим партиям (проект резолюции, предложенной большевиками и не принятой съездом. // Национальный вопрос в резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК ВКП(б) (к 30-летию партии). – Революция и национальности. – 1933. – №6. – С.83.

¹⁶ *Ленін В.І.* Ще раз про профспілки // Повне зібрання творів. (далі – Повн. збір. тв.) – К., 1974. – Т.42. – С.269

¹⁷ Цитовано за: Стебницький П.Я. Украина в экономике России. Петроград. – 1918. – С.30.

¹⁸ *Бухановський Л.Б.* Народне господарство України і міжнародне становище України. На порозі державного будівництва. (Короткі нариси). – К., 1918. – С.41.

¹⁹ *Мицюк О.* Про автономію України в федеративній Росії. – Лубни, 1917. – С.16.

²⁰ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України) – ф.3337. – Оп.1. – Спр.1881. – Арк.84.

²¹ Там само. – Арк. 86.

²² *Стебницький П.Я.* Украина в экономике России. Петроград. – 1918. – С.18.

²³ Там само. – С.9-10.

²⁴ *Стасюк Мик.* Економічні відносини України до Великої Росії та Польщі... – С.55.

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ *Щадилов О.* Економічна політика України. – Б.м., 1919. – С.3.

²⁸ Там само. – С.2.

²⁹ *Стебницький П.Я.* Украина в экономике России. ... – С.9-10.

Щадилов О. Економічна політика України... 1919. – С.10.

³⁰ *Попов Олександр.* Збіжжевий торг України перед війною (1909-1913) // Україна. – Київ. – 1924. – Кн.4. – С.54-55.

³¹ *Диманштейн С.* Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М.Диманштейна. – Т.3. – февраль-октябрь 1917. – М., 1930. – С.ХХІІ

- ³² Там само.
- ³³ *Сталин И.* Об отмене национальных ограничений. // Правда. – 1917. – 25 марта.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.15.
- ³⁶ *Попов М.* Історія КП(б)У. – Харків, 1930.- С.122.
- ³⁷ Национальный вопрос на апрельской конференции РСДРП (большевиков) // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М.Диманштейна. – Т.3. – февраль-октябрь 1917. – М., 1930. – С.13.
- ³⁸ Там само. – С.11.
- ³⁹ *Диманштейн С.* Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М.Диманштейна. – Т.3. – февраль-октябрь 1917. – М., 1930. – С.XXXV.
- ⁴⁰ Цитовано за: Національне питання. Курс національного питання для комвішів та радпартшкіл. / Хрестоматія з метод. вказівками. Харків, 1932. – С.249.
- ⁴¹ *Скоровстанский В.* Революция на Украине...- С.110.
- ⁴² Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – Київ, 1996. – С.398.
- ⁴³ *Здоров А. А.* Український Жовтень. Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 рр.). — Одеса, 2007. – С.57.
- ⁴⁴ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.22.
- ⁴⁵ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – Київ, 1996. – С.400.
- ⁴⁶ *Волін М.* Історія КП(б)У в стислому нарисі. – Харків, 1931. – С.71.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Повідомлення про створення Крайового комітету охорон и революції в Україні // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.359.
- ⁴⁹ 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Сост: А.Иргизов, В.Манилов, Ф.Ястребов / Под ред. В.Манилова. – К., 1928. – С.407.
- ⁵⁰ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1... – С.458.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само. – С.400.
- ⁵³ Там само. – С.456.

⁵⁴ *Чистяков О.И.* Взаимоотношения советских Республик до образования СССР. – М., 1955. – С.34.

⁵⁵ Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета. – 1918 – 3 апреля. – №64.

⁵⁶ Известия. – М., 1917. – 16 декабря, – №232.

⁵⁷ Резолюція І з'їзду Рад про самовизначення України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.). Зб. док. – К., 1947. – С.88.

⁵⁸ *Скоровстанский В.* Революция на Украине... – С.109.

⁵⁹ Телеграма Центрального Виконавчого комітету України Раді Народних Комісарів. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.). Зб. док. – К., 1947. – С.92.

⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.5.

⁶¹ Там само. – Арк.82.

⁶² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само. – Арк.2.

⁶⁶ Маніфест до всіх робітників, селян і солдатів України. 12 грудня 1917 р. // Перемога радянської влади на Україні (жовтень 1917 р. – січень 1918 р.). Зб. док. – К., 1947. – С.89.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.2.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Див наприклад: Розвиток народного господарства Української СРСР (1917-1947). – К., 1947. – С.106; *Чистяков О.И.* Взаимоотношения советских Республик до образования СССР. – М., 1955. – С.38; *Курицын В.М.* Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917-1922 гг. – М., 1957. – С.21; Примітки // Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994. – С.531; *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). – К. 1996. – С.34.

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 1. – Спр.2. – Арк. 3, 4, 5, 5зв, 6.

⁷¹ Список членов Центрального Исполнительного Комитета Советов Солдатских и Крестьянских Депут. Украины. // Вістник Української Народної Республіки (далі – Вістник УНР). – 1917. – 21 грудня. – №2.

⁷² Там само. – Арк.5.

⁷³ Там само. – Арк.5

⁷⁴ *Скрыпник Мария.* Воспоминания об Ильиче (1917-1918). – М., 1965. – С.68.

- ⁷⁵ Резолюции, вынесенные на Втором Съезде Советов. // Вестник Украинской Народной Республики. – 1918. – 20 марта. – №45.
- ⁷⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.170. – Арк.8.
- ⁷⁷ Буценко А. О. расколе У.С.Д.П. (1917-1918) // Летопись революции. – 1923. – №4. – С.121-122.
- ⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.158. – Арк.52.
- ⁷⁹ Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію. // Літопис революції, 1929. – №4. – С.152.
- ⁸⁰ Там само.
- ⁸¹ Там само.
- ⁸² Солдатенко В. Донецько-Криворізька республіка – ілюзії і практики національного нігілізму. // Дзеркало тижня. – 2004. – 4-10 грудня.
- ⁸³ Ауссем В. Евгения Бош. // Летопись революции. – 1925. – №2. – С.VI.
- ⁸⁴ Шапошнікова Н. Продовольче становище в Україні в роки першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917). – К., 2002. – С.21.
- ⁸⁵ Там само.
- ⁸⁶ Мицюк О. Про автономію України в федеративній Росії. – Лубни, 1917. – С.16.
- ⁸⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.373, 565.
- ⁸⁸ Диманштейн С. Предисловие // Революция и национальный вопрос. Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX веке // под ред. С.М.Диманштейна. – Т.3. – Февраль-октябрь 1917. – М., 1930. – С.ХХVIII.
- ⁸⁹ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.481.
- ⁹⁰ Там само. – С.491.
- ⁹¹ Бош Е. Национальное правительство и советская власть на Украине. – М., 1919. – С.11.
- ⁹² Затонський В. Уривки зі спогадів про українську революцію. // Літопис революції, 1929. – №4. – С.141.
- ⁹³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.499.
- ⁹⁴ Там само.
- ⁹⁵ Там само. – С.500.
- ⁹⁶ Кузовков Д. Выпуск бонов // Вестник УНР. – 1918. – №47. – 22(9) марта.

⁹⁷ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – С.527.

⁹⁸ Вістник Української народної Республіки. – Харків. – 1917. – №2. – 21 грудня.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Постановление Совнаркома о переводе ЦИК Советов Украины денег для уплаты жалования железнодорожникам. // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. – Киев, 1957. – Т.3. – С.8.

¹⁰² Труды I Всероссийского съезда Советов Народного Хозяйства 25 мая-4 июня 1918 г. (Стен. отчет). – М., 1918. – С.119.

¹⁰³ Сыромолотов Ф. Социализм и деньги // Два года диктатуры пролетариата 1917-1919. Б.м., Б.г., Высший совет народного хозяйства. – С.56.

¹⁰⁴ Там само. – С.57.

¹⁰⁵ Там само. – С.58.

¹⁰⁶ Там само.

¹⁰⁷ Айхенвальд А. Радянська економіка. Економіка і економічна політика СРСР / з передмовою М.І.Бухаріна. – Харків, 1928. – С.233.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Куліченко М.І. Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. – С.32.

¹¹⁰ Айхенвальд А. Радянська економіка. Економіка і економічна політика СРСР / з передмовою М.І.Бухаріна. – Харків, 1928. – С.233.

¹¹¹ Там само. – С.234.

¹¹² Ходорковський І. Война, народное хозяйство и социализм. – Вестник УНР. – 1918. – 29 марта. – №50.

¹¹³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 13зв.

¹¹⁴ Вестник УНР. – 1918. – №5. – 10 января.

¹¹⁵ Вістник УНР. – 1918. – №30. – 23(9) лютого.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Вестник УНР. – 1918. – №31. – 26(13) февраля.

¹¹⁸ Постановление Народного секретариата предварительных мерах к введению контроля над операциями кредитных учреждений // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. – Киев, 1957. – Т.3. – С.42.

¹¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк. 66.

- ¹²⁰ Там само.
- ¹²¹ Сборник узаконений РСФСР. – 1917. – №10. – Ст.159.
- ¹²² Див. більш детально у статті: *Єфіменко Г.* Про причини появи “волобуєщини” // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомч. зб. наук. пр. – Вип.14. – К., 2005 – С.94-136.
- ¹²³ *Чистяков О.И.* Взаимоотношения советских республик до образования СССР. – Москва, 1955. – С.39.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк. 65, 65 зв.
- ¹²⁶ Вестник УНР. – 1918. – №27. – 21 февраля.
- ¹²⁷ Вістник Української народної Республіки. – Київ. – Ч.27. – 21(8) лютого.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Развитие народного хозяйства Украинской РСР (1917-1947). – К., 1947. – С.105.
- ¹³⁰ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т.50. – С.30.
- ¹³¹ Вістник Української Народної Республіки. – 1918. – №24. – 29 січня.
- ¹³² Телеграмма Народного Секретариата по продовольствию местным советам и местным продовольственным органам об изъятии излишков хлеба у кулаков для голодающих. // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. – Киев, 1957. – Т.3. – С.543.
- ¹³³ Там само. – С.543-544.
- ¹³⁴ Вестник УНР. – 1918. – №29. – 23(10) февраля.
- ¹³⁵ Телеграмма Народного Секретариата по продовольствию местным советам и местным продовольственным органам об изъятии излишков хлеба у кулаков для голодающих. // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. Сборник документов и материалов в трех томах. – Киев, 1957. – Т.3. – С.543.
- ¹³⁶ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т.50. – С.44.
- ¹³⁷ *Солдатенко Валерій.* Донецько-Криворізька республіка — ілюзії й практика національного нігілізму. // Дзеркало тижня. – 2004. – 4-10 грудня.
- ¹³⁸ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т.50. – С.34-35.
- ¹³⁹ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.103.
- ¹⁴⁰ *Куліченко М.І.* Комуністична партія України в боротьбі за утворення СРСР. – К., 1962. – С.35.

¹⁴¹ Там само. – С.32.

¹⁴² *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т.50. – С.43.

¹⁴³ Из телеграммы Я.В.Мартьянова Н.А.Скрыпнику, направленной из Харькова в Полтаву и передающей его разговор по прямому проводу с И.В.Сталиным // *Комуніст.* – 2004. <http://www.komukr.kpu.net.ua/2004.04/5.htm> ; Див також: ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.154. – Арк.6.

¹⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.161. – Арк.1.

¹⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.189. – Арк.12.

¹⁴⁶ Матеріали і документи з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів України // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – Київ, 1996. – С.502; *Вістник УНР.* – 1918. – №37. – 21(9) березня.

¹⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк.82.

¹⁴⁸ *Вістник УНР.* – 1918. – №47. – 22(9) марта.

¹⁴⁹ *Вістник УНР.* – 1918. – 21 березня.

¹⁵⁰ Там само.

¹⁵¹ Як згадував у своїх спогадах Володимир Затонський, місто Таганрог як пункт призначення Народного секретаріату та ЦВК було визначено доволі таки випадково членами цих органів у вагоні вже після від'їзду з Катеринослава // *Затонський В.П.* З спогадів про українську революцію // *Літопис революції.* – 1929. – №5-6. – С.131.

¹⁵² ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк.67.

¹⁵³ *Затонський В.П.* З спогадів про українську революцію. // *Літопис революції.* – 1929. – №5-6. – С.133.

¹⁵⁴ Там само. – Арк.25.

¹⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.188. – Арк.2.

¹⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.170. – Арк.2.

¹⁵⁷ Там само. – Спр.189. – Арк.7.

¹⁵⁸ Там само. – Спр.170. – Арк.3.

¹⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк.64.

¹⁶⁰ Там само. – Арк.57.

¹⁶¹ Постановление Сов. Нар. Ком. По поводу декларации Украинской Советской Республики; Прием Чрезвычайного посольства Украинской Советской Республики. – *Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета.* – 1918. – №65. – 4 апреля.

¹⁶² ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.170. – Арк.3.

¹⁶³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк. 66.

- ¹⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.189. – Арк.12.
- ¹⁶⁵ Там само. – Спр.173. – Арк.1.
- ¹⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк. 65 зв.
- ¹⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.1.
- ¹⁶⁸ Там само. – Спр.173. – Арк.1.
- ¹⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк.54.
- ¹⁷⁰ Там само. – Арк. 66.
- ¹⁷¹ Там сам. – Арк.27.
- ¹⁷² Труды I Всероссийского съезда Советов Народного Хозяйства 25 мая-4 июня 1918 г. (Стен. отчет). – М., 1918. – С.88.
- ¹⁷³ Там само. – С.115.
- ¹⁷⁴ Там само. – С.105.
- ¹⁷⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. У 2 т. – Т.1. – К., 1976. – С.20.
- ¹⁷⁶ *Кульчицький С.В.* Народження радянського ладу (1917-1938) // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Радянський проект для України. – К., 2004. – С.14.
- ¹⁷⁷ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5-12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988. – С.104.
- ¹⁷⁸ Там само. – С.128.
- ¹⁷⁹ Там само. – С.ХХІХ.
- ¹⁸⁰ *Щадилов О.* Економічна політика України. – Б.м., 1919. – С.21.
- ¹⁸¹ *Євген Чикаленко.* Щоденник (1918-1919). У 2-х т. – К., 2004.- Т.2. –С.98.
- ¹⁸² *Гринштейн. А.* Бумажный рубль за первые пять лет революции. // Октябрьская революция. Первое пятилетие. (сб статей). – Х., 1922. –С.84.
- ¹⁸³ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5-12 июля 1918 года. Протоколы. – К., 1988. – С.129.
- ¹⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.71.
- ¹⁸⁵ Украинская Советская Республика (беседа с тов. Скрыпником) – Известия. – 1918. – №64. – 3 апреля.
- ¹⁸⁶ Великий голод в Україні 1932-1933 років: у IV т. – Т.П. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу США / Виконавчий директор Комісії Джеймс Мейс. – К., 2008. – С.15-16.
- ¹⁸⁷ *Євген Чикаленко.* Щоденник (1918-1919). У 2-х т. – К., 2004.- Т.2. – С.66.
- ¹⁸⁸ *Кактынь А.* Организация народного хозяйства Украины // Народное хозяйство Украины. Сб. очерков и статей по хозяйственному строительству Украины. – Х. – 1921. – С.29-30.
- ¹⁸⁹ Там само. – С.30.
- ¹⁹⁰ Там само. – С.28.

Розділ III.

- ¹ *Грегори Пол.* Политическая экономия сталинизма. – М., 2006. – С.44.
- ² *Затонський В.* Уривки зі спогадів про українську революцію. // Літопис революції, 1929. – №4. – С.144.
- ³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.7в. – Арк.82.
- ⁴ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.232.
- ⁵ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т.37. – С.224.
- ⁶ Економічна політика ВКП(б). Хрестоматія (за заг. ред. В.С.Мишкиса). – Вип. V. Економічне районування СРСР та роля України в економіці Союзу. Упор. П.Ф.Скрипченко. – Х., 1930. – С.4.
- ⁷ Там само.
- ⁸ *Кульчицький С.В.* Російська революція 1917 року: новий погляд. – Київ, 2003; Його ж: Голодомор 1932-1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2008; Його ж: Закономірності еволюції радянської влади (короткі тези). // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.181–217.
- ⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.12 зв.
- ¹⁰ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв.. – Т.50. – С.233.
- ¹¹ Там само.
- ¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.1.
- ¹³ Там само. – Арк.2.
- ¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.39. – Оп.4. – Спр.128. – Арк.5.
- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 8.
- ¹⁶ Там само. – Спр.14. – Арк.40-40 зв.
- ¹⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.23. – Арк.1.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.53.
- ¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.62.
- ²⁰ Декларация Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – Харьков. – 1919. – С. 10.
- ²¹ Цитовано за: *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні... – С.76.
- ²² Там само.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.18.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.12 зв.
- ²⁵ Там само. – Арк. 59, 68.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.18.
- ²⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976. – Т.1. – С.37.
- ²⁸ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР // Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С.109.

- ²⁹ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.266.
- ³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.19.
- ³¹ Деятели СССР и революционного движения России. Энциклопедический словарь Гранат. – М., 1989. – С.424.
- ³² В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.232.
- ³³ *Затонский В.* Кпятилетию КП(б)У //Первый с'езд Коммунистической партии (большевиков) Украины 5-12 июля 1918 г. К пятилетнему юбилею. – Статьи и протоколы с'езда – Харьков, 1923. – С.14.
- ³⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – К., 1976. – Т.1. – С.44.
- ³⁵ Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С.33.
- ³⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.269. – С.4-7.
- ³⁷ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917-1922. Документы и материалы. – М., 1996. – С.69.
- ³⁸ Там само.
- ³⁹ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.15. – Арк.9.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.2., – Оп.1. – Спр.12. – Арк.53.
- ⁴¹ Там само.
- ⁴² ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.285. – Арк.2.
- ⁴³ III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стеног. звіт. – Харків, 1932. – С.78.
- ⁴⁴ *Затонский В.* Как была основана КПУ. Коммунист – 1921. – 7 ноября.
- ⁴⁵ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.269. – Арк.42.
- ⁴⁶ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками. 1917-1922. Документы и материалы. – М., 1996. – С.65.
- ⁴⁷ *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т.50. – С.291.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Раковский Х. Отношения между советскими республиками. Россия и Украина. // Коммунистический интернационал. – 1920. - №12. – С.2199.
- ⁵⁰ Там само.
- ⁵¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.11. – Арк.13.
- ⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.19.
- ⁵³ Там само. – (Арк.24 зв.)
- ⁵⁴ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.364.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф.52. – Оп.1.- Спр.2. – Арк.3.

- ⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.47.
- ⁵⁷ Граціози А. Війна і революція в Європі, 1905-1956. – К., 2005. – С.232-233.
- ⁵⁸ Декларация Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – Харьков. – 1919. – С. 10.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.229. – Арк.1.
- ⁶⁰ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.68.
- ⁶¹ Цитовано за: *Кульчицький С.В.*. Комунізм в Україні. Перше десятиріччя. – К., 1996. – С.76.
- ⁶² Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР // Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С.94-95.
- ⁶³ Труды I Всероссийского съезда Советов Народного Хозяйства 25 мая-4 июня 1918 г. (Стен. отчет). – М., 1918. – С.84.
- ⁶⁴ *Кондуфор Ю.Ю.* Укрепление соза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг) – К., 1964. – С.95.
- ⁶⁵ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР // Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С.94.
- ⁶⁶ *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... – С.70.
- ⁶⁷ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.213.
- ⁶⁸ Там само. – С.220.
- ⁶⁹ Там само. – С.250.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.6.
- ⁷¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.4.
- ⁷² Там само. – Ак.4-5.
- ⁷³ Там само. – Арк.6.
- ⁷⁴ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.252.
- ⁷⁵ Там само. – С.213.
- ⁷⁶ *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление соза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг) – К., 1964. – С.195.
- ⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – Спр.285. – Арк.5.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.238.
- ⁸⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк. 49-50.
- ⁸¹ Там само. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.13. – Арк.2. У даній справі

знаходиться фотокопія документу, оригінал якого зберігається в московських архівах.

⁸² Там само

⁸³ Цитовано за: *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... – С.71.

⁸⁴ *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг.) – К., 1964. – С.191.

⁸⁵ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.71-72.

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.54.

⁸⁷ *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... – С.76.

⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.9.

⁸⁹ *Айхенвальд А.* Радянська економіка. Економіка і економічна політика СРСР / з передмовою М.І.Бухаріна. – Харків, 1928. – С.233.

⁹⁰ Известия ВУЦИК. – 1919. – 12 апреля.

⁹¹ *Терещенко Ю.И.* Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... – С.78.

⁹² Протокол заседания ЦК РКП(б) от 13 апреля // Известия ЦК КПСС. – 1989. – №12. – С.144.

⁹³ Там само.

⁹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.4.

⁹⁵ *Кульчицкий С.В.* Комунізм в Україні... – С.96.

⁹⁶ Вертоухов Д. Н. Сталин. Экономическая революция. – М., 2006. – С.60.

⁹⁷ Там само. – С.59.

⁹⁸ Цитовано за: *Кондуфор Ю. Ю.* Укрепление союза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг.) – К., 1964. – С.145.

⁹⁹ Рыков А.И. О работе ВСНХ (Речь на заседании пленума Московского совета рабочих и красноармейских депутатов 4 марта 1919 г.) // Рыков А.И. Избранные произведения. – М., 1990. – С.102.

¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.69 зв.

¹⁰¹ Там само. – Арк.145.

¹⁰² В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.218.

¹⁰³ ЦДАГО України ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.4.

¹⁰⁴ ЦДАГО України ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.5.

¹⁰⁵ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху українського народу... – С. 126

- ¹⁰⁶ ЦДАГО України. – Ф.5.. – Оп.1. – Спр.229. – Арк.1.
- ¹⁰⁷ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.15. – Арк.8.
- ¹⁰⁸ Там само.
- ¹⁰⁹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні... – С.76.
- ¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.4216. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.59.
- ¹¹¹ *Гай-Нижник П.П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – С.95.
- ¹¹² Там само. – С.97.
- ¹¹³ *Гай-Нижник П. П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). // Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. К. – 2000. – С.18.
- ¹¹⁴ *Гай-Нижник П.П.* Фінансова політика уряду Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). – К., 2004. – С.94.
- ¹¹⁵ *Мартос Б., Зозуля Я.* Гроші української держави. – Мюнхен, 1972. – С.19.
- ¹¹⁶ Там само. – С.17.
- ¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.71.
- ¹¹⁸ Там само.
- ¹¹⁹ Протоколи Президиума ВСНХ. 1919 год. Сб. документів. – М., 1993. – С.22.
- ¹²⁰ Там само. – С.28.
- ¹²¹ Там само. – С.33.
- ¹²² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.118 зв.
- ¹²³ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.10.
- ¹²⁴ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.10 зв.
- ¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.49 – Арк.9.
- ¹²⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.49 – Арк.10.
- ¹²⁷ Там само.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні... – С.85.
- ¹³⁰ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.56.
- ¹³¹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.10 зв.
- ¹³² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.19.
- ¹³³ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху... – С.102.
- ¹³⁴ Протоколи Президиума ВСНХ. 1919. год. / Сб. док. – М., 1993. – С.88-89.

- ¹³⁵ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.59.
- ¹³⁶ Рыков А.И. Экономические отношения между советскими государствами (Беседа А.И.Рыкова с сотрудником газеты “Экономическая жизнь”) // Рыков А.И. Избранные произведения. – М., 1990. – С.91.
- ¹³⁷ Комуністична партія – натхненник і організатор об’єднавчого руху... – С.110.
- ¹³⁸ Экономическая политика СССР. – Т.1. (ноябрь 1917 – февраль 1921) // Сб. докум. Под ред. Л.А.Леонтьева. – М., 1947. – С.364.
- ¹³⁹ *Кульчицький С.В.* Комунізм в Україні... – С.88.
- ¹⁴⁰ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.75.
- ¹⁴¹ Там само. – С.57.
- ¹⁴² ЦДАВО України. – Ф.4216. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.7.
- ¹⁴³ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.57, 58, 59.
- ¹⁴⁴ Карр Э. История Советской России: Кн.1: Том 1 и 2. Большевицкая революция. 1917 1923. Пер. с англ. – М., 1990. – С. 516.
- ¹⁴⁵ *Дмитрієнко М.* Groшовий знак уряду УСРР 1919 р. // Проблеми історії України: акти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 4. – Київ, 1998 – С.10.
- ¹⁴⁶ Комуністична партія – натхненник і організатор об’єднавчого руху... – С.108.
- ¹⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.3.
- ¹⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.49. – Арк. 13 зв.
- ¹⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.3.
- ¹⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.11. – Арк.16-19.
- ¹⁵¹ Там само. – Арк.16.
- ¹⁵² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.103 зв.
- ¹⁵³ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.18.
- ¹⁵⁴ *Дмитрієнко М.* Groшовий знак уряду УСРР 1919 р. // Проблеми історії України: акти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 4. – Київ, 1998 – С.4.
- ¹⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.30. – Оп.1. – Спр.388. – Арк.5.
- ¹⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.23. – Арк. 103 зв.
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.23. – Арк. 106.
- ¹⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.420. – Арк.6.
- ¹⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.23. – Арк. 106.
- ¹⁶⁰ *Дмитрієнко М.* Groшовий знак уряду УСРР 1919 р. // Проблеми

історії України: акти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 4. – Київ, 1998 – С.13-14.

¹⁶¹ Терещенко Ю.И. Великий Октябрь и становление социалистической экономики на Украине... – С.120-121.

¹⁶² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.11. – Арк.16.

¹⁶³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.18. Фотокопію тексту телеграми з особистим підписом Леніна див ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.19. – Арк.1.

¹⁶⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1. – Арк.15.

¹⁶⁵ Черноіваненко Віталій. Історія паперових грошей 1917-1920-років. // Дзеркало тижня. – 2001. - №37. – 22-28 вересня.

¹⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.65.

¹⁶⁷ Там само. – Арк.64.

¹⁶⁸ В.І.Ленін про Україну. Частина II. 1917-1922. – К., 1969. – С.286.

¹⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.414. – Арк.23.

¹⁷⁰ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матер. Довідник. У 2 ч. / К., 1997. – Ч.1. – С.535.

¹⁷¹ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні... – С.89.

¹⁷² Ленін В.І. Повне збір. творів. – Т.27. – С.434.

¹⁷³ Кульчицький С.В. Комунізм в Україні... – С.88.

¹⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.6. – Спр.12. – Арк.3.

¹⁷⁵ Цитовано за: Кондуфор Ю. Ю. Укрепление соза рабочего класса и крестьян на Украине в период гражданской войны (в ходе проведения продовольственной политики 1918-1920 гг) – К., 1964. – С.103.

¹⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф.57. – Оп.2. – (Спр.311–Арк.9.)

¹⁷⁷ Протоколы Президиума ВСНХ. 1919. год. / Сб. док. – М., 1993. – С. 196-197.

¹⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.54.

¹⁷⁹ Декларация Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – Харьков. – 1919. – С. 10.

¹⁸⁰ Там само. – Спр.15. – Арк.1-17.

¹⁸¹ Там само. – Арк.11.

¹⁸² Деятельность Центрального комитета партии в документах (события и факты). 15 ноября – 4 декабря 1919. // Известия ЦК КПСС. – 1990. - №6. – С.177.

¹⁸³ Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Док. і матер. Довідник. У 2 ч. / К., 1997. – Ч.1. – С.545.

¹⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.11. – Арк.7.

¹⁸⁵ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.129. – Арк.48-52.

¹⁸⁶ В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891-1922. – М., 2000. – С.306.

¹⁸⁷ Национальный вопрос в резолюциях съездов, конференций... – С.96.